

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

DEMÉNY PÉTER
FÁBIÁN MÁTÉ
FARKAS ARNOLD
LEVENTE
FODOR JÁNOS
FÓCZE JÁNOS
FÖLDES GYÖRGY
GAAL GYÖGY
GYARMATI GYÖRGY
KÓNYA-HAMAR
SÁNDOR
KOVÁCS KISS GYÖNGY
KOVÁCSNÉ MAGYAR
HAJNALKA
KŐBÁNYAI JÁNOS
KRIVÁNIK DÁNIEL
MÁTHÉ DÉNES
OLÁH SÁNDOR
TÖRÖK FERENC
VARGA ZSUZSANNA

2

VARIÁCIÓK ÁLLAMSZOCIALIZMUSRA
MAGYARORSZÁG ÉS ROMÁNIA (1945–1989)

III. FOLYAM
2022.
FEBRUÁR

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIII/2. • 2022. FEBRUÁR

TARTALOM

GYARMATI GYÖRGY • Ex Oriente lux – Ex Oriente lex. Románia és Magyarország sztálini metamorfózisa 1945–1948	3
FÖLDES GYÖRGY • A halk és a hangos: Kádár és Ceaușescu külpolitikája	14
FŐCZE JÁNOS • Harc Erdély múltjáért. Versengő magyar és román Erdély-történetek az államszocializmusban	24
VARGA ZSUZSANNA • A magyar mezőgazdaság szocialista és kapitalista elemei az államszocializmus időszakában	36
OLÁH SÁNDOR • Szovjet minta Székelyföldön	47
KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA • Női szerepek változásai a magyar és a román államszocializmus idején (1945–1989)	60
KŐBÁNYAI JÁNOS • A beatkorszak históriás éneke. A magyar ifjúsági zene regénye és/vagy története	74
FODOR JÁNOS • „Valami mégis kimondatlan marad.” Esettanulmány az 1970-es évek romániai magyar rockzenei életéből	82
FARKAS ARNOLD LEVENTE • a szó (<i>vers</i>)	94
■ TOLL	
KOVÁCS KISS GYÖNGY • Gróf Degenfeld-Schonburg Sándor laudációja	95
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR • Ceke Péter katedrája	96
GAAL GYÖRGY • A 11. szám margójára	98

■ MŰHELY

KRIVÁNIK DÁNIEL • Az igazság mint „módszer”. Megjegyzések
a dialektika hegeli fogalmához 100

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Mi a legtöbb? (*Sasszé*) 116

FÁBIÁN MÁTÉ • Moszkva trójai falova/kommunista irredenták/generációs
kitörési kísérlet? 117

MÁTHÉ DÉNES • Nyelvi körkép 121

■ ABSTRACTS 126

■ KÉP

TÖRÖK FERENC

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SANDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok),
RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp–Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,
a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Petőfi Kulturális
Ügynökség, MOL Románia és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailek: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată de MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

GYARMATI GYÖRGY

EX ORIENTE LUX – EX ORIENTE LEX

Románia és Magyarország sztálini metamorfózisa 1945–1948

Reggel a császár hívatott magához. Hosszan tanácskoztunk a margusi békekötésen. A hunok királyára ugyan nem kötés, csak ránk, mireánk! Jaj, ennek az országnak, ha az a barbár felénk fordítja a lova fejét! ...

A művelt Európa hajlong a barbár Ázsia előtt!

GÁRDONYI GÉZA

[Sztálin] Kelet-Európát hódításként kezelte, kissé a cárok elképzeléseivel. Mivel azonban tudta, hogy a kelet-európai népeknek nem kell a kommunizmus, nem akarta az oroszokkal rájuk eröltetni. A piszkos munkát ráhagyta az olyan gyökértelen emigránsokra – ahogy őket nevezték, a moszkovitákra – mint Rákosi Máttyás, vagy a román Pauker Anna, akik félelmükben, rettegésükben rendezkedtek be önkényuralomra.

KOVÁCS IMRE

Román átállás és ideiglenesség

■ Nagy-Britannia miniszterelnöke, W. S. Churchill, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, F. D. Roosevelt, valamint a Szovjetuniót képviselő J. V. Sztálin 1943 végi teheráni konferenciáján döntöttek arról, hogy hármuk szövetsége a hitleri Németországot nyugatról és keletről összehangolt hadműveletekkel kényszeríti térdre. Ezzel a Churchill által szorgalmazott Balkán felőli támadás lekerült a napirendről, s csak dezinformációs céllal éltették tovább a brit propagandában.¹ Ugyancsak még 1943 folyamán – különösen B. Mussolini megbuktatását és Olaszországnak az ún. tengelyhatalmak köréből történt kiválását látva – román és magyar részről is a nyugati hatalmakkal történő kapcsolatfelvétellel próbálkoztak. Tették ezt attól az illúziótól vezérelve, hogy átállást fontolgatva sem kényszerülnek az országaik határai felé közeledő Vörös Hadsereggel, illetve a Szovjetunióval egyezkedni. Már nem kellett sok idő, hogy tévképzetüket feladni kényszerüljenek.

Románia és Magyarország 1944 nyaráig a hitleri Harmadik Birodalom szövetségi kötelékén belül voltak-maradtak egymás ellenfelei.² A Vörös Hadsereg 1944. augusztus közepére érte el, illetve lépte át az akkori román határokat. Bukarest számára nem volt halogatható az átállás. Augusztus 23-án I. Mihály király a – ku-

A belpolitikai különbözőségek, a térségbeli érdekütközések elhalványuló couleur locale díszletté váltak a sztálini „új európai rend” közép- és délkeleti fertályán...

lisszák mögött már neki engedelmessé szervezték – hadsereg és az ellenzék támogatásával letartóztatta Ion Antonescu marsallt, s nem késlekedtek az addigi „Conducător” (Vezér, Főnök) szovjet kézre adni. Vele együtt a legionáriusokkal való kokettálást is érvénytelenítve láttak hozzá a korábbi alkotmányos monarchia szerinti működéshez. A király az 1941. évi vaskardista lázadást leverő C. Sănătescu tábornokra bízta a kormányalakítást. Helyet kapott benne a két nagyobb „történelmi” párt (a liberális, illetve a parasztpárt), valamint már egy-egy kommunista és szociáldemokrata delegált is. Az illegitimitásból ekkor szabaduló (a legalitásban már) Román Kommunista Párt (RKP) maga sem becsülte ezer főnél többre tagjai számát, miközben mind tagságában, mind rapszodikusán változó vezetésében „a nemzeti kisebbségekhez tartozó kommunisták aránytalanul nagy számával lépett a politikai porondra”.³

Hadüzenet Hitler Németországának, Horthy Magyarországnak, parancs a román haderőnek a németekkel-magyarokkal való szembefordulásra s konfliktus kerülésére a szovjetekkel. Villanásnyi epizód a pörgő globális turbulenciában, de a román lokalitásnak annál fontosabb. Három héttel a fordulat után, 1944. szeptember 12-én már a fegyverszüneti megállapodást írták alá Moszkvában. Bár a frissen kinevezett kommunista Lucrețiu Pătrășcanu igazságügy-miniszterrel bővített delegációnak sem sikerült elérnie, hogy a továbbiakban Románia ne legyőzött státusban, hanem társhadviselőként (co-belligerent) vehessen részt a háború végi harcokban.⁴ Az újabb hóforduló napjaiban már a „trianoni” Magyarország határán nyomul a Vörös Hadsereg előőrse. Azaz alig hat hét alatt gördült át a front az igencsak hegyvölgyes morfológiájú román térségeken, miközben a – pro forma még magyar fennhatóságú – észak-erdélyi részekben az orosz erőket feltartóztatni próbáló magyar, illetve német alakulatok egyváltékban retiráltak.

A monarchikus államiságot az átállással megőrző első kormányzat(ok) provizórikussá tételéről azután a korábban hatalmon kívüli „baloldali erők”, illetve politikai tömörüléseik gondoskodtak. Ebben a legaktívabb kezdettől az RKP volt. A Szociáldemokrata Párttal, Petru Groza Ekésfrontjával, illetve a több baloldali szerveződést tömörítő ún. Hazafias Szövetséggel társulva alakították meg 1944 októberében az Nemzeti Demokrata Frontot (NDF), amihez azután társult a – főként erdélyi magyarokat tömörítő – Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége is. Demokratizálási programadás mellett elsődleges követelésük lett a kormány mielőbbi átalakítása, s ezt kiterjedt utcai tömegdemonstrációk szervezésével nyomatékosították. Hatalmi térfoglalásuk sikeréhez egy további tényező is hozzájárult. A front mögötti „visszatért” észak-erdélyi területekre érkező új román adminisztráció mellett csendőri egységek és ún. önkéntes gárdák több helyen – gyilkosságokig menő – atrocitásokat követtek el a honmaradt magyar lakosság ellen. A korabeli közbeszédben ezek „Maniu-gárda” elnevezést kaptak,⁵ holott nem dokumentálható, hogy a parasztpártot vezető „keresztapának” köze lett volna a történetekhez. 1944. november elején a Sănătescu-kabinetet – már ekkor is A. J. Visinszki szovjet külügyminiszter-helyettes helyszíni bábáskodása mellett – átalakították. A parasztpárti Iuliu Maniu államminiszteri megbízatása véget ért, a Nemzeti Demokratikus Front hét reprezentánsa kapott megbízatást az új kormányban, rá egy hétre pedig a SZEK vezetésének direktívája utasította ki a román adminisztrációt Észak-Erdélyből, s a térséget szovjet katonai közigazgatás alá helyezte.⁶

Az új szerkezetben felhorgadó belpolitikai játszma után azután ezt is a Sănătescu-kabinet rovására lehetett írni. Legalábbis az RKP interpretálásában:

ez inspirálta a kommunisták „Tíz naponként újabb válság!” jelszóval megindított s azonnali földosztás szorgalmazásával párosított tömegakciósorozatát. December elején ugyan N. Rădescu váltotta tábornok elődjét a miniszterelnöki poszton, de mivel az ő garnitúrája sem látta realitását a tavaszi mezőgazdasági munkák indulásáig keresztülvihető földosztásnak – nem is volt az –, az utcára vitt politizálás 1945 első hónapjaiban is folytatódott. Mi több, február utolsó hetében halálos áldozatokat is követelő fegyveres tömegzavargásba torkollott a fővárosban, ami Moszkvát is újabb reagálásra sarkallta. Ismét a helyszínen termett A. J. Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes: Rădescu azonnali menesztését követelte, s helyére az Ekésfrontot vezető Petru Grozát kormányfővé kinevezni. Ellenkező esetben „a Szovjetunió nem vállal felelősséget azért, hogy Románia mint független állam fennmarad”.⁷ Akár ultimátumnak fogjuk ezt fel, akár nyomatékos diplomáciai érvelésnek, a placetum megszületését az is előmozdította, hogy P. Groza időközben tájékoztatta királyát: egy általa vezetett NDF-kormány megbízása esetén nem lenne akadálya a román közigazgatás visszaállításának Észak-Erdélyben. És lőn ... 1945. március 6-ától Petru Groza Románia miniszterelnöke, aki egy hét elteltével Kolozsvárott teszi közhírré J. Sztálinnal időközben megejtett táviratváltásának lényegét: a szovjet katonai közigazgatást megszüntetve elfoglalhatja posztjait Észak-Erdélyben a román adminisztráció.⁸ Ha azt is figyelembe vesszük, hogy P. Groza a következő hét évben, egészen 1952 nyaráig maradhatott a kormány élén, akkor ezzel le is zárható a román átállás utáni „ideiglenesség” 1944 szeptemberétől tartó időszaka.

Magyar összeomlás és ideiglenesség⁹

■ Magyarország az 1944. októberi „kiugrás” sikertelensége nyomán a romániai-tól eltérő háború végi újrakezdesre kényszerült. Horthy Miklós a nevéhez kötődő negyedszázados rendszer finisét is szignálta Szálasi Ferenc kormányfői kinevezésével. Utóbbi pedig „végsőkig kitartást” hirdetve Hitlernek tett hűségesküt, bár a front közeledte miatt eleve csak az ország nyugati felén próbálkozhatott saját „hungarista” rezsimjének beüzemelésével. Magyarország egy történeti-földrajzi fogalom lett. Nem volt olyan szuverén, akivel átállásról, fegyverszünetről lehetett volna tárgyalni. Ehhez új államiséget kellett konstituálni. Hogyan? „Tevékenyen részt vettem az első magyar kormány megalakításában. [...] Én hoztam létre és elég gyorsan” – emlékezett az indulásra Vjacseszlav Molotov, a Szovjetunió akkori külügyminisztere. Azokból kellett gazdálkodni, akik éppen kéznél voltak. Ilyen volt a még Horthy által kiküldött, de a kiugrás fiaskója miatt ott rekedt fegyverszüneti delegáció. Annak vezetője, Faragho Gábor vezérezredes miniszter, a sikertelen kiugrás ellenére átváltó hadseregarancsnok, dálnoki Miklós Béla vezérezredes kormányfő, a fronton átszökő harmadik vezérezredes, Vörös János honvédelmi miniszter lett. Szintén tárcát kapott gróf Teleki Géza, a háború elején öngyilkosságba menekülő miniszterelnök, Teleki Pál fia. Posztjukhoz – az adott helyzetben – „vonzerő” funkció is társult. A még német oldalon harcoló magyar tisztikar Szálasisal és nyilas pártszolgálatosaival nem fraternizáló része leválasztható lesz, ha arról értesül, hogy Horthy alatt vele szolgáló kamerádjai Sztálin patronálásával lettek miniszterek a „túloldalon”. Ugyanezt szolgálta a sietve meghirdetett – s repülőgépekről szórva tízezernyi röplapon népszerűsített – földreform, a kényszerűségből még német oldalon álló-retiráló sorállomány számára. „Mit keresek én itt, amikor szülőfalumban már

parcellázzák az elmenekült urak földjét?” Ne feledjük: Magyarországon nem hat hét alatt, hanem több mint féléves oda-vissza hullámzással araszolt a front Bécs–Berlin irányába, 1944 októberétől 1945 április közepéig. De ugyanígy kéznél volt a román kommunisták sokszorosát kitevő korabeli moszkvai magyar kommunista emigráció. Sztálin és G. Dimitrov személyesen instruálta hazadelegált elvtársait, hogy kezdetben ne ők legyenek túlsúlyban a létrehozandó új államgépezetben.

Ilyen előzetes megfontolások közepette indult az akkor már „front mögötti” kelet-magyarországi területeken egy új parlament verbuválása. Sietve szervezett városi röpgyűléseken nevesítették az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe képviselőnek ajánlottakat, hogy utána szovjet katonai járműveken fuvarozzák őket az átmeneti kormányzék helynek kijelölt Debrecen városába.

1944 karácsonya előtt már össze is ülhetett a keleti fertály csonka parlamentje. A képviselői arányok „a régi világot” feledni próbálva tükrözték a – korabeli metafora szerinti – „új honfoglalást”. (Magyarországon sem volt 1944/45 fordulóján a romániai ezres létszámnál több kommunista, viszont – a sztálini tisztogatások túlélői közül – legalább ennyi emigráns telepedett vissza a fordulat utáni időben a Szovjetunióból.) Pártmegoszlás szerint 40% kommunista (MKP), 19% szociáldemokrata (SZDP), 7% parasztpárti (NPP), 24% független kisgazda (FKgP), míg 5-5% volt polgári demokrata (PDP), illetve pártönkívüli (pk). Utóbbiak közül a már említett négy horthysta reprezentáns – ekkor még – az ideiglenes kormányba is bekerülhetett. Mellettük három kisgazda, két szociáldemokrata. A kommunistákkal bonyolultabb elszámolni. A nyilvánosság számára csak két moszkovita lett kormánytag, ám a már ekkor is kulcsfontosságú belügyminiszter, Erdei Ferenc hivatalos parasztpárti jegyzése mellett titkos MKP-tag – kortársi elnevezéssel kriptokommunista – volt, mint ahogy a pártönkívüliként regisztrált ügyvéd, Molnár Erik is. Ugyancsak komplikált ügy lett – Romániához képest – az államfő kérdése. Magyarország formálisan királyság volt, 1920 óta király nélkül. Az államfői posztot betöltő Horthy Miklós kormányzót – fiával együtt – a németek tartották fogva, s hurcolták a zsugorodó hitleri birodalomba a kiugrási fiasco után. Ez okból kreáltak ekkor egy államfői testületet Nemzeti Főtanács néven. Tagjai lettek – pártönkívüliekként – Zsedényi Béla jogakadémiai tanár, az ideiglenes parlament elnöke és Miklós Béla kormányfő, továbbá 2-2 kommunista, illetve kisgazda s egy parasztpárti honatya.¹⁰

Az új, Ideiglenes Nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján küldhetett a kormány delegációt Moszkvába a fegyverszüneti megállapodás aláírására. A deputáció hazatérő vonatán érkezett újra Magyarországra 1945. január végén Rákosi Mátyás is, hogy iziben átvegye a gyorsan gyarapodó létszámú kommunista párt vezetését, s kezdettől buzgó nebulóként írva „házi feladat” beszámolóit Moszkvának az itteni fejleményekről.¹¹ Mivel viszont még mindig fegyver szántotta térség maradt a Dunántúl, a parlament szüneteltette tevékenységét, s fél éven keresztül kormányrendeletek láttak napvilágot az átalakulás „törvényi súlyú” tárgykörében is (hadüzenet, földreform, népbíráskodás intézményesítése a háborús bűncselekmények megítélésére).

Az új államiság működőképessé tételének volt része a közszolgalat, a kormányzati és helyi-területi igazgatási rendszer helyreállítása is. Ezt kezdettől összekapcsolták a köztisztviselők ún. igazoló eljárásával. Az igazoló bizottságok az új kormánypártok delegáltjaiból álltak. A napi működés során az egyes pártok „tagtoborzó” fórumává, illetve pozíciószerzési machinációivá deformálódott

az eljárás. A kulisszák mögött pedig csendestárs közreműködők lettek a hátrahagyott megszálló hatóságok szovjet katonai parancsnokai, mert az ő jóváhagyásuk nélkül senki nem lehetett polgármester vagy akár csak hivatalon belüli fontosabb poszt betöltője sem. Így aligha volt meglepő, hogy az életre galvanizált igazgatási apparátus pártösszetétele már 1945 őszére túlsúlyosan baloldali (MKP, SZDP) arculatúvá formálódott. Jó ideig inkább csak korhangulatot idéző adomaként lehetett hallani arról, hogy egyik-másik pozícionált hivatalnok – „biztos, ami biztos” – egyszerre több párt tagkönyvét is jónak látta a zsebében tudni, míg nem ezt tanúsító levéltári iratokból is elkezdtek előbukkanni. Az 1945 szeptemberében újra összehívott – s közben a Dunántúl képviselőivel is kiegészülő – parlament legfontosabb kollektív cselekedete egy új választójogi törvény elfogadása volt. A további heteket leginkább már a november 4-re kítűzött új képviselőválasztás versengő kampányrendezvényei töltötték ki, sok helyen változatos választási plakáttapétákkal borítva el az ostrom idején szitává lyuggatott pesti házak homlokzatát. Ezt nagy várakozás előzte meg, mert a közjogi provizórium lezárulásával kecsegtett.

Román királyi sztrájk és csalafinta machinációk választása

■ Petru Groza 1945 márciusában hivatalba lépő kormányában a tárcák többségének élére már a Nemzeti Demokrata Front baloldali pártkonglomerátum delegáltjai kerültek. Többnyire kommunista, kisebb részben szociáldemokrata homnovusok.¹² Mellettük leginkább a nemzeti liberálisok sorából párthasadást előidézve távozó Gheorghe Tătărescu érdemel említést, aki a világháborúk közötti kormányfői és külügyminiszteri tapasztalataival aligha volt nélkülözhető a béke-előkészítő munkálatokban. A korábbi „történelmi” pártok már csak egy-egy „disszidens” képviselővel kaptak helyet a koalícióban (mint a fent említett Tătărescu külügyminiszter is).

E kormányzati ciklus startjánál értelemszerűen maradt napirenden a már addig is belső feszültségeket gerjesztő ügyek rendezése, miközben a háborús végjáték aktuálpolitikai szempontú érvényesítése formálta a paragrafusokat. Az 1945. március 23-án közzétett földreformtörvény elsősorban a háborús bűnösöknek, árulóknak minősítettek, valamint a Romániával ellenséges viszonyban álló országokba távozók birtokállományát hasznosította a juttatásoknál. A végrehajtás hozadéka, hogy „a kisajátítás által érintett személyek 94,6%-a és a kisajátított földterületek 49 százaléka a történelmi Erdélyre és a Bánságra esett, vagyis azokra az országrészekre, ahol a romániai nemzetiségek (németek, magyarok) többsége élt”.¹³

Észak-Erdélynek a román államszervezetbe történt visszatagolása után már annak a szöfordulatnak is jelentősége volt, hogy az 1938-as Kisebbségi Statútumot 1945-ben Nemzetiségi Statútumként fogalmazták újra – egyfajta jövővízió kontextusában. Általánosságban nemzetiségi, nyelvi és vallási hovatartozástól függetlenül nem csupán állampolgári jogokat garantált, hanem a kollektív önazonosság érvényesítését is (pl. hivatali ügyek intézése, iskola saját nemzetiségi nyelven), amennyiben az adott település lakosainak 30%-a egy ugyanazon (nem román) anyanyelvű. Ebből viszont a gyakorlatban kizárták a németek zömét, merthogy azokat az Antonescu-diktatúrában fogant „népcsoport törvény” a hitleri Németország védnökségét élvező Volksbundba identifikáltaknak tekintette. A rendelkezések érvényesítése persze mindenkor erősen függött a helyi-területi

közszolgálati apparátustól. Egyszerre lehetett tapasztalat a folytatólagos vagy éppen újszerűtű diszkrimináció, más esetekben a paragrafusokat intézményi érdekérvényesítéssel társító rendtartás a mindennapi gyakorlatban. „A Groza-kormány fontos támasza lett a kb. 400 ezer tagot számláló népfront jellegű Magyar Népi Szövetség, amelynek egyik nagy pozitívuma volt, hogy működését mindenütt a helyi viszonyokhoz tudta hozzáigazítani”¹⁴ – legalábbis a kezdeti időkben.

A SZEZB fennmaradt dokumentációja egyfelől arra utal, hogy „az erdélyi kérdés” diszkrét fontosságának a szovjet megszálló hatóságok bukaresti reprezentánsai is tudatában voltak, s azt jóindulattal kezelték.¹⁵ Nekik is az általuk hatalomra segített és támogatott kormány, illetve az NDF delegáltjaival benépesülő új adminisztráció megerősödése állt érdekükben. Ehhez képest I. Mihály király és a SZEZB angolszász missziói voltak más állásponton. London és Washington a szövetségesek közös „Felszabadított Európa” nyilatkozatára hivatkozva halogatták a Groza-kormány elismerését, merthogy annak összetétele nem tesz eleget „a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő” elvárásnak.¹⁶ S miközben Moszkva 1945 augusztusában helyreállította Bukaresttel a diplomáciai kapcsolatot, Mihály őfelsége „királyi sztrájkot” hirdetett, megtagadva a törvénynek szánt normák szentesítését. A lokális huzakodás az év hátralevő részében újfent nagyhatalmi szintre emelkedett, megterhelve a szövetséges Külügyminiszterek Tanácsának két ülészakát (London, 1945. szeptember – Moszkva, 1945. december). Utóbbi ülésen született végül az a kelletlen alku, amely szerint az USA távol-keleti kedvezményezettségét, illetve a Szovjetunió e régióban meglévő „különleges biztonsági érdekeit” kölcsönösen respektálják.¹⁷ Bukarestre mindebből egy kommunikációs szépségtapaszt érő kötelezettség hárult. A két „történelmi párt” maradékából egy-egy képviselő helyet kapott a kormányban tárca nélküli miniszterként, azaz érdemi hatáskört nélkülözve.¹⁸

Közben a kalendárium 1946-ba fordult, ám a másik jaltai elvárás, „a szabad választások” ügye továbbra sincs napirenden – holott a szovjet érdekszféra környező országai 1945. október–novemberében sorra rendezték az új politikai rendet legitimálni hivatott voksolásokat.¹⁹ Romániában inkább arról volt szó, hogy a kormányzati politikában előrefutott térfoglaláshoz képest hátramaradottabb volt ennek pártbázissal történő alátámasztása. Gheorghe Gheorghiu-Dej az öt főtitkárrá választó előző őszi RKP-kongresszuson komoly eredménynek könyvelhette el tagságuk negyedmillióra növesztését, de ez még felét sem érte el a szociáldemokraták 600 ezer fős pártlétszámának. S ha az MNSZ többségét „balra szavazónak” vesszük is, voksgyűjtés szempontjából a korabeli városi lakosság egyharmadánál többel aligha kalkulálhattak – s ennél is képlékenyebb volt az akkor még erősen falusias térségek sokmillió szavazóinak pártorientáltsága. (A vidéki körzetekben a Nemzeti Parasztpárt tudta magát a leginkább támogatottnak.) Így komoly erőfeszítést kívánt, hogy szavazatokkal legyen alátámasztott az országkormányzásban NDF megszerzett túlsúly. Ehhez képest tűnik úgy, hogy „csodát műveltek” az 1946-os év során. A november 19-én megtartott választások kihirdetett eredménye szerint a Nemzeti Demokratikus Frontból formálódott Demokratikus Pártok Blokkja közel 85 százalékkal triumfált, s a külön számolt Magyar Népi Szövetség 7%-a is az ő vonzáskörzetüknek tekinthető. Amihez képest Maniu Nemzeti Parasztpártját 7,22%, Brătianu Nemzeti Liberális Pártját 0,72%-ra taksálta a hivatalos közlés. Együttesen is csak tizednyi resztlí a győztes koalícióhoz képest. Az amerikai SZEZB-misszió vezetője viszont – rácsodálko-

zás helyett – alig bírt végére érni a visszaélések sorolásának. „Az ellenzéki sajtó elhallgattatása, az ellenzéki képviselők kampányának akadályozása, képviselőjelöltek letartóztatása, egyesek meggyilkolása, a szavazási listák és a szavazólapok manipulálása, a szavazók megfélemlítése, valamint a megszálló erőknek a baloldal számára nyújtott nyílt támogatása, [...] melynek mértékét fel sem tudja fogni, aki nem tartózkodott megfigyelőként a helyszínen.”²⁰ Ezek az „akadémikus-kodó mellézközejek” már mit sem számítottak, hiszen az egy évvel korábbi moszkvai külügyminiszteri tanácskozás – említett – „kompromisszuma” óta az angolszász missziók kompetenciája testületileg sem terjedt túl a „megfigyelői” státusnál. Az újjáalakuló kormányban – a kihirdetett eredmények okán – két újabb kommunista kapott tárcát, s a végrehajtó hatalmi túlsúly mellett már a törvényhozásban is erőnyerők lettek. Nem kisebb fontosságú volt, hogy Gheorghie Gheorghiu-Dej 1947 áprilisában a közlekedésügyről áttelepült az új, Nemzetgazdasági Minisztérium élére, ami szinkronban volt az általa már korábban meghirdetett ambiciózus nehézipar-fejlesztési programmal. Megindult a bankállamosítás és az ipari vállalatok állami ellenőrzése.

Magyar hatalmi dualizmus – pártközi svindlivel

■ „A munkáspártok lenyűgöző győzelme előrevetíti árnyékát.” Rákosi Mátyás ezzel az előfeltevéssel ment neki az 1945. év őszén megrendezett választásoknak. Ami a kortárs külföldi megfigyelők beszámolóí szerint is normakövető volt, s azt az utólagos értékelések sem cáfolták. Hozadékat tekintve viszont markánsan átalakította a törvényhozás addigi pártösszetételét. A Független Kisgazdapárt a szavazatok 57 százalékával erőnyerő lett. A kommunista és a szociáldemokrata párt fej-fej mellett hozott 17-17%-ot, a parasztpárt pedig hetet. A győztes kisgazdák elvileg egyedül is kormányzóképesek voltak, de a nagyhatalmak továbbra is érvényben levőnek tartották „jaltai” koalíciós elvárásukat. Ezt a SZEB magyarországi szovjet vezetése sikeresen apasztotta tovább úgy, hogy a három kisebbségi párt együtt ugyanannyi minisztert delegálhatott a kormányba, mint a nyertes kisgazdák.

Az új parlament első feladatai közé sorolta a háború végére zavarossá lett államforma ügyének rendezését, s ebben konszenzusra is jutott a koalíció. Az 1946. február 1-jén elfogadott s alkotmányos alapelveket is rögzítő törvény szerint Magyarország köztársaság, parlamentáris demokrácia. Köztársasági elnöknek Tildy Zoltánt (FKgP) választják, aki a novemberi képviselőválasztás utáni első kormány miniszterelnöke volt. Ezzel véget is értek a koalíciós kormányzás mézeshetei. A következő két és fél évet egy többmenetes pankráción iszapbirkózás töltötte ki, mindvégig részrehajló SZEB-mérkőzésvezetés mellett.

A hatalmi-politikai viaskodás oka épp az „ideiglenességet” legitim államisággá formáló választások végeredménye volt. Az új törvényhozás kisgazda többsége ekkor kényszerült szembesülni azzal, hogy a fegyverszüneti megállapodás óta verbuvált állami adminisztráció, illetve a helyi-területi igazgatás teljes vertikumának pártkötődése túlnyomóan baloldali. Egy 1946 eleji közszolgálati felmérés szerint a két munkáspárt (MKP, SZDP) dominálta a minisztériumi középvezetők 62, polgármesteri posztok 83, az alispáni tisztségek 72, a rendőrség tisztikarának 60 s a vármegyei főjegyzők 56 százalékát, de ehhez hasonló majoritást mutatott a beosztottak pártmegoszlása is. Hozzájuk képest „a győztes” kisgazdák reprezentáltsága 8-20 százalék között szóródott. *Hatalmi dualizmus állt elő az állam*

törvényhozó, illetve végrehajtó hatalmi ága között, s ezt a riválissá váló koalíciós partnerek mindegyike a maga számára kedvező kimenetellel próbálta átigazítani. A kisgazda érvelés szerint evidens, hogy a legitim parlament és kormány létrehozása, valamint az államforma rendezése után a helyhatósági választások megtartásával kell az „ideiglenességet” átvinni a népakarat szerinti rendezettségbe. Ezt a kommunisták azonnal elutasították, mert – saját pártközpontjuk számításai szerint – „a magyar vidéken” a kisgazdák akár 75-80 százalékos fölényt szereznének. Ugyanígy elvetették az igazgatási posztok elosztásának a parlamenti választások eredményeihez „arányosítását”: miért mondanának le önként a – szovjet hátszéllel – megszerzett tisztségeikről.

A fentieknél hatásosabbak voltak a kommunisták vereségkompenzáló machinációi. 1946 tavaszán bejelentették az ún. Baloldali Blokk megalakulását, a három kisebbségi párt – MKP, SZDP, NPP – további akcióegységét (amihez a szakszervezeti Tanácsot is csatlakoztatták). Kommunikációjukban ettől kezdve a kisgazdákat mint a jobboldal és a reakció gyűjtőpártját mantrázták. Ehhez társult az ún. *pártközi értekezletek* működésének újraértelmezése. A közös kormányzás okán korábban is létezett a koalíciós partnerek prominensei között ilyen előzetes egyeztetés, ám az új felfogás szerint nem a választási eredmények arányai szerint kell hogy érvényesüljön a döntés: numerikusan minden egyes párt álláspontja azonos az éppen napirenden lévő kérdésben, ettől lesz közösen vállalható a kormányzati felelősség. Így a Baloldali Blokk három pártja a tárgyalásokon rendre lebírta a kisgazda többséget. Politikai matematika lett a „sok lúd disznót győz” népi bölcsességéből. A metaforát mellőzve, egyszerűen megcsúfolták, ellopták a szavazásban kifejezett népakarat szerinti politikaformálás lehetőségét. A parlamenti többségnek annyi mozgástere maradt, hogy a felfogásával ellentétes proposíciókat nem szavazta törvénné. Ekkor hozták divatba, hogy a rendezendő kérdésekben – úgymond a hosszadalmas törvényi átfutást felpörgetendő – kormányrendeletekkel foganatosítsák a pártközi értekezletek döntéseit. S mivel azt értelemszerűen a kormányfőnek kellett szignálnia, a többnyire kommunisták inspirálta „baloldali többség” akaratérvényesítésével a kisgazdákat is sikerült kompromittálni. Ezért beszélhetünk a továbbiakban a parlamentet szériában megkerülő rendeleti kormányzásról.

Az előbbinél közvetlenebb módon is offenzívát indítottak a kommunisták a parlamenti többség erodálására. Tömör egyértelműséggel fogalmazta ezt meg Rákosi Mátyás pártjának szűkebb vezetősége előtt: „a kisgazdapártot elemeire kell bontani.” Ezt célozta kisgazda képviselők vagy pozicionált tisztségviselők kizáratása pártjukból. S ha ehhez pressziójuk kevésnek bizonyult, a SZEB szovjet vezetése sietett segítségükre, mivel annak joga volt belpolitikai ügyekbe is beleszólni, s a jegyzékeikben foglalt követelésekkel szemben nem volt apelláta. Ez folytatódott 1946/47 fordulóján az eredendően is mesterkéltné ún. köztársaságellenes összeesküvés vádjának büntetőperekre kriminalizálásával. Lényege: régi vágású asztaltársaság beszélgetésein arról ötleteltek, hogy a békeszerződés aláírását követően – ami Romániához hasonlóan Magyarország esetében is 1947. február elején történt – kivonulnak a megszálló csapatok, és megszűnik a SZEB, azaz remélhető lesz az önrendelkezésnek érvényt szerezni. Ezt a titkosszolgálati értesülést az MKP vezérkara rohamtempóban politizálta át úgy, hogy minél több kisgazda politikus ebben való közreműködését vagy legalábbis „tudomásal bírtak róla” érintettségét hirdessék. Ez okból több képviselő mentelmi jogának a felfüggesztését szorgalmazták, amit néhány esetben meg is szavazott a par-

lament. Megvétózták ugyanakkor a Független Kisgazdapárt főtitkára, Kovács Béla hasonló kiszolgáltatását, mire nevezettet a Vörös Hadsereg egy osztaga hurcolta el. (Nyolc évvel később került elő szovjet fogságból.) Ezen akciósorozat 1947 tavaszán azzal teljesedett ki, hogy a kormányfői látogatáson Svájcban tartózkodó Nagy Ferencet helyettese, Rákosi Mátyás üzenete érte utol: a szovjet nyomozó szervektől kapott értesítés szerint „ő is tudott az összeesküvésről. Jöj-jön haza és tisztázza magát.” Nagy Ferenc – pártfőtitkár társa, Kovács Béla példáján okulva – megírta a miniszterelnökségről való lemondását, és emigrációba vonult (évtizedekkel később ott is halt meg). Pár napra rá utánamenekült a Parlament szintén kisgazda elnöke, Varga Béla is.²¹

Az ily módon lefejezett kisgazdapárt bomlásnak indult. Erre – azaz a törvényhozási erőviszonyok megváltozására – hivatkozva új választások kiírását sürgették a blokkpártok az országban maradt (szintén kisgazda) köztársasági elnöknél, Tildy Zoltánnál. De ez már a következő fejezete az MKP hatalommegragadásának.

Románia a moszkovita célegyenesben

■ Az 1947-es év politikai szezonnyitása Romániában a békeszerződés – időközben véglegesített változatának – párizsi aláírása volt (további négy háborút veszítő országgal együtt). Bukovináról, Besszarábiáról le kellett mondjanak, ám Erdély birtoklását immár nagyhatalmak által is ellenjegyzett nemzetközi egyezmény garantálta.²² Az európai békeállapot papíron, kormánypecsétetekkel szentesített, hogy utána nekilódulhassanak a hidegháború – régiókat sem elkerülő – politikai frontátvonulásai. A Truman-doktrína a tengerentúlon fogalmazódott ugyan, ám elsősorban kontinensünk keleti térségein ígért megálljt parancsolni a további kommunista penetrációnak. Akik meg találva érezték magukat, éppen-hogy addigi pozícióikat megerősítve, helyi ellenlábasaikat eltakarítva gondolták világossá tenni, hogy „ki az úr a házban”. Ennek lett román variánsa az ún. történelmi pártok maradványai elleni hadjárat. Így került vád alá majd cellarács mögé a parasztpárti Iuliu Maniu és helyettese, Ion Mihalache. A Liberális Párt önfeloszlatással próbált kitérni a felkomorló vész elől. Ez viszont csak átmeneti haladék volt C. Dinu Brătianunak éppúgy, mint a „tegnap még békekonstruktőr” G. Tătărescunak. 1950-től mindketten a máramarosszigeti fegyház enteriőrjével ismerkedhettek. A sorsukban osztozó tízezrek pontos számát máig sem tudni.

A hidegháborús falanszterbe tömörítés hívatta életre Sztálinnal 1947 szeptemberében a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját, immár nyíltan vállalva a térségbeli „testvérpártok” kézi vezérlését. S ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy a legismertebb romániai moszkoviták kormánytiszséget is vállaljanak. November elejétől Ana Pauker a menesztett G. Tătărescu helyét veszi át a Külügyminisztérium élén, Vasile Luca a Pénzügyminisztériumot, míg Emil Bodnăraş a Hadügyminisztérium vezetését. A szociáldemokrata Ştefan Voitec oktatási miniszternek három hónapot még várnia kellett, hogy pártja arra érdekesnek tartott tagjaival együtt abszorbeálják a nevében is átkeresztelt Román Munkáspártba. Már csak egy lépés volt hátra a proletárdiktatúra felé való zavartalan masírozáshoz. 1947. december 30-án Gh. Gheorghiu-Dej pártfőtitkár és P. Groza kormányfő – a friss hadparancsnok E. Bodnăraş katonáival körbevéte-tett rezidenciáján – lemondatták I. Mihály királyt. Másnap a honlakosok már az újonnan kikiáltott Román Népköztársaságban búcsúzhattak mind az óévtől, mind pedig a monarchiától. Gh. Gheorghiu-Dej hamarost szárba szökkenő romá-

nosító etnokommunizmusa a proletárinternacionalizmus buzgó színre vivőjeként tagolódhatott be a sztálini nacionálbolsevizmus vasfüggönnyel szeparált Pufferstaat övezetébe.

A magyar politikai kisebbség többségre csalja magát

■ Magyarországon 1947 nyarára a kisgazdapárt sikeres megroppantása, szétzilálása adott apropót arra, hogy újra szavazóurnához szólítsák a választópolgárokat. Az augusztus végére kiírt választási előkészületek, illetve a lebonyolítás „technológiáját” illetően mintha behatóan tanulmányozták volna a Belügyminisztériumot ekkor már saját beneficiumként üzemeltető kommunisták a román testvérpárt, illetve belügy előző évi „Hogyan csaljuk el a választásokat?” licenccét. Csakhogy itt hiba csúszott a kivitelezésbe. Az ún. kék cédulás (ideiglenes) szavazószelvényekkel történt visszaélés tömegesre sikeredett ugyan, de még aznap le is lepleződött, s országos botrány kerekedett. (Több százezer további választó szavazójogának a konspiratív megvonása a „kékcédulák” többszöröse volt, ám annak dokumentálásával csak évtizedekkel később, a korabeli belügyi és pártiratok kutathatóvá válásával lehetett előállni.²³) Kikiáltották ugyan az MKP 22%-os relatív elsőségét, de mert koalíciós párttársai nála is kevesebbet kaptak, együttesen sem érték el a kormányzóképeség megkívánta többséget. Így ahhoz folyamodtak, hogy az egyik legsikeresebb ellenzéki párt (Magyar Függetlenségi Párt) összes mandátumát érvénytelenítették a (kommunista irányítású) Választási Bírósággal, s az ily módon redukált létszámú parlamentben már összejött a koalíciós majoritás. A kisgazdapárt balra bokázó maradékát még megtűrték – egy ideig –, viszont olyan hideg-polgárháborús légkört teremtettek, hogy az ellenzéki pártok rövidesen önfeloszlatást jelentettek, vezetőik többsége pedig emigrációba menekült.²⁴

De 1947 őszi hónapjai után már magyar földön is a – fentebb említett – Tájékoztató Iroda instrukciói szerint követték egymást a történések. 1948 elejétől a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesítése volt napirenden. Ez ugyan a tényleg munkás „régiszakik” ellenállása miatt több hónapra elhúzódott, mígnem úgy oldották meg a dolgot, hogy az SZDP kollaborálásra hajlamos részét bekebelezték az új nevű Magyar Dolgozók Pártjába. 1948 júniusában az ún. egyesülési kongresszusom Rákosi Mátyás főtitkár a magyar munkásosztály történelmi győzelmét emlegette ugyan, de beszéde sokkal inkább volt Moszkvának címzett – „teljesítettük a penzumot” – alattvalói jelentés. Két hónap múltán menesztették a kisgazda államfőt, s helyére új pártbéli helyettesét Szakasits Árpádot delegálták a köztársasági elnöki székbe. A továbbiakban a kommunista berendezkedési terv szerint zajlott az ország birtokbavétele és irányítása.

A világháborús nagyhatalmi együttműködés hidegháborús szembenállással fordulása közepette a Szovjetunió katonai és politikai szupremáciája Európa közepső régiójáig terjedően vált maghatározóvá. A belpolitikai különbözőségek, a térségbeli érdekütközések elhalványuló couleur locale díszletté váltak a sztálini „új európai rend” közép- és délkeleti fertályán. A Kominform létrehozása után, 1947/48 fordulójától többnyire csak néhány hónapos fáziseltérés mutatkozott a térség országaiban a kommunista párt kizárólagos hatalomra juttatásának egyes lépései tekintetében, ide értve Romániát és Magyarországot is.

1. Nem sikertelenül. A korabeli Magyarországon nagyapáink generációja – amíg a „világvevő” rádiókészülékeket el nem rekvirálták – még 1944-ben is hitte-várta a BBC sugározta „balkáni partraszállást”, aminek elsődleges (megtévesztő) célja az volt, hogy a németek minél kevesebb haderőt vezényeljenek át ebből a térségből az 1944 nyarán foganatosított normandiai szövetséges partraszállás környékére. Borhi László: *Akár német megszállás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944.* In: *Századok füzetei.* 2. (Szerk. Pál Lajos) Magyar Történelmi Társulat. Bp., 2009. 7–48.
2. Mussolini veje és külügyminisztere, G. Ciano háborús naplója szerint úgy voltak Hitler béklyójában szövetségesek, hogy – Anglia és az USA helyett – legszívesebben egymásnak üzentek volna hadat. *Ciano gróf naplója 1939–1943.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1999. 403.
3. Vasile Luca (Luka László) erdélyi magyar, Emil Bodnăraş ukrán, Ana Pauker zsidó – ők akkoriban a Szovjetunióból frissen visszatért „moszkoviták” –, míg Lucreţiu Pătrăşcanu, illetve Gheorge Gheorghiu-Dej voltak „a hazai” román pártvezetők. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990.* Atlantisz – Medvetánc, Bp., 1990. 202–203.
4. A fegyverszüneti megállapodás létrejöttén túl a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) működéséről lásd Cseh Gergő Bendegúz: *Fegyverszüneti ellenőrzés Közép-Európában: béke-előkészítés vagy térfoglalás?* In: *Az elfelejtett béke.* Szerk. Fülöp Mihály. Dialóg Campus, Bp., 2018. 69–89.
5. Az átállás után Bukarestben – többségében erdélyi menekültekből – alakított, és onnét széttrajzó hét önkéntes zászlóalj egyik egysége vette fel a „Iuliu Maniu” Erdélyi Önkéntes Ezred nevet.
6. Részletesen dokumentálva lásd erről Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között, 1944. szeptember – 1945. március.* EME – Pro Print Könyvkiadó, Kvár – Csíkszereda, 2004.
7. Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió I. Világtörténet 1987. 3. sz. 143; *Románia 1944–1990.* i. m. 207.
8. L. Balogh Béni: *Impériumváltások Erdélyben és az 1944/45-ös fordulat.* Korunk 2015. 5. 72–79.
9. Míután e lap hasábjain pár évvel ezelőtt alkalmam volt szólni a világháború végi magyar rendszerfordulásról, ezúttal csak a romániaiattól eltérő jellemzőkre koncentrálok. Gyarmati György: *Impériumváltás 1945 – avagy csöbörből vödörbe.* Korunk 2015. 5. sz. 53–62.
10. *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja 1944–1945.* Főszerk. Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1994.
11. *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok, 1944–1948.* Szerk. Izsák Lajos és Kun Miklós. Századvég Kiadó, Bp., 1994.
12. A kommunisták közül ekkor Teohari Georgescu a belügy, Lucreţiu Pătrăşcanu az igazságügy, Gheorge Gheorghiu-Dej a közlekedés, míg a szociáldemokrata Ştefan Voitec a közoktatásügy, Lothar Rădăceanu a munkaügy miniszteri gazdája lett.
13. *Románia 1944–1990.* i. m. 209–210.
14. A korábbi MADOSZ szerveződött újjá Magyar Népi Szövetség néven. Szász Zoltán: *A románok története.* Bereményi Könyvkiadó, Bp., é. n. [1993.] 164. Lásd még: *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953.* Összeállította Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston. Pro Print Kiadó, Csíkszereda, 2009.
15. Alexandr Sztikalin recenziója a *Visinszkij Bukarestben 1944–1946* című Moszkvában 1998-ban kiadott dokumentumkötetről. Klió 2001. 1. sz. 118–124; Lönhárt Tamás: *Az Erdély-kérdésről a második világháború alatt béke-előkészítés és a párizsi békekonferencia tükrében.* In: *Az elfelejtett béke.* Szerk. Fülöp Mihály. Dialóg Campus, Bp., 2018. 213–239.
16. „A lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatóságokat létesítsenek, amelyek kötelesek legyenek a lehető legrövidebb időn belül szabad választások útján olyan kormányokat alakítani, amelyek megfelelnek a nép akaratának.” Halmosi Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* KgyK – Gondolat Kiadó, Bp., 1983. 604.
17. Catherine Durandin: *A román nép története.* Maecenas, Bp., 1998. 323–339.
18. Emil Haţieganu a Nemzeti Parasztpárt, illetve Michai Romniceanu a Nemzeti Liberális Párt képviselőit. 1946 februárjában Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is elismerte a bukaresti kormányt.
19. Háromnegyed évszázad látlatából már-már terminus-koordinálásra gondolhatnánk azzal szembeülve, hogy Csehszlovákiában 1945. október 15-én, Magyarországon november 4-én, Jugoszláviában november 11-én, Bulgáriában november 18-án, Ausztriában november 15-én kerítettek sort a parlamenti választásokra.
20. Cseh Gergő Bendegúz: *Fegyverszüneti ellenőrzés Közép-Európában...* i. m. 78–79.
21. *A Nemzetgyűlés Almanachja 1945–1947.* Főszerk. Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1999.
22. Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris Kiadó, Bp., 2006; Olti Ágoston: *A román béke-előkészítő bizottság tevékenysége 1944–1946.* Századok 2007. 1. sz. 29–55; *Az elfelejtett béke.* i. m.
23. Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar.” *Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez.* Társadalmi Szemle 1997. 8–9. sz. 144–161.
24. *Az Országgyűlés Almanachja 1947–1949.* Főszerk. Marelyn Kiss József – Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 2005.

FÖLDES GYÖRGY

A HALK ÉS A HANGOS: KÁDÁR ÉS CEAUȘESCU KÜLPOLITIKÁJA

Tette ezt az a politikus, aki addig a függetlenség, a szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás élharcosa volt. Ceaușescu akkor fordult vissza az általa addig tagadott úton, amikor az már nem vezetett sehova.

■ Az összehasonlítás kezdőpontjának 1965-nek kellene lennie. Ebben az évben került Nicolae Ceaușescu abba a helyzetbe, hogy irányíthassa pártja és országa külpolitikáját. Kádár János ekkor már nyolc éve gyakorolta ezt a tevékenységet. Korábban betöltött pozícióiknak megfelelően mindketten leginkább a belügyekkel foglalkoztak. Aprónak tűnő, de nem teljesen mellékes mozzanat, hogy Ceaușescut ez év márciusában választották a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkárává. Ezzel az első sor elejére lépett. Kádár három hónappal később átadta miniszterelnöki székét Kállai Gyulának, ettől kezdve „csak” pártja központi bizottságának első titkára volt. Ilyetén ők ketten ekkor egyenrangúak voltak. Politikai befolyás tekintetében egyenértékűségről akkor még nem lehetett beszélni. Nyolc év az nyolc év. Ennyi előnye volt a magyar politikusnak, aki ekkor már az 1956 utáni konszolidáció sikerének köszönhetően erősödő tekintélyű vezetője volt nemcsak a kommunista pártnak, hanem Magyarországnak is. Esetében a „visszavonulás” a végrehajtó hatalom első számú tisztségéből nem a hatalomvesztést jelentette, hanem az önmérsékletet és a távlatos gondolkodást kívánta jelezni. A román politikus előtt még ott állt a tekintély megszerzésének feladata. Első lépései azt mutatták, nem akar pusztá követője lenni elődjének, Gheorgiu-Dejneknak. 1965 és 1970 között Ceaușescu olyan belpolitikai kurzust alakított ki, amely a korábbi szigor enyhítésére, a gazda-

ság racionalizálására, az életkörülmények javítására, a szellemi élet valamelyes liberalizálására, a nemzetiségek helyzetének rendezésére irányult.¹

E belpolitikai pillanatkép felvillantása nem elég a külpolitikák megértéséhez, összehasonlításához. Szükség van néhány előzetes megjegyzésre az elemzés előtt. Elsőként arra kell emlékeztetni, hogy a kommunista pártokban Sztálin halála, illetőleg a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa után követelménnyé vált a kollektív vezetés. Ez azt jelentette, hogy az irányvonalat, a stratégiát és a követendő taktikát érintő kérdéseket a párt testületeinek: a kongresszusnak, központi bizottságnak, politikai bizottságnak (elnökségnek) kellett meghozniuk. Ebben a felállásban a központi bizottság első vagy főtítkárnak a feladata a fontos döntések előkészítése, a végrehajtás megszervezése és ellenőrzése volt. Ez a széles feladatkör emelte e poszt betöltőjét a többi testületi tag fölé. Hatalmi helyzete attól is függött, miként gondolkodott saját szerepéről, meglegedett-e azzal, hogy *primus inter pares*, vagyis az első legyen az egyenlők között, hogy volt-e saját programja, elképzelése a párt és az állam teendőiről; kezdeményezett-e vagy teret engedett a kezdeményezéseknek.

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a politika és ezen belül a külpolitika működési logikája segítette a személyes ambíciókat. A szocialista országok közötti kapcsolatokban nem okozott nehézséget, ha a párt vezetője nem töltött be államfői vagy miniszterelnöki tisztséget. Idővel azonban – a hatvanas évek végétől, a Nyugat irányában történő nyitás, az enyhülés időszakában egyre több dolog szólt amellett, hogy a párt és az állam vezetője egy és ugyanaz a személy legyen. Az összekapcsolás egyszerre jelezte kifelé és befelé a párt és a nemzet egységét. Egyik előnye ennek a megoldásnak az volt, hogy a hatalmi realitásokat elfogadó, a gazdasági kapcsolatok bővítésében érdekelt nyugati államok vezetői így egy asztalhoz ülhettek, megállapodásokat köthettek a kelet-európai államok valóságos irányítóival. Az utóbbiak számára pedig belpolitikai haszonnal járt a tekintélyes nyugati politikusokkal történő érintkezés. Ezzel magyarázható, hogy a hetvenes években a szocialista országok pártvezetőinek nagyobb része egyúttal az államfői posztot is elfoglalta.²

Ebbe a sorba tartozik Ceaușescu is, aki előbb államelnök, majd 1974-ben köztársasági elnök lett. Esete annyiban különbözik a többiekétől, amennyiben ezzel az aktussal olyan hatalom összpontosult a kezében, amellyel a többiek nem rendelkeztek. Ám ugyanaz, ami előnyt jelentett a külpolitikában, hátránnyá válhatott a belpolitikában. Csökkent a párt vezető testületeinek politikaformáló szerepe, és ezzel megszűnt a belső kontroll, csökkent a politikai hibák önkorrekciós lehetősége. Romániában ezzel érte el a tető-, helyesebben a mélypontját az a folyamat, amely az ellenzéki pártok megszüntetésével, a szociális érdekképviseletek szerepének korlátozásával, a nyilvánosság kisajátításával indult még a szovjetizálás idején, és vezetett neosztálinista diktatúrához a hetvenes években.

Ketten hiányoznak a pártot és államot egyszerre vezetők sorából. Edward Gierek, aki az 1970-es tenger melléki munkásmegmozdulások után emelkedett pártvezetői posztra, és Kádár János, aki meglegedett az Elnöki Tanács tagságával. A hetvenes évektől ez is elégnak bizonyult ahhoz, hogy a legmagasabb szinten fogadják, illetve látogassák vezető nyugati politikusok.

A külpolitikák személyi és intézményi vonatkozásainak érintése után érdemes röviden fölrajzolni azokat a történelmi és strukturális tényezőket, azokat a koordinátákat, amelyek között a két ország vezetőinek alakítaniuk kellett külpolitikai doktrínájukat. Magyarország a maga tízmilliós népességével és a világ-

háborúk utáni igazságtalan békék következtében előállt területi veszteségek nyomán és annak következtében, hogy több millió magyar a határain kívül rekedt, inkább kisebb, mint közepes méretű nemzetállammá vált.³ Gazdaságföldrajzi adottságainak és az ötvenes évek erőltetett iparosítási politikájának köszönhetően és annak következtében, hogy felgyorsult a nemzetközi munkamegosztás, specializálódás folyamata, Magyarország az átlagosnál aktívabb külkereskedelemre kényszerült. E függés mellé társult egy másik: a politikai. E kettő a szovjet érdekszférához láncolta az országot, amelyre árnyékot vetett a második világháborús szerepvállalás, a sztálinista diktatúra. Az 1956-os felkelés minden tekintetben javulást ígért.⁴ Leverése viszont fokozta a függést a Szovjetuniótól és a vele szövetséges országoktól – beleértve Romániát is, amely Nagy Imrének és csoportjának deportálásával fontos szerepet vállalt magára. 1956 után Magyarország destabilizációs fenyegetést jelentett a szovjet befolyási övezet országai számára.⁵

Ezt és a nyugati kapcsolatok javíthatatlanságát belátva a magyar külpolitika az 1956 és 1960 közötti években a szövetségesi viszonyok javítására összpontosított, és igyekezett megszabadulni a nacionalizmus címkéjétől. Ebből következett a megtorlás, a kormányzati szigor és az antinacionalista ideológiai alapállás is.

Majd a konszolidáció eredményeire támaszkodva a hatvanas évek elején elindult egy antinacionalista nemzetépítés is, amely az érintkezési lehetőségek szélesítésre tett próbálkozásokon túl nem terjedt ki a határon túli magyarságra.⁶ A modernizációs folyamat, a gazdaság és a társadalom változó igényei, illetve a béke megőrzésének követelménye a nyugati viszonylat felértékelődéséhez vezetett a hatvanas évek elején. Ez a komplexum a nyitás irányába terelte a magyar külpolitikát. 1966-ban a Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa megfogalmazta külpolitikai doktrínáját. E szerint a prioritási sorrend: a viszony ápolása és fejlesztése a Szovjetunióval, illetve a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának tagországaival; a többi szocialista országgal – külön kezelve Kínát és Albániát. A harmadik helyen a világ haladó és függetlenségi mozgalmainak segítése, a felszabadult országokkal való együttműködés következett. Végére maradtak a fejlett tőkés országokkal fenntartott kapcsolatok, amelyekben ugyancsak bővíteni akart a magyar párt. Igaz, azzal a kitételrel, hogy az onnan kiinduló megosztási kísérleteket elutasítja, de a maga részéről szolidáris a tőkés országokban harcoló munkásmozgalmakkal. A doktrína a nemzeti érdekek védelmét a proletár internacionalizmushoz kapcsolta. A kongresszusi határozat szerint a szocialista országok gazdaság együttműködésének alapja rendszerük, céljaik és érdekeik azonossága. Ezen az alapon kell összhangba hozni a nemzeti és a közös érdekeket.⁷

Más utat járt be a román kommunista párt 1956 után. Az alacsonyabb gazdasági fejlettség okán itt a modernizáció, az iparosítás még nagyobb hangsúlyt kapott. A román nemzetépítési stratégia középpontjában az egységes nemzetállam belső és külső megerősítése állt. Ezt olyan körülmények között kellett végrehajtani, amikor az országban jelentős magyar, szász (német) és délszláv nemzetiség élt, miközben az egykori Besszarábiát jelentős részben románok, illetve moldávok lakták. A szovjet–román viszonyban Sztálin halála és különösen az SZKP XX. Kongresszusa után egyre több feszültség vált kitapinthatóvá. Ezt alapvetően a Hruscsov nevéhez kötődő desztálinizációs folyamat okozta, amely a román párt belső hatalmi viszonyainak felborulásával fenyegetett.⁸ Hruscsov 1958-ban Kádárral és Dejzsel is tárgyalt a szovjet csapatok kivonásáról. A ma-

gyar vezető – belpolitikai okokból – nem élt a lehetőséggel, román kollegája viszont igen.

A román–szovjet kapcsolatok alakításában, megromlásában egyre nagyobb szerepet kapott a gazdasági tényező. A román pártvezetés elutasította a szocialista gazdasági integráció elmélyítését, mert félt attól, hogy az alárendelt és kiszolgáltatott helyzetben tartaná országát, és joggal vélekedett úgy, hogy a keleti technológia átvétele nem elégséges a fejlett országok utoléréséhez.⁹ Egy irányba mutattak a politikai és gazdasági megfontolások. Románia behozatalában a gépek és a berendezések egyharmadot tettek ki 1960-ban, 1967-ben már majdnem felét. Ezt a számot együtt kell tekintenünk a külkereskedelem országonkénti alakulásával. A Szovjetunió a román behozatalban 41%-os részt foglalt el 1960-ban, 1967-ben már csak 26%-ot. Hasonló tendencia érvényesült a KGST-országokkal folytatott kereskedelemben. Az NSZK részesedése az importból 7%-ról 17%-ra nőtt. A román kivitelben 39%-ról 31%-ra esett vissza a szovjet viszonylat. Közben az NSZK-ba irányuló export 6%-ról csak 7%-ra tudott emelkedni. Csak összehasonlítás kedvéért: ugyanebben az időszakban a magyar külkereskedelemben a Szovjetunió részesedése mindkét tekintetben emelkedett, és meghaladta az egyharmadot.¹⁰

A román párt függetlenedése 1964 elején vált nyilvánvalóvá, amikor a bukaresti pártvezetés felajánlotta, hogy közvetít a szovjet és a kínai pártvezetés között az egyre kiélesedő vitájuk megszüntetése érdekében. Ebből az alkalomból a román párt megkérdőjelezte az SZKP vezető szerepét a kommunista mozgalomban, elfogadhatatlannak minősítette a nemzeti szuverenitás bármilyen korlátozását. Ezt a gazdasági együttműködésre is, tehát az integrációra is vonatkoztatta.¹¹ Ez a nyílt kiállítás óriási visszhangot váltott a világban. Az 1960-as évektől kezdődően a kétoldalú nemzetközi tárgyalásokról kiadott közös közlemények szövegéből nem hiányozhatott a függetlenség, a szuverenitás, a jogegyenlőség, a belügyekbe való be nem avatkozás, a kölcsönös előnyök fontosságának a hangsúlyozása.¹² Az említett párthatározat, majd Ceaușescu 1965-ös, a román párt kongresszusán mondott beszéde szerint ezeket az elveket a kommunista pártok közötti kapcsolatokra is érvényesnek kell tekinteni.¹³ Mindenki értette, hogy ez a szöveg a szovjet hegemonia elutasításáról is szól.

Ezzel elérte az ahhoz a ponthoz, amely lehetőséget ad az előzmények és körülmények rövid áttekintése után a kiinduló helyzet jellemzésére. Miként értékelték a hidegháború idején a politikusok, a szakértők és nyomukban a témával foglalkozó történészek a szocialista országok külpolitikáját? Minősítésük fő szempontja az volt, hogy milyen mértékben tudták a szocialista országok bővíteni mozgásterüket, mennyiben függetlenedtek a Szovjetuniótól. Az érintett államok így a képzeletbeli Moszkva–Washington-tengelyen kapták meg a sorszámkukat. A legtöbb jó pontot az kapta, aki a legtávolabb merészkedett Kelettől és a legközelebb jutott Nyugathoz. Ezen az alapon a román külpolitika az egyértelmű győztese az 1956 és 1965 közötti időszaknak.

Vagy mégsem? Árnyaltabb lesz-e az összkép, ha más kritériumokat is bevonunk az értékelésbe. Így azt is vizsgálunk kell, hogy a külpolitikák mennyiben segítettek a nemzeti érdek érvényesülését, az országot irányító vezetőcsoport belpolitikai céljainak megvalósítását. Amennyiben e két szempont alapján értékelünk, akkor arra kell jutnunk, hogy az 1956 utáni tíz évben a nemzeti érdek érvényesítése és a belpolitikai célokat segítő diplomácia elsősorban nem a keletnyugati erőterben működött, hanem a keletin belül.¹⁴ Moszkvával együttműköd-

ve vagy vele szemben kellett érvényre juttatni a nemzeti érdekeket és formálni a belpolitikát. E két nézőpontból némileg változik az összehasonlítás eredménye. Nem azért, mert a román bel- és külpolitika ne lett volna összhangban, hanem azért, mert a magyar belpolitika céljaiban és módszereiben is eltért az akkori szovjet sztenderdtől. Ugyanez nem mondható el a románról, amely követte azt.¹⁵ A román külpolitika szolgálta az egységes román nemzet megteremtésére irányuló törekvést, a modernizáció gyorsítását. E folyamat kelleke volt a függetlenség és a szuverenitás, a távolodás a Szovjetuniótól. Ezzel szemben az antinacionalista magyar nemzetépítési politikának, a szövetkezetesítés és az iparosítás után kialakult társadalmi és gazdasági struktúra megszilárdításának stratégiája azt feltételezte, hogy a szovjet nyersanyag és energiaellátás, illetve a szovjet piac biztos háttere marad a magyar gazdaságnak. A társadalmi béke és egyensúly megteremtésére és fenntartására irányuló politikának ugyancsak kelleke volt a szovjet jelenlét, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a lakosság elfogadja az 1956 utáni realitásokat, az MSZMP belpolitikáját, és „belakja” az így előtte nyíló teret. A magyar pártvezetés ezt az irányvonalat el tudta fogadtatni a szovjet vezetőkkel. Ez külpolitikai siker volt.

Az SZKP kezdetben nem hangoztatott fenntartásokat a magyar reformpolitikával kapcsolatban, ezt demonstrálta Leonyid Brezsnyev beszéde az MSZMP 1966-os Kongresszusán. A végleges tudomásulvétel 1967 szeptemberében, a szovjet párt- és kormányküldöttség látogatásán történt meg. Brezsnyev egyedül a szövetkezetek önállósága és földtulajdonlása miatt aggódott.¹⁶ Ily módon a gazdasági reform három külső feltétele közül az első, a szovjet beleegyezés megvalósult. Hátra volt még a másik kettő: a KGST-integráció mechanizmusának reformja, különös tekintettel a vállalati önállóságra és a piaci szabályozásra is épülő együttműködésre. Ezt kellett volna kiegészítenie a tőkés világgazdasági kapcsolatok kiszélesítésének, ami a nyugati technika és – adott esetben – tőke bevonásával segíthette a gazdaság korszerűsítését és versenyképessé tételét. Ebben a két vonatkozásban 1968-ban és az azt követő években már nagyobb volt az ellenállás, és nem csak a szovjet párt részéről.

1967 a román külpolitika függetlenségét jelző lépéssel kezdődött. Románia és a Német Szövetségi Köztársaság között diplomáciai kapcsolat létesült. Úgy, hogy a bukaresti vezetés erről nem egyeztetett a Varsói Szerződés többi tagjával, sőt felrúgta azt a megállapodást, miszerint a kapcsolatok rendezésének egyeztetett forgatókönyv szerint és sorrendben kell megtörténnie. Ez a „különutas” cselekedet nagy felháborodást váltott ki ebben a körben. A szovjetek a semmibe vételük, a lengyelek a határaik féltése okán, a keletnémetek a nemzetközi elismerésük akadályozása miatt dühöngtek. A magyarok pedig azért, mert ők az előbbiekek kérésének, nyomásának engedve függesztették fel a diplomáciai viszony létesítésével kapcsolatos, előrehaladott tárgyalásokat. Kádár tombolt.

Ez év áprilisában tartották Karlovy Varyban az európai kommunista és munkáspártok konferenciáját, amelyen a román párt nem vett részt. Távolmaradásának fő oka volt, hogy jelezni kívánta, nem enged az önállóság és az egyenlőség követelményéből. Kádár az értekezleten elmondott beszédében azt hangsúlyozta, hogy a pártok önállóak, de még belpolitikájukban sem nélkülözhetik a többi párt tapasztalatait. A nagy tanácskozásokra szükség van a kollektív biztonság erősítése és az imperializmus elleni harc miatt.¹⁷ A román párt viszont tovább folytatta saját vonalát, és ugyancsak megkeserítette a kommunista pártok világertekezletének előkészítését. 1968 márciusában éppen az e tárgyban össze-

hívott budapesti tanácskozáson akasztott tengelyt a többséggel, amennyiben azt a feltételt szabta részvételének, hogy egy pártot sem érhet bírálólat. A szír párt nem tartotta magát ehhez, és támadta a román párt közel-keleti politikáját. A Paul Nicolescu-Mizil vezette küldöttség hazautazott, pártja rendkívüli központi bizottsági ülésen ítélte el a pártok önállóságának a megsértését.¹⁸

Az ügy előzménye, hogy a román vezetés külön úton járt a világpolitikában is. 1967 júniusában az arab–izraeli háború kapcsán összehívott moszkvai tanácskozásra – amelyen ott volt Joszip Broz Tito jugoszláv vezető is – Ceaușescu elutazott, de nem írta alá az Izraelt elítélő közös nyilatkozatot. Ezzel a példátlan akciójával Nyugaton tovább növelte reputációját. A román párt feszegette a túrési határokat, de egyúttal vigyázott arra is, nehogy túlfeszítse a húrt. A bukaresti vezetés a nyílt szakítás kockázatát külső segítség hiányában nem vállalhatta, de nem is akarta, hiszen nem a rendszerét, hanem az országát akarta közelíteni a Nyugathoz.

1968 csehszlovákiai eseményei jól mutatták a két párt, a két politikus cél- és eszközrendszerének különbségét. Kádár üdvözölte a prágai tavaszt, védte a szovjet, lengyel, keletnémet bírálólatoktól az útkereső Alexander Dubčeket. Ezt tette márciusban Drezdában, májusban Moszkvában és júliusban Varsóban. Csakhogy itt már őt is figyelmeztették: nehogy Magyarország legyen a következő gyenge láncszem. A magyar vezető közvetíteni igyekezett. Brezsnjevtől türelmet, Dubčeketől nagyobb határozottságot, keményebb fellépést kért. Próbálkozásai nem jártak sikerrel. Utoljára három nappal az invázió megindítása előtt próbálta meggyőzni a csehszlovák vezetőket.¹⁹

Ceaușescu esete más. Őt meg se hívták ezekre a találkozókra, mert nem bíztak benne. Ezt a tényt ő pártja s a maga javára használta ki. Mindvégig kiállt amellett, hogy a csehszlovák pártnak joga, hogy saját belátása szerint alakítsa politikáját. Hangoztatta: senkinek nincs joga beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe. Tette ezt annak ellenére, hogy nem rokonszenvezett a prágai tavasz eszméivel, a demokratizálással, a gazdaság piaci alapú működésével. Bár az igazsághoz tartozik, hogy az 1960-as évek második felében a román párt is tett olyan gesztusokat, amelyek a demokratizálás, a nemzetiségi politika pozitív változásának irányába mutattak. A gesztusok száma megszorodott 1968 nyarán, először azért, mert a varsói diákmegmozdulás, a nyugati diáklázadás és a csehszlovákiai demokratizálódási folyamat intő jel volt. A bukaresti vezetés meg akarta előzni, hogy valami hasonló vegye kezdetét az országban. Csehszlovákia megszállása után pedig azért jöttek újabb gesztusok, mert azzal, hogy elítélte a bevonulást, Románia elszigetelődött a Varsói Szerződésen belül. Ebben a helyzetben ismét a társadalmat mozgósította a vezetés, hogy elrettentse formális szövetségeseit attól, hogy esetleg Romániának is „segítséget nyújtson”.²⁰ Ceaușescu nyugati elismertsége ugrásszerűen javult. Májusban Charles de Gaulle látogatott Bukarestbe. Egy évvel később, 1969. augusztus elején az új amerikai elnök, Richard Nixon érkezett Romániába. A vele folytatott megbeszéléseken Ceaușescu úgy viselkedett, mint egy független állam első embere, aki tájékozott a nemzetközi politikában. Például arról igyekezett meggyőzni az amerikai elnököt és külügyminiszterét, hogy Kínát el kell fogadni világpolitikai tényezőként. Nixon és Kissinger elvileg egyetértettek, de szkeptikusan fogadták az érvelést.²¹ Három évvel később azonban az amerikai elnök Pekingbe látogatott. Persze nem azért, mert Ceaușescu meggyőzte őt, hanem mert ki akarta játszani a kínai kártyát a szovjetek ellen. Ettől még a román vezető – nem teljesen alaptalanul – hihette,

hogy ő is „nagy pályás” játékos. Ennek érdekében rendkívül sokat utazott. 1971-ben, amikor a szovjet–kínai kapcsolatok mélypontra jutottak, a román pártfőtitkár, államelnök Pekingbe látogatott, ahol nem emelt szót a kínai vezetők szovjetellenes kirohanásai ellen.²²

Románia 1971-ben GATT-tag lett, 1972-ben felvették a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba. Első szocialista országgént kötött megállapodást a Közös Piaccal. A román vezető 1972-ben afrikai, egy év múlva latin-amerikai körutat tett. Románia közeledni igyekezett az el nem kötelezettek mozgalmához, és mint fejlődő ország az 1973-as olaj- és energiaválság után csatlakozott az új, igazságos gazdasági világrendet követelők sorához. 1974-ben Bukarestben világnépesedési konferenciát rendeztek.²³ 1975-ben Románia megkapta az Egyesült Államoktól a legkedvezőbb kereskedelmi elbírálást. 1978-ban Londonban, egy évvel később Washingtonban is ünnepélyesen fogadták a román köztársasági elnököt. Ceaușescu diplomáciai aktivitása uralmának végéig hasonló szinten maradt. Ebben nem kis szerepet játszott az, hogy úgy ítélte meg, nemzetközi reputációja erősíti belső helyzetét, belpolitikája elfogadottságát. A nyolcvanas évek elejéig feltehetően így is volt. Ez a megfontolás vezethette 1989 decemberében is, amikor a temesvári események ellenére sem mondta le iráni útját. (Természetesen ebben nagyobb szerepet kapott, hogy nem látta a veszélyt, vagy ő és pártja éppen ezzel kívánta leplezni annak nagyságát.)

Kádárnak nem adatott meg, de nem is törekedett arra, hogy nagytengeri hajós legyen, jobban szeretett csendesebb vizeken hajózni. Ő nem járt sem Afrikában, sem Amerikában. Sőt a nyolcvanas években nem élt a felkínált lehetőséggel, nem látogatott el az Egyesült Államokba. 1967 után a magyar vezetés többször is kísérletet tett arra, hogy tagja legyen a Valutalapnak és a Világbanknak, de a szovjet ellenállás miatt erre csak 1982-ben került sor. Magyarország a hetvenes évek második felétől külső eladósodásának hatására helyezte a világgazdasági kapcsolatokat kiemelt helyre. A magyar vezető harcolt a KGST reformjáért, román kollegája akadályozta azt.

Eltérő volt a személyiségük, a stílusuk, belpolitikájuk, éles ellentét feszült közöttük a romániai magyarság helyzete és jövője ügyében. Ebben a kérdésben Ceaușescu maradéktalanul kihasználta többszörös helyzeti előnyét, azt, hogy országa lakossága nagyobb, hogy „birtokon belül” van; mellette állnak a békeszerződések; az európai országok a status quo megőrzésében érdekeltek stb. Kádár – szövetségesek hiányában – nem kockáztatott, és csak a nyolcvanas évek végén járult hozzá, hogy pártja a nyilvánosság előtt is vállalja a konfliktust Ceaușescu nemzetiségi politikájával.²⁴ Sokat elárul azonban, hogy a román vezető 1967 után csak a szocialista országok itt rendezett tanácskozásai alkalmával jutott el Budapestre, Kádár is csak egyszer, 1972-ben utazott el Bukarestbe. 1977-ben Nagyváradon és Debrecenben találkoztak. A magyar vezető, ha már hatni nem tudott a román főtitkár politikájára, nem volt hajlandó legitimálni azt.

Míndez mégsem elég a magyar és a román vezető külpolitikájának összehasonlításához. Mégpedig azért nem, mert a különbségek mellett azonosságok is voltak külpolitikájukban. Ezek jelentőségét fokozta, hogy nem korlátozódtak taktikai ügyekre, hanem egy stratégiai kérdésben is egyetértés volt közöttük. A hatvanas évek közepétől mind a román, mind a magyar katonai és külügyi vezetés törekedett arra, hogy a Varsói Szerződés szervezete és működése kikerüljön az egyértelmű szovjet alárendeltségből. Az egyik fő vitakérdés az volt, hogy ki rendelkezik a csapatok fölött békeidőben, illetve hadiállapotban. A másik és

örök vitatémát a katonai kiadások jelentették. A szovjet vezetés szerette volna, ha szövetségesei többet vállalnak, hogy mérsékelhesse a maga – mint kiderült – tarthatatlanul magas honvédelmi költségvetését. Ezekben az ügyekben Magyarország és Románia álláspontja között csak a mértékek és a vitamódszerek különböztek. Kádárnak eszébe nem jutott volna, hogy odáig menjen, mint Ceaușescu 1978-ban a rakétatelepítések idején. Ő akkor a szovjet követelések ellenére 5%-kal csökkentette a hadikiadásokat, és ezt a szokásos nagy csinnadrattával nyilvánosságra is hozta.²⁵ Ebben a témában a román álláspont nem változott az 1980-as évek elején, a hidegháború újbóli kiéleződésének idején sem.

Különbég volt Kádár és Ceaușescu között a katonai erőegyensúly fenntartásának szükségességét illetően. Azt azonban Kádár is egyértelművé tette, hogy a fegyverkezés terén országa csak a teherbíró-képességének megfelelően tud szerepet vállalni.²⁶

Egy stratégiai kérdésében viszont azonos volt a két politikus álláspontja. Mégpedig a nyugati irányú nyitás és az enyhülés ügyében. Ennek mindketten kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. Ez legelőször akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1969-ben a Willy Brandt vezette német szociáldemokrata párt hatalomra került az NSZK-ban. Az ezzel kapcsolatban összehívott moszkvai tanácskozáson Kádár és Ceaușescu képviselte azt az álláspontot, hogy az így létrejött lehetőséget ki kell használni.²⁷ A magyar vezető ettől az időponttól kezdve mindig következetesen az enyhülési folyamat elmélyítéséért és kiszélesítéséért dolgozott. Lényegében ugyanazt képviselte, mint a román párt főtitkára. Azzal a különbséggel, hogy ő nem vitte nyilvánosság elé a vitáját a szovjet pártvezetőkkel, de azt javasolta, hogy tárgyaljanak, kössenek kompromisszumokat annak érdekében, hogy az enyhülés folytatódjon.²⁸ Kádár kevesebbet beszélt, de többet tett az enyhülésért, ha a gazdaságot, kultúrát és a társadalmi érintkezést is bevonjuk vizsgálatunk körébe.

A nyolcvanas években megváltozott a két ország, a két politikus helyzete és megítélése. Változott a külpolitikájuk is. Magyarország egyfajta közvetítő szerephez jutott, felértékelődött a nemzetközi politikában. Ekkortájt a magyar vezető belső körben azt mondta: a többi szocialista országgal szemben Romániát a kül-, Magyarországot a belpolitikája miatt preferálja a Nyugat. Mindenesetre a magyar vezetés a liberalizálással, az emberi jogokra való odafigyeléssel, reformokkal, a nyugati tőke bevonásával válaszolt a súlyosbodó gazdasági nehézségekre. Magyarország a korábbi egyoldalú függésből az évtized második felére kettős függésbe került, mert adóssága gazdasági függésbe hozta a Nyugattól. Ez a tény ki kellett hogy hasson gazdaságpolitikájára, reformjaira, de a belpolitikájára is.

A román pártvezetés a nyugati függést elkerülendő az adósságok visszafizetése mellett döntött. Megpróbálta gazdasági kapcsolatait javítani a KGST-országokkal, nyomást gyakorolt a Szovjetunióra annak érdekében, hogy az növelje nyersanyag és energiaszállításait. Csakhogy ekkor már az összes európai ország nehéz helyzetbe került. A neosztálinista diktatúra, a súlyosan megromlott életkörülmények, az emberi jogok megsértése aláasta Ceaușescu nemzetközi presztízsét. Ezen az sem segített, hogy Románia – szemben Magyarországgal – nem követte a szovjet bojkottot, és részt vett a Los Angeles-i olimpián.

Románia leértékelődése akkor vált teljessé, amikor Mihail Gorbacsov került az SZKP élére. Úgy is fogalmazhatunk: Kádár előrefelé kereste a megoldásokat, utat engedett a változásoknak, a peresztrojka visszaigazolta őt. Igaz, később

mennie kellett, távozása utólag a békés átmenet előjátékának is tekinthető. Ceaușescu ellene volt a reformoknak, alárendelte a társadalmat a politikájának, és ezt a tényt nacionalizmusa, szocialista frazeológiája már nem leplezhette.

Az 1989-es lengyelországi és magyarországi változások hozták az utolsó és egyúttal végső fordulatot a román elnök külpolitikájában. Ősszel mindent elkövetett azért, hogy a Varsói Szerződés megtárgyalja a helyzetet, és igyekezzen elejét venni a rendszerváltozásoknak.²⁹ Tette ezt az a politikus, aki addig a függetlenség, a szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás élharcosa volt. Ceaușescu akkor fordult vissza az általa addig tagadott úton, amikor az már nem vezetett sehova.

■ JEGYZETEK

1. Lásd erről: Stephen Fischer-Galati: *Twentieth Century Romania*. Columbia University Press, New York, 1991; Cathrin Durandin: *A román nép története*. Maecenas, Bp., 1998; Vladimír Tismăneanu: *Stalinism for All Seasons*. A Political History of Romanian Communism; Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*. Pro-Print, Csíkszereda, 2011.
2. Így volt ez Csehszlovákiában, ahol Gustáv Husák 1971-ben lett köztársasági elnök. A bolgár Todor Zsivkov 1976-ban lett az államtanács elnöke, ugyanúgy, mint Eric Honecker az NDK-ban. Leonid Brezsnyev az új szovjet alkotmány elfogadásával lett a Legfelsőbb Tanács elnöke is.
3. A Magyarországon élő jelentősebb számú német, szláv és roma kisebbségeknek nem voltak sem államalkotó, sem elszakadási törekvéseik. Lásd pl. Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, Bp., 2020.
4. Ezt egy pillanatban maga a szovjet kormány is megígérte, amikor 1956. október 30-ai nyilatkozatában az egyenjogúságra, a belügyekbe való be nem avatkozásra épülő külkapcsolatok szükségességét, a korábbi hibák kijavítását hangsúlyozta. A nyilatkozat szövege: *Döntés a Kremben – A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 200–203.
5. Ezzel magyarázható az a kegyetlen megtorlás, ami Romániában zajlott a magyar eseményekkel összefüggésben. A téma irodalmából: Dávid Gyula: *1956 Erdélyben és ami utána következett*. Nap Kiadó, Bp., 2016.
6. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 30–31.
7. *A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967. 24–28. és 450–451.
8. Cezar Stancu: *The End of Liberalization in Communist Romania*. The Historical Journal December 2013. Vol. 56. 1064–1066.
9. Az 1963-ban kiteljesedő konfliktusról: Feitl István: *Talányos játszmák – Magyarország a KGST erőterében*. Napvilág Kiadó, Bp., 2016. 197–229.
10. *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1970*. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. Az adatok a 310. és a 314. oldalról, kerekítve. A témáról: Ronald H. Linden: *Socialist Patrimonialism and the Global Economy. The Case of Romania*. International Organization. Spring 1986. Vol. 40.
11. *A Román Munkáspárt Központi Bizottságának határozata*. Korunk 1964. máj.
12. Ezek az elvek először 1954-ben Csou En-laj kínai és Dzsaváharlál Nehru indiai miniszterelnökök találkozásán kerültek egy „csomagba” Panca Sila néven. Eredetileg az öt elv: egymás területi integritásának, szuverenitásának tiszteletben tartása, a meg nem támadás, az egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a békés egymás mellett élés. E kritériumokat az el nem kötelezett országok tették a nemzetközi kapcsolatok normájává.
13. Előre 1965. júl. 20.
14. Lásd erről a *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai* című könyvem I. kötetét. Napvilág Kiadó, Bp., 2015. 34–35.
15. A már idézett Stancu tanulmányában arról ír, hogy a Dej-féle nemzetépítési elgondolás erősen emlékeztetett a „szocializmus egy országban” Sztálin nevéhez kötődő koncepciójára.
16. Földes György: *Kádár János külpolitikája ...i. m. II. kötet. Jegyzőkönyv*
17. Népszabadság 1967. ápr. 26. Kádár hozzátette: a magyar párt nem csak háborút nem akar, de hidegháborút sem, a békés egymás mellett élésért tevékenykedik.
18. A román sajtó teljes terjedelmében leköszölte a román küldöttség vezetőjének beszédét, majd a párthatározatot. Előre 1968. márc. 1. és 2. A román pártvezetés kampányt indított annak jelzésére, hogy a társadalom egyetért ezzel a politikával.
19. Erről az utolsó, drámai megbeszélésükről készült jegyzet megtalálható a *Kádár János külpolitikája...i. m. II. kötetében*.
20. 1968. június végén a párt főtitkára vezető magyar értelmiségiekkel találkozott. (Az ott elhangzott felvetések után a következő két évben javulás volt tapasztalható a nemzetiségi politikában.) Augusztus végén a mozgósítás jegyében Ceaușescu nagygyűlések sorát tartotta az ország nagyvárosaiban, így Erdélyben is, ahol több helyen magyarul is köszöntötte a hallgatóságát.
21. Az 1969. augusztus 2-i beszélgetésről készült emlékeztető. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d183>
22. Ezért nem fogadta őt útban hazafelé Brezsnyev, és ezért bírálta őt Alekszej Koszigin a moszkvai repülőtéren. Am a román vezető keményen állta a sarat. Más kérdés, hogy kínai útja eldurvította belpolitikáját.

23. Jason L. Finkle – Barbara B. Crane: *The Politics Of Bucharest Population Development and the International Economic Order*. Population and Development Review Vol. 1. No. 1. sep. 1975.
24. Földes György: *Kádár János és az erdélyi magyarság*. In: *Nemzetiség, felelősség*. Írások Gáll Ernő emlékére. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt. Napvilág Kiadó, Bp., 2005. 89–102.
25. Előre 1978 nov. 26–dec. 2.
26. MNL OL M-KS 288. f.5/886. o. e. Jelentés a hét európai szocialista ország vezetői, a Varsói Szerződés tagállamai párt- és állami vezetőinek moszkvai találkozójáról. /1983. június 28./
27. Uo. 288. f. 5/507. ő. e. Jelentés az európai szocialista országok párt és állami vezetőinek találkozójáról.
28. *Kádár János előadói beszéde az MSZMP KB 1978. áprilisi ülésén*. In: Kádár János: *A szocializmusért, a békéért*. Beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978. 590–592.
29. Alekszandr Sztikalin: *Gorbacsov és Ceausescu utolsó találkozója*. <https://core.ac.uk/download/pdf/327111535.pdf>

FŐCZE JÁNOS

HARC ERDÉLY MÚLTJÁÉRT

Versengő magyar és román Erdély-történetek az államszocializmusban

A túlzás nélkül elsőrangú román és másodrangú magyar erdélyiekben gondolkodó Lăncrănjan „virágzó, szocialista Romániájában” így már a románok kisebbségjekkel szembeni elsőbbségére helyeződött a hangsúly, míg az erdélyi magyarok a történet „rosszfiújaiként” jelentek meg...

Erdély. Ardeal. Siebenbürgen. Majd lassan mindinkább csak Transilvania. A magyar és román nemzetépítés számára egyaránt oly fontos tartomány birtoklásáért vívott harc 1947-tel, a párizsi békeszerződéssel eldőlni látzott. Államjogi értelemben Erdély Magyarország számára elveszett,¹ a román állam pedig szuverenitása teljes erejével folytathatta a korábbi húszéves uralom alatt elkezdett folyamatok újbóli felpörgetését. Célja közismerten az volt, hogy a tartomány hovatarozásának a kérdése lehetőség szerint többé ne merülhessen fel.

A romániai átmenet időszakának domináns magyar kisebbségi politikai szervezete, a kommunistákat támogató Magyar Népi Szövetség (MNSZ) már 1945-ben határozatban állt ki Erdély Romániához tartozásának a kérdésében. A párizsi békeszerződés megkötése előtt határozni Erdélyről érthetetlennek tűnhet a mából visszanezőnek, de a frontátvonulás és az észak-erdélyi szovjet katonai megszállás után a kommunistáknak egyértelműbbnek tűnhetett a helyzet – mint az Bányai László 1949-ben írt történetpolitikai esszejéből is kiderül. A Magyar Dolgozók Országos Szövetsége egykori főtitkára, az MNSZ vezető politikusa egyrészt azzal érvelt, hogy 1945. március 6-án túlsúlyba kerültek a „haladó demokrácia erői” (azaz a kommunisták) a román kormányban, másrészt meg Sztálin marsallra, egy „minden nemzetközi szerződésnél erősebb iránymutatóra” hivatkozott. Sztálin ugyanis március 8–9-én váltott táv-

iratot Petru Groza miniszterelnökkel, „rendet és csendet” kérve az Észak-Erdélybe bevonuló román közigazgatásért cserébe, valamint azt, hogy tartsák tiszteletben a nemzetiségek jogait.² A Sztálin szavaira ekkor figyelők (a kommunisták márpedig ilyenek voltak) mindebből azt olvashatták ki, hogy a térségben katonailag és politikailag is hegemon helyzetbe került szovjetek Erdély sorsát eldöntötték, azon változtatni már amúgy sem lehet. Azok pedig, akiktől az ilyen reálpolitikai meglátások távolabb álltak, szintén ringathatták magukat abba a tévképzetbe, hogy más világ hajnalához érkeztek.

Tehát miközben Közép- és Kelet-Európában a versailles-i határok nagyobb részét visszaállították, és ezzel párhuzamosan az egykori kisebbségi népcsoportokat tömegével telepítették ki és át,³ sokuknak tűnhetett úgy, hogy az internacionalistának ígérkező, a régi Román Királyságot előbb-utóbb váltó, új román népi demokráciába kell a jövőjüket tervezni és ott biztos tárgyalási pozíciókat szerezni. Valószínűleg az is számított ekkor (és ezt megelőzően is), hogy a Román Kommunista Párt ekkor még számos magyart és más kisebbségit tudott a sorai között, nemegyszer a legmagasabb döntéshozói között – ilyen háttérrel rendelkezett például a székely Luka László (Vasile Luca). Ilyen és ehhez hasonló megfontolások állhattak tehát a Magyar Népi Szövetség 1945-ös marosvásárhelyi nyilatkozata mögött is, amely egyébként széles körű zúgolódást váltott ki az erdélyi magyar értelmiségiek (és nem mellesleg az MNSZ tagsága) nagyobb részéből. Mindezek mellett bűnbakkeresésnek minősülne, ha azt feltételeznénk, hogy nem a nagyhatalmak akaratának, hanem valóban az MNSZ nyilatkozatának volt abban meghatározó szerepe, hogy az 1947-es békeszerződés visszaállította a trianoni határokat Magyarország és Románia között. Mindazonáltal a Magyar Népi Szövetség megítélését kifejezetten negatív irányba mozdította el akkor (és később is) az utólag naiv elvárásoktól fűtöttnek tűnő nyilatkozat, attól függetlenül, hogy az azt megfogalmazók és aláírók reálpolitikai megfontolását vagy csupán bizakodó várakozását tükrözte.

A második bécsi döntést „visszacsináló” békébe már köztudott módon nem férték bele a kisebbségvédelmi garanciák – ezt követően tehát nemzetközi szinten nehezebben lehetett felvetni az erdélyi magyarság helyzetét. Ráadásul a Királyság utáni új román „népi demokrácia” a nyilatkozatok szintjén „megoldotta” a kisebbségi kérdést. Az egykori „kisebbségeket” hivatalosan „nemzetiségeknek” nevezték, ugyanakkor a szuverenitásra hivatkozva nem tűrtek beavatkozást a „román belügyekbe”. Néhány 1945–1947 közötti bátortalan kísérlettől eltekintve (például Gyöngyösi János parasztpárti külügyminiszter tevékenysége) a magyar vezetés alig firtatta a „baráti ország” „belügyeit”. Míg a negyvenes évek végéig akár úgy tűnhetett, hogy a bizakodóknak volt igazuk, és valóban történetek előrelépések a nemzetiségi kérdés rendezésében, ezek már az évtized végére lelepleződtek. Egyrészt a romániai magyarság önálló kulturális, gazdasági és politikai intézményeit ekkorra jórészt felszámolták, az újabban létrehozottak pedig kirakatintézményeknek bizonyultak. Másrészt pedig 1947–1952 között kis túlzással lefejezték az erdélyi magyar értelmiséget – börtönbe kerültek vallási előjárók, konzervatív liberálisok, szociáldemokraták és kommunisták egyaránt, köztük az MNSZ vezetői.

A kiszolgáltatottságot súlyosbította, hogy a romániai magyarság lényegében magára maradt, a magyar állam már nem engedhette meg magának a „patronálását”. Ebben a helyzetben az 1956-os magyar forradalom se hozott változást, sőt éppen ellenkezőleg, még inkább érvényesült a román fél meghatározó szerepe az

államközi viszonyban – nem függetlenül attól a kiemelt szereptől, amit Bukarest a szovjet beavatkozásban és az azt követő represszióban, illetve a restaurációban játszott.⁴ Egészen a hatvanas évek végéig kellett várni ahhoz, hogy a magyar államszocialista rendszer keretei között érdemi lehetőség nyíljon a kérdésben való tapogatódzásra. Ebben jelentős szerepet játszott a magyar közvélemény irányából tapasztalható határozott érdeklődés a határon túl élő magyarok iránt.

A magyarországi folyamatokkal párhuzamosan az 1965 után Nicolae Ceaușescu vezette román államszocialista rendszer éppen egy erős nacionalista fordulathoz érkezett egy rövidebb, a kisebbségek iránt is engedékenyebb időszakot követően.⁵ A hatvanas évek végére a Román Kommunista Párt dokumentumaiban és vezetői beszédeiben megjelent az „egységes szocialista nemzet”, illetve a „társadalmi homogenizáció” fogalma, amelyek semmi jót nem ígértek a romániai magyarság számára. Ugyanakkor a román történettudományon belül egyre nagyobb szerepet kapott a főként Ștefan Pascu képviselte „történelmi iskola”, amely kiadványok sorában hangoztathatta Erdély románságát, a román nép ősiségét és más, kétségtől a magyarok ellen irányuló toposzokat.⁶ Nem meglepő tehát, hogy a két „baráti ország” közötti viszony egyre terheltebb lett, a régi bizalmatlanság és rossz reflexek pedig újra előkerülhettek.

Ilyen körülmények között és – itt csak nagy vonalakban ismertetett⁷ – előzményekkel terhelt időszakban jelent meg 1982-ben Ion Lăncrănjan erdélyi román író Pascu munkásságával egybecsengő esszéje Erdélyről.⁸ Ebben a szerző egyrészt a magyar irredentizmus veszélyére hivatkozva újra elővette az 1945 előtti román állami propagandát idéző etnokrata és antirevizionista érveket, másrészt pedig hitet tett a korabeli román történetírás egyes alaptézisei mellett. Jelen írásnak értelemszerűen az utóbbi áll a fókuszában, de azért röviden érdemes elidőznünk Lăncrănjan, illetve az erre magyar részről „hivatalos” választ adó Száraz György⁹ érdekesebb szöveghelyei mellett is.¹⁰ Ezt követően pedig ráteherhetünk a román és magyar államszocialista történetírás két egymással szembeállítható szintézisére, illetve az azokból kirajzolódó és a két író történelmi jellegről „tudását” szakmailag alátámasztó Erdély- és erdélyiségképre.

„Botrányt kavart Erdély körül”

■ A nyolcvanas évek elejének két „baráti országa” között egyre feszültebbé váló viszonyt az eltérő román és magyar történelemértelmezések is súlyosbították. Ebben a jelenségben fontos szerepet kapott az is, hogy a téma mintegy kikerült a korabeli tudományosság elefántcsonttornyából a korszak nyilvánosságába azáltal, hogy Ion Lăncrănjan megjelentette írását, és erre Köteles Pál, majd Száraz György (a kettő közül az utóbbi számított a „hivatalosnak”) válaszolt. Mint látni fogjuk, Pascu és köre nyomdokain haladva Lăncrănjan írásában szakított egy fontos toposszal, amit a román történetírás például a hatvanas években is fennhangoztatott még: Románia a benne élő népek közös, szocialista hazája, amelynek a múltjában az együttműködés és egymásra utaltság példáiit kell keresni, miközben minden rossz (elnyomás, atrocitások, kizsákmányolás) a régi uralkodó osztály és a „banditák” műve. De ne szaladjunk ennyire előre, nézzük, mit és hogyan írt a román szerző!

Lăncrănjan írása mai olvasójának inkább kelti egy kevésbé kimunkált, érzelmi fűtöttségből írt pamflet érzetét, mint egy érvelő esszéét – sőt a román Erdély „himnuszának” sem lenne túlzás nevezni. A szöveg hemzseget ugyanis a néhol

óvatlan, de máshol érezhetően rosszakarat vezérelte szándékból született pontatlanságoktól, csúsztatásoktól és túlzásoktól.¹¹ Kinyomtatott és feltehetőleg lektoráláson átesett szövegről lévén szó, furcsamód sok benne a redundancia és a logikai bukfenc, amit csak súlyosbít a stílusára jellemző patetikus hang. A minden bizonnyal őszinte felháborodásból született szöveg stílusáról talán elég is ennyit mondani, nézzük a tartalmát. Mivel az egyébként méreteiben szerény kötettről már kimerítően írtak többen is, nem kell hasonlóra vállalkoznom, csupán néhány történelmi vonatkozású állítására térek ki, illetve Száraz esetében is csupán néhány fontosabb meglátást villantok fel.

Lényeges már előljáróban kiemelni, hogy Lăncrănjan szövegének központjában az eszményített román paraszt áll,¹² aki bizonyos értelemben a történelmi időn kívül él már az ősidők óta (több ezer éve!¹³) Erdélyben. „A kezdetekben ő [a paraszt] dák volt, azután római, majd később román, természetes folytonosságban, amelyet régészeti és nyelvészeti kutatások újabb és újabb oldalról fognak megvilágítani anélkül, hogy valaha is sikerülne teljesen letisztázniuk a problémát”¹⁴ – jelenti ki ellentmondást nem tűrően. Mint Száraz is rámutat, Lăncrănjan majdnem emberfelettivé magasztalt román parasztjával szemben a magyarok elnyomó grófként, kalandozó fosztogatókként, a román nemzetállam egységére leselkedő irredentákként, illetve „rongyosokként”, azaz a polgári lakosokkal szemben atrocitásokat elkövető szélsőjobboldali irreguláris fegyveresekként jelennek meg.¹⁵ Ugyancsak Száraz meglátása, hogy miközben 1982-ben Ion Antonescu marsall rendszerét összehasonlítva a Horthy-korszak rendszerével az utóbbit értékelte „rosszabbnak” (például a iași-i pogromról is megfeledezve), a román szerző a nemzetkarakterológia ingoványos talaján is jó néhány lépést tett. Így nála a román vasgárdista elitélése magától értetődő, hiszen annak a karaktere idegen az eszményített román paraszttól, aki „demokratikus és emberséges”, illetve békés és türelmes. Szemben a nyilas pártszolgálatossal, aki mintha egyenesen a „magyar karaktert” fejezné ki.¹⁶

A protokronizmus a magyar elnyomóknak való feltüntetésével jár tehát együtt, és azzal, hogy az első világháborút lezáró békék teremtette helyzetet Romániában a *status quo ante* visszaállításával teszi egyenértékűvé. Ebben az értelmezésben a magyarok bejövetele előtt a több ezer éve ott élő románok a földtulajdonosai voltak, sőt „államagokat” is kialakítottak, faluközösségeket és vajdaságokat.¹⁷ Egészen pontosan így fogalmaz: „Ezek a vajdaságok helyi állami magokból épültek fel, melyek sértetlenül maradtak és őrződtek meg, a falvak szintjén, a paraszti közösségek szintjén, az egyes vidékek („országok”) szintjén, amelyek megvoltak a Kárpátok mindkét oldalán – Hátszeg, Almás, Loviste, Barcaság, Lápos, Máramaros, Móc[vidék], Avas, Zaránd, Fogaras.”¹⁸ Ezt a világot törték szét értelmezésében az Erdélyt mintegy gyarmatosító magyarok, akik pogány, nomád, rablóhadjáratokból élő népességként legyőzték, leigázták és megfosztották földjeiktől a rég letelepedett, földművelő és keresztény románokat.¹⁹ A történelmi szereplőkre aztán „csupán” ennek az idilli világnak, a „három román országra” szakadt „örök Daciának” a helyreállítása hárult, mint amire kísérletet tett a többször megidézett „Gabriel” Bethlen is,²⁰ azaz Bethlen Gábor erdélyi fejedelem.

Axiómaként jelenik meg Lăncrănjannál emellett az, hogy a román nép kezdetől fogva egyúvé tartozott, függetlenül attól, hogy a Kárpátok melyik oldalán élt – tehát tagadja az erdélyi románság sajátosságait – legalábbis abban a mértékben, ami a külön kezelésük szükségességét vetné fel. Ami máshol alaptézis, tud-

niillik hogy a hegyek elválasztanak, és könnyen védhető természetes határt jelentenek, itt éppen ellenkezőleg jelenik meg: a Kárpátok „kötik össze” a nemzetet. A sokszor felmerült elméletet, amely Erdélyt „keleti Svájcnak” képzelte el, ugyanezen érvek mentén veti el: „Erdély nem egy egyszerű keleti Svájc, és nem is lehet, mert a Kárpátok mindkét oldalán egyetlen nép és egyetlen akarat élt és dolgozott, szeretett és álmódott”.²¹ „Korszakunknak – minden nép, minden ember életre virulása korszakának – új feltételei között a mai Erdély folytatja és képviseli az ősi dák-római és román föld ősi hagyományait”²² – sajátítja ki lényegében a tartományt a románság számára Lăncrănjan. Száraz György a román szerző magyarsághoz való viszonyulását a következőképpen összegezte: számára „a testvériség előfeltétele, hogy elismertetik a román nemzet elsőbbsége, jogfolytonossága, többségi volta Erdélyben, s ezzel együtt a terület egysége Románia többi részével”; ha pedig ez nem történik meg, akkor azon nyomban „kifinomult és álnok” irredentizmussal állunk szemben.²³

Száraz úgy értelmezi az erdélyi román szerző sorait, hogy az abból kirajzolódó Erdély-képben a romániai magyarok csak másodrangú erdélyiek lehetnek. Nemcsak lojalitást vár el ugyanis, azaz az ország törvényeinek a betartását és rendjének a tiszteletét, hanem többet – gyakorlatilag azt, hogy az elmúlt ezer évtől elvonatkoztatva ismerjék el, hogy „őseik betolakodók voltak”.²⁴ Lăncrănjannál megjelenik egy másik érvelés is, amelyik akár napjainkból is ismert lehet: eszerint minél hamarabb megálljt kell parancsolni a romániai magyarság újabb és újabb jogkiterjesztő kéréseinek.²⁵ Száraz verdiktje az esszéről pedig a következő: Lăncrănjan Romániája „etnokrata állam, amelynek hatalma nem a *demosz*, az osztályokból, fajtákból összetevődő nép egységén nyugszik, hanem az *etnosz*, az egyvérű faj egységén, amelyben nincs helye a *străinnak*, az idegennek”.²⁶

Összefoglalva, Száraz írásában lényegében arra hívja fel a figyelmet, hogy Lăncrănjan készakarva túloz és csúsztat. Fontos még, hogy egy megengedőbb, inkluzívabb történelemértelmezés mellett érvel, miközben felsorakoztatja a magyar történettudomány magyarázatait a román szerző által felvetettekre – ezeket hamarosan szintén meg fogjuk vizsgálni a háromkötetes Erdély története segítségével. Mint látni fogjuk, Száraz a magyar történettudomány korabeli álláspontjait ismételi meg a vizsgált kérdésekben,²⁷ míg Lăncrănjan Pascu munkásságára támaszkodva szakított a hatvanas évek román történelemszemléletének egyik alapvetésével.²⁸

A magyar „háromkötetes” és a román „kétkötetes” Erdély története

■ A magyar „háromkötetes” Erdély története²⁹ kétségkívül monumentális vállalkozás volt.³⁰ A vaskos, remek illusztrációkkal és jó minőségű fejezetekkel megjelent kötetek – még ha néhány kérdésben ma már kétségkívül meghaladottakká váltak is – a mai napig remekül használhatók akár kézikönyvként is. És habár a nyolcvanas évek közepétől eltelt idő óta a magyar történettudomány számos új eredménnyel büszkélkedhet, hasonló volumenű átfogó munka megírására a mai napig nem történt kísérlet.

A magyar államszocialista történetírás ilyen csúcstermékével csupán a Ioan-Aurel Pop-féle román „háromkötetes”³¹ lenne szembeállítható, az azonban jóval a rendszerváltás után jelent meg, így esetünkben visszább kell nyúlunk az időben, egészen a hatvanas évekig. A Miron Constantinescu szerkesztette és

Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, Victor Chereșeșiu, Cornelia Bodea, Bányai László, Bujor Surdu, Tiberiu Moraru, Camil Mureșan, Alexandru Neamțu, Costantin Nuțu, Egyed Ákos, Imreh István és Vasile Curticăpeanu szövegeivel, illetve közreműködésével 1960-ban megjelent „kétkötetes” szintézis tűnik ideálisnak a két történelemszemlélet összehasonlítására. A később megjelent „háromkötetes” szerzői ugyanis több kérdésben könnyedén azonosítható módon az előbbi állításaira válaszoltak.³²

A román Erdély története első kötetében Constantin Daicoviciu mutatta be a dák–római kontinuitás jól ismert téziseit. Ezek azonban oly jól ismertek, hogy eltekintek az itteni bővebb ismertetésüktől. Ehelyett inkább Anonymus, III. Béla magyar király jegyzője szintén homlokegyenest ellenkező módon értelmezett *Gestájára* térek itt ki röviden. A vonatkozó részt jegyző Pascu Anonymusra hivatkozva faluközösségek és „állammagnak” minősíthető vajdaságok létét látja bizonyítottnak – éppen, mint Lăncrănjan is hangoztatta a szövegében. A honfoglaló magyar törzsek éppen ezeket a vajdaságokat hódítják meg, és igázzák le alattvalóikat, az „őslakos” románokat és szlávokat. Az említett vajdaságok pedig: a kicsit sem latinosan csengő „Menumarut”, azaz Ménmarót (Körösök vidéke Bihar központtal), Glad (Temesköz Kevevára központtal), illetve a jelzős szerkezetben is románnak írt „Gelu” vezette államalakulatok (a tulajdonképpeni Erdély Kolozsvár-közeli központtal). Pascu régészeti is bizonyítottnak látta Anonymus sorait. Ezekre alapozva kijelentette, hogy az említett vajdák által vezetett vajdaságok számottevő hatalommal rendelkező hűbérurak voltak, akik alatt kenézek és zsupánok irányították a románok és szlávok közösségeit. Pascu ennél is tovább ment, és egész Erdély területére hasonló vajdaságokat vizionált a magyarok bejövetele előtti időkben. Azt pedig, hogy ezeket az „országokat” Anonymus nem említette, azzal magyarázta, hogy a magyarok ezeket a vidékeket ekkor még csak nem is érintették. Pascu úgy vélekedett, hogy a földek kiszajátítását követően a magyarok többsége el is hagyta Erdélyt – ennek köszönhető szerinte, hogy kifejezetten kevés a korszakból fennmaradt magyar nomád lovas sír a tartományban. Ugyanezzel az elvonulással magyarázza az erdélyi Gyula (Gyla, Jula) és a temesközi Ajtony (Ahtum) megerősödését, akik – mint a szerző megjegyzi –, ha magyarok voltak vagy más néphez tartoztak is, Pascu szerint beolvadtak „a helyi lakosságba” (a románokba és szlávokba), és felvállalták azok érdekeit a magyarokkal szemben.³³

Anonymus szövege értelmezésében egyébként Pascu is kitér arra, hogy a jegyző által közölt nevek nem valószínű, hogy valós személyeket takarnának, hiszen Anonymus legtöbbször korabeli helynevekből képezte őket, és más forrás a létüket nem erősíti meg. Ugyanakkor – hangsúlyozza Pascu – a helyben többséget alkotó románok (és a lassan beléjük olvadó szlávok) élén vajdák álltak, akik örökölhető hatalmat hagytak hátra még a magyarok bejövetele után is. Elméletére nem hoz különösen meggyőző érveket, azonban nem nehéz azonosítanunk az ókortól kezdődő, de a magyarok megérkezésével igazán téhez jutó kontinuitáselmélet teleologikus mivoltát. Ezen elgondolás alapján mintegy az Erdélyt jelenleg többségben lakó románok létéből és arányaiból következik az, hogy kellett hogy legyenek romanizált dákok, akik ezer évig, hol felhúzódva a hegyekbe, hol belakva a tartományt (és a „többi román országot”) megmaradtak.

Anonymus *Gestáját* a magyar történettudomány a jól ismert módon közel sem veszi készpénznek. A magyar háromkötetesben a III. Béla jegyzőjének krónikáját Bóna István és Makkai László nagyon szigorú forráskritikával kezelte, és

végző soron alig hihetőnek minősítették az 1210 körül rögzítetteket.³⁴ Bóna jól azonosítható módon Pascu felvetésére is reagált, kifejtve, hogy más tényezők mellett az Erdélyben letelepedett magyarok alacsony számát is újra kellene gondolni, mivel szerinte, amit a román régészet „honfoglaló magyarként” vett számba, az a „velejében hamis történelmi tudatot” tükröző magyar „nemesi gyökerű és szemléletű” régészet millenium környéki téves forrásértelmezésével magyarázható. Ekkor ugyanis csupán a fegyveres-lovas szabad vitézek temetkezéseit tulajdonították a magyaroknak, és így a valóságosnál lényegesen kisebb honfoglaló népeiséget feltételeztek Erdélyben, mint akkor, ha az ezekhez közel nyitott köznépi temetőket is magyarként vették volna számba.³⁵

Mint láttuk tehát, a román államszocialista történetírás – teljes összhangban egyébként a két világháború közöttivel, illetve a maival – az elmúlt néhány ezer évben végig román többséget feltételezett Erdélyben. Lássuk, mit mondtak erre a magyar háromkötetes szerzői! A magyar háromkötetesben Makkai Lászlónál a tatárjárás (1241–1242) katasztrofális következményei közé került be a románok nagyméretű bevándorlása és ezáltal a korábban a többségében szláv–magyar–szász–székely lakosság által lakott tartomány etnikai viszonyainak a megbomlása,³⁶ amit később a síkvidéken élők jobban sújtó járványok és keleti betörések súlyosbítottak. Makkai az erre vonatkozó érveit többek között településtörténeti és oklevelekből származó adatokkal támasztotta alá. „Amint a szerb királyok oklevelei a Balkánon egyre ritkábban említenek románokat, úgy növekszik számuk Magyarországon, míg a 15. századra balkáni hazájukat végképpen kiűrítve, az északi dialektust beszélők mindenestől a Duna bal partján helyezkednek el” – foglalta össze.³⁷ Ebből is látszik egy fontos különbség a két történetírás között: a román „kétkötetes” szerzői főként a középkori krónikákra alapozva fogalmazták meg következtetéseiket, míg a magyart írók inkább oklevelekre támaszkodtak.

Makkai forrásai alapján még a késő középkorban sem volt román többségű Erdély. Pontosabban az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékre és az 1461-es ötvenedjegyzékre, valamint oklevelekre és a középkorban ismert templomok számára alapozva a Partium (és természetesen a Bánság) nélküli tartomány népességét félmillióra tette, és ennek több mint felét magyarnak és székelynek, több mint negyedét románnak, a maradékot pedig németnek és más etnikumúnak következtette.³⁸ Ugyancsak a pápai tizedjegyzékből kiindulva jutott ezzel gyökeresen ellentétes következtetésre Ștefan Pascu. Ő Erdély lakosságának a 40%-át gondolta katolikusnak ebben az időszakban, és így magyarnak, szásznak, székelynek, míg a maradék 60%-ot ortodoxnak, azaz románnak, és „kevés számú” szerbnek és ruténnek.³⁹ Pascu tehát a késő középkorban is az erdélyiek több mint felét, majdnem kétharmadát tekintette románnak – a „kétkötetesbe” író szerzők az erdélyi és bánsági románság számarányát az idő előrehaladtával sem teszik soha 60% alá.

Ezzel szemben Barta Gábor a magyar háromkötetesben csak 1600 tájára teszi a románság számának lényegesebb növekedését Erdélyben arra hivatkozva, hogy a magyarokat és a szászokat a románoknál jobban sújtották a korszak háborúi, járványai és a tatár rabszolgagyűjtési akciók, miközben állandósult a románság betelepülésének üteme a hegyláncon belülről a két, Kárpátokon kívüli fejedelemségből.⁴⁰ Ez a növekmény sem jelentette Péter Katalin szerint a románok túlsúlyba kerülését Erdélyben – az ő számításai alapján a 16. század végén a románok „csak” mintegy a harmadát tették ki a tartomány lakosságának.⁴¹ R. Várkonyi Ágnes még az évszázad második felében is több magyart tudott Er-

délyben, mint román. Szerinte az 1600-as évek végén a tartományban a magyar lakosság 45-50%-ot, a román 30-40%-ot, míg a szász 10-15%-ot tett ki.⁴² A románság erdélyi többségbe kerülésére végül Trócsányi Zsolt szerint csupán az 1700-as évek derekán került sor, ekkor érte el a számarányuk a 60%-ot.⁴³

Számos kérdést érinthetnénk még, de Lăncrănján szövegét tartva szem előtt vessünk egy pillantást a Dacia „visszaállítására” tett kísérletek kérdésére. Barta Gábor az Erdélyi Fejedelemség történetéből kiindulva és a korszak eseményeihez igazítva értékeli Mihály vajda történelmi jelentőségét. Az 1599 utolsó hónapjaitól 1600 szeptemberéig tartó erdélyi uralkodása ugyanis kétségkívül feletébb különös epizódja volt a térség történelmének. A román történetírás által némiképp utólagos visszavetítésként ható egyesülés ugyanis a maga nemében valóban kifejezetten merész tett volt – mint Barta is elismeri –, azonban a kérdés itt természetesen az, hogy valóban Dacia *restituciója* vezette-e Vitéz Mihályt, vagy egyszerűen a politikai és katonai realitások ezt tették lehetővé számára. E magyarázat szerint az uralkodót nem annyira a románság egyesítése, sokkal inkább a pozíciójának reálpolitikai szempontból teljesen méltányolható erősítése vezette, amihez románsága természetesen remek legitimációt szolgáltatott. A magyar háromkötetesből olvasottak mindenesetre az utóbbi értelmezést erősítik, sőt Barta felhívja a figyelmet arra is, hogy a vajda erdélyi fejedelemtént kezdetben tiszteletben tartotta az erdélyi rendiséget, sőt a Kárpátokon belül kialakult modellnek havasalföldi átültetését szorgalmazta.⁴⁴ Az sem tűnik véletlennek ugyanakkor, hogy a magyar háromkötetes másik szerzője, Péter Katalin megemlíti Caspar Gratiani moldvai fejedelem tervét Erdély elfoglalására. Értelmezése egyben reflexió Mihály helyzetére és stratégiai mozgásterére: „Abban reménykedhetett, hogy miként Vitéz Mihály Havasalföldet változtatta Habsburg-szövetségben török vazallusból hódítani képes hatalommá, neki Moldvát lengyel segítséggel sikerülhet a Porta akaratától függetlenül. És ahogyan Mihálynak a nagyhatalmak gyűrűjében csupán a másik vajdaság és Erdély kínálkozott megszerzésre, úgy neki sem lehet másfelé útja.”⁴⁵

Pascu írásából egyáltalán nem ilyen geopolitikai valóság világlik ki. „Gazdasági, művelődési és katonai természetű törekvések egységes állam létrejöttét követelték” – állítja be elkerülhetetlennek a történész az 1600-as „első egyesülést”. „A három román ország közös kormányzat alatti egyesítésének kísérlete rendkívül jelentős eseménye hazánk történelmének; először valósul meg a románlakta területek politikai-közigazgatási egysége” – hangsúlyozta Pascu.⁴⁶

Végezetül még vizsgáljuk meg az 1848–1849-es forradalmi időszakhoz való viszonyulás bizonyos kérdéseinek eltérő magyarázatát, illetve térjünk ki röviden az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nagygyűlésre is! Feltűnő, hogy a román Erdély története második kötetében a negyvennyolcas események fókuszában végig a románok és szervezkedéseik állnak – főként a vezetőikre, gyűléseikre koncentráltak, a magyarok, székelyek és szászok ügyei legtöbbször csak ezekre érkezett reakcióként jelentek meg. Ugyanakkor az is érdekes, hogy Victor Chereștiu – minden bizonnyal nem függetlenül attól, amilyen szemlélettel Erdély történetét a kötetben közreműködő Bányai László korábbi írásai alapján vizsgálni szerette volna⁴⁷ – a román „polgári történetírással” szemben 1848-ban nemcsak „a románok forradalmát látta a magyarok ellen”, hanem az 1849. júliusi román–magyar megegyezésre helyezte a hangsúlyt. Hasonlóképpen Avram Iancu sem a magyarok engesztelhetetlen ellenségeként jelent meg, hanem a népe érdekeit védő forradalmárként, miközben arra is felhívta a szerző

a figyelmet, hogy a mócok vezére 1849 nyarán a megegyezést propagáló Nicolae Bălcescu álláspontjához közeledett.⁴⁸

A problémás mértékben az erdélyi románságra fókuszáló szemponttal szemben a magyar háromkötetesbe a vonatkozó részt író Miskolczi Ambrus igen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy bemutassa, miként viszonyultak 1848-ra az unió kérdéséhez az erdélyi és magyarországi magyarok, a szászok és románok csoportjai.⁴⁹ Ugyanígy járt el a részt jegyző szerző, amikor a magyar kormány által az Erdélyi-szigethegységben tevékenykedő román felkelőkkel szembeni 1849-es megtorlás rendkívül érzékeny kérdését tárgyalta. Miskolczi itt is az okokat kereste, és az események láncolatának pontos feltárására törekedett. Az abrudbányai 1849. májusi események idején Hatvani Imrét is inkább mutatta esendő embernek, aki lángoló lelkületével nagy bajt okozott az addig megértésben együtt élő románoknak és magyaroknak a városban, mint hősnek vagy antihősnek.⁵⁰ Nem hősök, mártírok és gonosz szereplők meséjét írta tehát, hanem megértendő hús-vér embereket, akik a saját elképzeléseiktől vezetve és környezetük által befolyásolva döntöttek a források alapján bizonyos mértékig rekonstruálható módon, jól vagy rosszul.⁵¹ Némileg egysíkúbb a történet a román szintézisben, ahol Hatvani megkapta a „fosztogatásra és olcsó dicsőségre áhítózó kalandor” eposzi jelzót, amely egyben az egyetlen elérhető magyarázata annak a kegyetlenkedéssorozatnak, amit szerencsétlen abrudbányai akciója elindított.⁵²

Érdekes módon az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nagygyűlés történetét a román „kétkötetesben” egyáltalán nem a korábbi és mai román történetírás egyértelműen pozitív értelmezése szerint mutatják be, hanem éppen azokra az ellentmondásokra hívják fel a figyelmet, amelyek a mai napig az esemény ambivalens értékelésének az eredőit képezik. Ilyen szempontok az akkor elfogadott kiáltványban szereplő demokratikus berendezkedés szükségességének az előrevetítése, a kisebbségeknek adandó jogok, a kisebbségi önkormányzat és az erdélyi autonómia kérdése stb. A Constantin Nuțu, Egyed Ákos és Miron Constantinescu szerzőhármasság jegyezte fejezetben a román király és a királyság intézménye, illetve a „burzsoá és nagybirtokos” Román Nemzeti Párt vezetősége ugyanúgy rossz színben tűnnek fel, mint az „Apáthy professzor vezette sovíniszta magyar körök” és szintén százezres gyűlésük Kolozsváron.⁵³ „Az erdélyi magyarok többsége azonban nem küldte el ide a képviselőit s nem ismerete el a gyűlés érvényességét” – írták bármilyen magyarázat vagy alátámasztás nélkül, hozzátéve, hogy az ezzel szemben legitimnek feltüntetett és pozitívan értékelt marosvásárhelyi Magyar Nemzeti Tanács a román katonai parancsnokság kérésére Antalffy Endrét küldte Kolozsvárra, hogy „rávegye a visszavonulásra a Kratochwill szolgálatába szegődött zsoldos bandákat, akik önhatalmúan a »székely hadosztály« nevet vették fel, bár a székelyekkel kapcsolatuk sem volt”.⁵⁴ Összességében azonban a nagygyűlés aktusa és az egyesülés megvalósítása mégsem kapott negatív színezetet: „Erdélynek Romániával való egyesülése lezárta a román állam egységesítési folyamatát. Az egyesülés törvényes, haladó tett volt, amely megfelelt bizonyos objektív történelmi szükségességnek, a román nép törekvéseinek” – ami azonban korántsem volt a szerzők értékelése szerint elégséges, a kiteljesedéshez még mindenképpen kellett 1944. augusztus 23., illetve „az új virágzó, szocialista Románia” megteremtése.⁵⁵

A gyulafehérvári román nagygyűlés a magyar Erdély történetében szintén a belső konfliktusai felől van megközelítve. Mint a részt szerző Szász Zoltán idé-

zett forrásából kiderül, ez korántsem a népakarat kifejeződése volt, hanem éppen azt szerették volna általa elkerülni a Román Nemzeti Párt vezetői, hogy Erdély hovatarozása kérdésében népszavazásra kerülhessen sor. Míg a román „kétkötetesben” az erdélyi román szociáldemokraták a tagságtól és a mezőn összegyűlt mintegy százezres tömegetől tartva képviseltek „haladó” álláspontot, itt a „jobboldali” szociáldemokrata vezetők és a „balszárny” közötti ellentétekre került a hangsúly, illetve arra a konfliktusra, amely köztük és a nemzeti pártiak között feszült. Ugyanakkor a szerző elismerte: „ezzel a románság politikai egyesülése egészében befejeződött”. De nem mulasztotta el megemlíteni azt se, hogy míg az erdélyi román polgárság és a „jobboldali” szociáldemokraták reménykedve és bizakodón néztek a jövőbe, a „baloldaliak” megalakították „a román szocialisták internacionalista frakcióját”, és elítélték azokat a szociáldemokratákat, akik beléptek a Kormányzótanácsba.⁵⁶

Összegezve a fentieket, érthető, hogy Lăncrănján szövege miatt „kavart botrányt Erdély körül”. Hiszen, bár komoly ellentmondások feszültek a magyar háromkötetes és a román „kétkötetes” szemlélete között, a hatvanas években még az erdélyi népek békés egymás mellett élése és a román–magyar kibékülés fontos elemei voltak az újkori és jelenkori Erdély történetének bemutatásakor – együtt azzal, hogy a szintén Pascuhoz köthető szemlélet változatlanul a román nép erdélyi ősiségét és elnyomatottságát hangsúlyozta. A román szerző a nyolcvanas évek elején a hatvanas években hangsúlyozott egymásrautaltság toposzai helyett már a román elem kizárólagosságát emelte ki – ugyancsak Pascu munkásságával egybecsengően. Így a korábbi román történeti nagybeszélésből mintegy kiválogatta azokat az elemeket, amelyek Erdély elsősorban román mivoltának a hirdetésére felhasználhatónak tűntek, és elhallgatott minden olyat, ami ezzel szemben hatott. Ezzel pedig éppen úgy járt el, mint amitől Bányai László 1949-ben megjelent *Harminc év* című történetpolitikai esszéjében⁵⁷ még óvott, és bizonyos mértékben a román „kétkötetes” szemléletét is áthatotta, azaz nem azt kereste és állította példaként közössége elé, ami a románok és magyarok történetében az egymásrautaltságról és az együttműködésről szólt, hanem azt, ami elválasztotta őket. A túlzás nélkül elsőrangú román és másodrangú magyar erdélyiekben gondolkodó Lăncrănján „virágzó, szocialista Romániájában” így már a románok kisebbségekkel szembeni elsőbbségére helyeződött a hangsúly, míg az erdélyi magyarok a történet „rosszfiújaiként” jelentek meg: alacsonyabb civilizációs fokon lévő honfoglalókként, elnyomókként, kizsákmányolókként, atrocitásokat elkövetőkként és főként olyanokként, akik indokolatlanul követelnek mind több és több jogot, hogy aztán újra az engedékenynek (vagyis gyengének) mutakozó román államra támadhassanak.

■ JEGYZETEK

1. Ahogyan Romsics Ignác fogalmazott: „Államjogilag Magyarország számára Erdély kétségkívül elveszett: 1920-ban ideiglenesen, 1945 után véglegesen. Megmaradt azonban az erdélyi magyarok számára, akik még mindig legalább 1,2 millióan vannak, és ezzel Erdély lakosságának 18%-át teszik ki. A »Tündérkert« ugyanis – mint Kós Károly írta 1934-es »kultúrtörténeti vázlatában« – mindig »azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben is, akik ezt a jövőben is vállalni fogják.« Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. Helikon Kiadó, Bp., 2018. 419.
2. Bányai László: *Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság múltjáról*. Állami Könyvkiadó, Buk., 1949. 91–92.
3. Lásd például Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2014.
4. A román állam 1945 utáni magyarságpolitikájához lásd Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”*. Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlat. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tanulmányok. Alfadat-Press Kiadó, Tatabánya, 1999, 211–259.

5. Ehhez lásd például Novák Csaba Zoltán írását a Transindexen: Novák Csaba Zoltán: „Barátságára itélve.” *Kádár János és Ceaușescu 1–2.* (Online: <https://itthon.transindex.ro/?cikk=24312>; <https://itthon.transindex.ro/?cikk=24359>. Letöltve – 2021. 10. 27.)
6. Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”*... i. m. 236–246.
7. Ehhez bővebben lásd Vincze Gábor korábban idézett tanulmányát.
8. Ion Lăncrănjan: *Cuvînt despre Transilvania.* Editura Sport și Turism, Buc., 1982.
9. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* Magvető Kiadó, Bp., 1983.
10. Hosszabb elidőzést azért nem tartok indokoltnak, mert a téma több aspektusát már többen kimerítően körüljárták: Izsák Anikó-Borbála: „Botrányt kavart Erdély körül.” Egy esszé visszhangja. Székelyföld, 2013. 1. 93–104; Vincze Gábor: *A Lăncrănjan-ügy.* Tiszatáj, 2006.3. 62–82. és Vincze Gábor: *Egy magyarellenes pamflet fogadtatása Erdélyben a nyolcvanasévek elején.* Látó, 2006. 11. 76–100; Vincze Gábor: *Lăncrănjantól Lăncrănjanig.* Fejezet a magyar–román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből. Magyar Kisebbség, 2006. 3–4. 262–352; Dávid Gyula: *Ahogy a Szekuritáté látta...* (A Lăncrănjan-könyv hazai magyar visszhangja). Látó, 2013. október. (Online: http://epa.oszk.hu/00300/00384/00119/pdf/EPA00384_lato_2013_10_2715.pdf – Letöltve: 2021. október 21.)
11. Száraz György válaszul született könyvében hosszan sorolja a tévedéseket, leplezi le a túlzásokat és csúsztatásokat. Lásd Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* Magvető Kiadó, Bp., 1983.
12. Például rögtön a könyv elején: Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* Áramlat Kiadó, Bp., 1990. 10. Mivel a szöveget románból magyarra fordították, jelen szövegben az eredetileg 1982-ben kiadott könyv magyar fordításából idézek, illetve az egyszerűség kedvéért arra is hivatkozok, és nem a román eredetire.
13. Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* i. m. 11.
14. Uo. 15.
15. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* i. m. 81.
16. Uo. 85.
17. Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* i. m. 12–13.
18. Uo. 30.
19. Uo. 35.
20. Uo. 50.
21. Uo. 26.
22. Uo. 84.
23. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* i. m. 11–12.
24. Uo. 103.
25. Erre példa: Vasile Lechințan: *Sunt de condamnat toate cedările făcute de guvernele noastre care au dus la purificări etnice de români în chiar instituții ale statului român de pe teritoriul României* [Elítélendőek a kormányaink engedményei, amelyek etnikai tisztogatásokhoz vezettek a Románia területén működő román állami intézményekben]. Informația Harghitei. 2021. szeptember 21. (Online: <https://informatiahr.ro/sunt-de-condamnat-toate-cedările-făcute-de-guvernele-noastre-care-au-dus-la-purificări-etnice-de-români-in-chiar-instituții-ale-statului-roman-de-pe-teritoriul-româniei/> – Letöltve: 2021. 10. 27.)
26. Száraz György: *Egy furcsa könyvről,* i. m. 130.
27. Most tekintünk el attól a tényről, hogy a háromkötetes később jelent meg, mint Száraz esszéje, hiszen a háromkötetes szerzői álláspontjai már többnyire kikristályosodottak számítottak.
28. Érdekes, hogy az olyan szerzők munkássága révén, mint a Román Akadémia történész elnöke, Ioan-Aurel Pop, a román akadémiai történelemszemlélet meghatározó személyiségei folytatják Ștefan Pascu toposzainak a továbbélését, és azok azóta is a nemzeti nagyelbeszélés alapjait képezik – meglátásomat azonban itt nincs tér kifejténi.
29. Jelen szöveghez a „háromkötetes” 1987-es kiadását használtam: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. I. kötet: A kezdetektől 1606-ig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987; Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. II kötet: 1606-tól 1830-ig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987; Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. III. kötet: 1830-tól napjainkig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.
30. A magyar háromkötetes megírásához, annak előzményeihez és hazai, valamint nemzetközi recepciójához lásd például Köpeczi 2006-os összefoglalóját: Köpeczi Béla: *Erdély története harminc év távlatából.* Kisebbség-kutatás 2006. 1. 47–59. A kötetek fogadtatásán túl a téma iránt érdeklődőnek izgalmas olvasnivalóként szolgálhat még a megjelentetés után, az Erdély történetével kapcsolatos, 1989-ben szervezett konferencia anyaga is. Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéből.* Szakmai konferencia Debrecenben. 1987. október 9–10. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989.
31. Ioan-Aurel Pop – Thomas Nägler (szerk.): *Istoria Transilvaniei. Vol. I. Ediția a 3-a.* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane-Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca–Deva, 2016; Ioan-Aurel Pop – Thomas Nägler – Magyarai András (szerk.): *Istoria Transilvaniei. Vol. II–III. Ediția a 3-a.* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca–Deva, 2016.
32. A román „kétkötetes” elemzéséhez, illetve a belőle való idézéséhez szintén a magyar fordítást használtam: Miron Constantinescu (szerk.): *Erdély története. I–II.* A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója, Buk., 1964.
33. Ștefan Pascu: *A korai hűbériség korszaka.* In: Miron Constantinescu (szerk.): *Erdély története. I.* i. m. 98–105.
34. Bóna István: *Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896).* In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 194–197; Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526).* In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 235–242.
35. Bóna István: *Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896).* In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 197.

36. Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 312–313.
37. Uo. 341–342.
38. Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 401.
39. Ștefan Pascu: *A fejlett hűbériség korszaka*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története I.* i. m. 161.
40. Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 539.
41. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II* 731.
42. R. Várkonyi Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 809.
43. Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 979.
44. Uo. 526–532.
45. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 656.
46. Ștefan Pascu: *A fejlett hűbériség korszaka*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története I.* i. m. 203.
47. Ezzel kapcsolatban részletesebben lásd Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali történet a Román Királyságban (1934–1944)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2020, 17–19.
48. Victor Cheresteșiu: *Az 1848-as forradalom*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II.* i. m. 1–137.
49. Miskolczy Ambrus: *Erdély a reformkorban (1930–1848)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története III.* i. m. 1347–1356.
50. Uo. 1417.
51. Uo. 1415–1417.
52. Victor Cheresteșiu: *Az 1848-as forradalom*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II.* i. m. 108–110.
53. Constantin Nuțu – Egyed Ákos – Miron Constantinescu: *Erdély a XX. század első két évtizedében. Erdély egyesülése Romániával*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II* i. m. 443–453.
54. Uo. 451.
55. Uo. 453.
56. Szász Zoltán: *Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története III.* i. m. 1714–1718.
57. Bányai László: *Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság múltjáról.* i. m.

VARGA ZSUZSANNA

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG SZOCIALISTA ÉS KAPITALISTA ELEMEL AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A propaganda a várható előnyöket és fokozatosságot hangsúlyozta, a tsz-szervezési kampányok során azonban bevetették az állami erőszak teljes eszköztárát. A földtulajdonához ragaszkodó parasztság ellenállása olyan erős volt, hogy több mint egy évtizedbe telt az egyéni gazdálkodás felszámolása.

Ha valaki a magyar mezőgazdaság szocialista időszaka iránt érdeklődik, hamar szembesül azzal, hogy a szakirodalomban két, egymással szemben álló álláspont tartja magát.¹ A sikerszemléletű megközelítés hívei elismerik ugyan, hogy a kollektivizálást gazdasági, adminisztratív és fizikai erőszak kísérte, a hangsúlyt ugyanakkor az 1960-as évek végétől megmutató termelési eredményekre helyezik, ezzel igazolva a termelősövetkezetek (téeszek) modernizációs teljesítményét. Hasonló sikereket a szocialista blokk egyetlen másik agrárszektora se tudott felmutatni.² Elterjedt tehát az ún. magyar modell fogalma, anélkül azonban, hogy pontosan tisztázódott volna, mikortól kezdve és miben volt ez más, mint a mintául szolgáló szovjet kolhozrendszer. A szakirodalomban kirajzolódó másik irányzat a szocialista mezőgazdaság genezisztörténetére összpontosít, hangsúlyozva, hogy az egymást követő erőszakos kollektivizálási kampányok révén a sztálinista kolhozrendszert ültették át Magyarországra, s az változatlan formában maradt fenn a későbbiekben. Ebbe az értelmezési keretbe nem illeszthetők be az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi mércével is kiemelkedő termelési eredményei, így ezek a feldolgozások ezt az időszakot többnyire mellőzik elemzéseik során.

Historiográfiai szempontból a probléma lényegét abban látom, hogy a termelősövetkezetek négy évtizedes történetéből mindkét irányzat más-más periódust helyez előtérbe, ugyan-

akkor az ebből levont következtetéseket kiterjeszti az egész korszakra. Véleményem szerint e nézetek meghaladását csak olyan vizsgálat segítheti elő, amelynek szempontrendszere alkalmazható a szocialista mezőgazdaság teljes, 1949–1989 közötti időszakára. Ehhez a módszertani alapot a történeti összehasonlítás és a transzferkutatás összekapcsolása révén alakítottam ki.³ A transzfermegközelítéssel egyaránt vizsgálni tudtam a szovjet kolhozok erőszakos átültetésének, azaz a kollektivizálásnak a folyamatát csakúgy, mint a kapitalista országokból átvett iparszerű, zárt termelési rendszerek⁴ adaptálását és elterjesztését. Mindezt kiégyesítettem a történeti összehasonlítással, azaz a vizsgált négy évtized néhány meghatározó jelentőségű időpontjában a Magyarországon létrejött termelőszövetkezeti formát szisztematikusan összevettem a mintául szolgáló kolhozalakkal.

A transzfer mellett a másik fontos analitikus kategória a modell lett. A történészek általában idegenkednek a modellek használatától, de jelen esetben nem kellett valamilyen mesterséges ideáltípust kreálni, hiszen a kollektivizáláskor adott volt a modell az 1935. évi kolhoz-mintaalapszabály (*primernüjuszta*) révén.⁵ Azáltal, hogy 1969-ig érvényben maradt, ez lett a kötelező minta, amikor az 1940-es évek végétől kezdve a Szovjetunió a kelet-közép-európai országokra kényszerítette a szocialista mezőgazdaság rendszerét. Másrészt pedig az 1960-as, 1970-es években Nyugatról átvett zárt termelési rendszerek (pl. baromfi- és tojástermelés, kukoricatermesztés) kezdettől modellként lettek definiálva, hiszen minden elemük és működési szabályuk átvétele kötelezően elő volt írva.

Mind a keleti, mind a nyugati transzfer elemzésénél azonos szempontokat alkalmaztam. Elsőként tisztáztam a modelltranszfer eredeti tartalmát. Ezután következett a transzfert irányító és közvetítő apparátus bemutatása, majd az általuk alkalmazott módszerek elemzése. Az adaptációs folyamatokra áttérve nagy figyelmet fordítottam a transzfer közvetítői és befogadói közötti interakciókra, valamint a gazdasági-társadalmi következményekre.

A jelen tanulmányban a magyar mezőgazdaság 1949 és 1989 közötti négy évtizedét átfogó kutatómunkám főbb eredményeit foglalom össze.⁶ A szovjetizálási folyamat fázisainak áttekintése előtt fontosnak tartom kiemelni, hogy az értelmezésem szerint ez jóval több volt a kolhozmodell transzferénél. A sztálini mezőgazdaság teljes rendszerének átültetése volt a cél, ami egyet jelentett az egész ágazat „belső gyarmattá” süllyesztésével. Az új üzemszervezet (*szovhoz*, gépállomás, *kolhoz*) a gazdasági szabályozók és a kötelező beszolgáltatások rendszerével együtt mind azt a célt szolgálták, hogy a mezőgazdaság emberi és anyagi erőforrásait az erőltetett nehéziparosítás szolgálatába állítsák.⁷

A transzfer folyamatát vizsgálva szembevetőd, hogy elsőként az elvonó jellegű közzgazdasági környezet épült ki. Ezt nagymértékben elősegítette, hogy a II. világháború után fennmaradt a hadigazdaság időszakából a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása, amelyet 1948-tól egyre inkább „osztályharcos alapon” működtettek, azaz a több földdel rendelkező paraszti rétegeket fokozottan terhelték.⁸ A begyűjtési rendszer révén a termények egyre növekvő részét olyan alacsony áron kellett átadni az állami felvásárlóknak, ami alig fedezte a termelők ráfordításait. Jövedelemelvonás folyt emellett az ár- és adórendszeren keresztül is.⁹ Ezt az eszköztárat először a kulákként megbélyegzett csoportok korlátozása és felszámolása érdekében alkalmazták, 1951-től viszont a paraszti társadalom többi rétegére is egyre nagyobb adó- és begyűjtési terheket róttak.

A sztálini mezőgazdaság hierarchiájának csúcsán az állami tulajdonú nagyüzemek, a *szovhozok* álltak. Ők voltak a legmagasabb rendű tulajdonforma, az állami tulajdon megtestesítői. A sztálini agrárrendszer üzemszervezetének kiépítése Magyarországon az állami gazdaságokkal indult. Ehhez jó alapot jelentettek az ún. kincstári birtokok (például Kisbér, Bábolna, Mezőhegyes stb.), melyek 1945 előtt a tenyésztési feladataik mellett jelentős innovációs funkciót is betöltöttek.¹⁰ A gépállomások hálózatának kiépítése következett ezután.¹¹ A sztálini modellt másolva a gépállomás mint „a munkásosztály előretolt bástyája” a kollektivizálás egyik fontos háttérintézménye lett.¹² Egyidejűleg a mezőgazdaságból való jövedelemátcsoportosításban is jelentős szerepük volt, hiszen akár egyéni gazdának, akár szövetkezetnek is végeztek gépi munkát, terményben kérték a munkadíjat. Nagygépek csak az ő tulajdonukban voltak.

Az új szocialista üzemszervezet harmadik eleme a kolhoz volt. A sztálini rendszerben a *kolhoz* a *szovhozhoz* képest alacsonyabb rendű, nem következetesen szocialista tulajdonformának számított, mivel nem az egész társadalom, hanem egy kisebb közösség, csoport tulajdona volt. A *kolhoz* rövid definíciója így hangzik: a *kolhoz* olyan emberek közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének közös használói, termelési eszközeiket és állataikat (nagy részét) átadták a *kolhoz*nak, s a közösen – brigádok, munkacsapatok keretében – végzett munkájukért a *kolhoz*tól fizetséget kapnak. A végzett munka mértékegysége az úgynevezett munkaegység (*trudoden*) volt, ami szó szerint *munkanapot* jelentett. (Magyarországon a munkaegység elnevezés terjedt el.) Ez a mértékegység fejezte ki mind az eltöltött időt, mind az adott munka jellegét és mennyiségét, ugyanakkor semmilyen módon nem tükrözte az elvégzett munka minőségét. A bevitt javak miatt a tagnak tulajdonrésze lett a *kolhoz*ban, amelynek értékét elvileg a *kolhoz*ból való kilépéskor pénzben ki kellett fizetni.¹³

Mindez olyannyira idegen volt a birtokos parasztság gazdálkodási szokásaitól, életformájától, hogy a háború utáni években a kommunista párt¹⁴ vezetése nemcsak a széles közvélemény, hanem még a saját tagsága előtt is hallgatott arról, hogy a magyar mezőgazdaság jövőjét a *kolhoz*rendszerre akarja alapozni. Amikor tehát szovjet nyomásra, 1948-ban napirendre került a kollektivizálás Magyarországon, sem a pártapparátus, sem az agrárirányítás nem volt erre felkészítve. Egyszerre kellett tehát a szovjet modelltranszfer tartalmát megismertetni a közvetítőkkal, azaz a megyei, járási párt- és állami szervekkel, és megkezdeni magát a tsz-szervezési kampányt.

A várható konfliktusra tekintettel nem rögtön a *kolhoz*formát vezették be, hanem a termelészövetkezet több típusát engedélyezték. Az I., II. és a III. típusú termelészövetkezeti csoport (tszcs) közötti különbség abból adódott, hogy a tagok a tevékenység mekkora részét végezték közösen, s ezzel összefüggésben a jövedelem mekkora hányadát számolták el a végzett munka, illetve a bevitt földterület alapján.¹⁵ A III. típusú tszcs-t tartották a legfejlettebbnek, mivel munkaszervezete és munkadíjazása is nagyon hasonlított a kolhozra. Úgy tervezték, hogy amint a kényszerű tagosítások révén elég nagy földterülete lesz egy-egy ilyen III. típusú tszcs-nek, kezdeményezheti az önálló termelészövetkezetté minősítését.

Ilyen előkészületek után, 1948 őszén Rákosi Mátyás meghirdette a szocialista mezőgazdaság megteremtésének az ütemtervét. „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90%-a és a magyar föld 95%-a rendes szocialista, közös, társas művelésben művelje a földjét.”¹⁶ A pro-

paganda a várható előnyöket és fokozatosságot hangsúlyozta, a tsz-szervezési kampányok során azonban bevetették az állami erőszak teljes eszköztárát.¹⁷ A földtulajdonához ragaszkodó parasztság ellenállása olyan erős volt, hogy több mint egy évtizedbe telt az egyéni gazdálkodás felszámolása.¹⁸

Ezen időszak alatt a kollektivizálási kampányokat (I. 1949–53, II. 1955–56, III. 1959–61) ún. dekollektivizálási szakaszok (1953–54, 1956–58) követték, amikor hivatalosan leállították a tsz-ek szervezését, s lehetővé tették a kilépést. Fontos utalni arra is, hogy mind 1953-ban, mind 1956-ban voltak olyan termelészövetkezeti csoportok és termelészövetkezetek, amelyek tovább működtek, mert a szegényparaszti háttérű vagy földnélküli tagságuk számára a közös gazdaság volt az egyetlen megélhetési forrás.

Nemzetközi kontextusba helyezve ezt az elhúzódó, többször megszakított folyamatot feltárul, hogy időközben a transfert kezdeményező szovjet pártvezetés elvárásai is változtak. Ehhez hozzájárult egyrészt az 1953 után meginduló desztalinizáció, másrészt az 1956-os lengyel és magyar válság is.¹⁹ Míg Sztálin idejében lényegében az utolsó betűig le kellett másolni a modellt, addig Hruscsov ennek több eleméhez hozzányúlt.²⁰ A kollektivizálás mikéntjét pedig rábízta a „testvérpártok” vezetőire. Az újabb kutatások számos példával bizonyítják, hogy a kollektivizálás befejezése során – a megnövekedett mozgástér révén – milyen megoldások formálódtak ki az egyes országokban.²¹

Így történetelt meg, hogy a térség országaiban sehol sem nacionalizálták a paraszti földtulajdont. Magyarországon a tsz-be bekényszerített parasztok földje jogilag továbbra is magántulajdonban maradt, amiért földjáradékot fizetett a tsz.²² A kollektivizálás utolsó szakaszában kiadott tsz-alapszabály több egyéb vonatkozásban is eltért a Szovjetunióban 1935-óta érvényben lévő kolhoz-minta-alapszabálytól. Az 1959-es tsz-alapszabály szakított a falusi osztályharc éleződésének tételével. Az addig kulákként megbélyegzettek beléphettek a tsz-be, sőt kétévnyi tagság után vezetői posztot is betölthettek.²³ A munkadíjazással kapcsolatban is bekerült egy fontos megengedő formula: legfejlettebb formaként még a szovjet munkaegységrendszer szerepelt, de ezt ki lehetett egészíteni más díjazási formákkal. Óriási jelentősége lett annak is, hogy a háztáji gazdaság korábbi kötöttségein is lazítottak.²⁴

Ha a divergencia mögötti belső okokat keressük, akkor utalnunk kell arra, hogy a „megtámadott paraszti társadalom” az első két átszervezési kampány során sokféle tapasztalatot szerzett a diktatórikus hatalommal szembeni ellenállás és alkalmazkodás lehetőségeiről és korlátairól. Közben a kollektivizálást irányító és végrehajtó apparátus magatartásában is bekövetkeztek változások. Ebben a kényszerű „tanulási folyamatban” az 1956-os forradalom mindkét fél számára meghatározó tapasztalatokat hozott. Az 1956. október végi és november eleji napokban a paraszti közösségek kezükbe vették az irányítást, új hatalmi szervezet hoztak létre, és megfogalmazták a követeléseiket is.²⁵ A szovjet katonai segítséggel hatalomra került Kádár-kormányt tehát egyrészt a falvak „csendes forradalma”, másrészt pedig az ipari munkásság sztrájkja fogadta országszerte. Ebben a kényszerhelyzetben hamar belátta a kormány, hogy a paraszttal mielőbb kiegyezésre kell jutnia. A mezőgazdasági termények nagy része ugyanis nem a szocialista nagyüzemekről, hanem továbbra is az egyéni gazdáktól származott. A kompromisszumkötés lényege abban állt, hogy a kormány teljesítette a parasztság forradalmi követeléseit közül a gazdasági jellegűeket: eltörölte a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását, leállította az erőszakos tsz-szer-

vezést és a tagosításokat.²⁶ Az intézkedések horderejét mutatja, hogy Magyarországon volt az első a szocialista országok között, ahol megszüntették a kötelező beszolgáltatás intézményét. Ezzel a lépéssel a sztálini agrárrendszer egyik megváltoztathatatlanul hitt elemét iktatták ki, s ennek következtében a piaci mechanizmusok korlátok között, de újra érvényesültek a mezőgazdaságban. Mindez maga után vonta a termelői érdekeltség újfajta, a sztálini logikától eltérő kezelését.²⁷

A gyors kiegyezést elősegítette, hogy az agrárirányítás különböző szintjein előtérbe kerültek olyan káderek, akik maguk is egyetértettek a paraszti követelések jogosságával.²⁸ Ők vidéki származásuk és apparátusbeli tapasztalataik révén közvetítővé tudtak válni a hatalom és a parasztság között. Közülük kiemelkedik Fehér Lajos, akiben Kádár János maximálisan megbízott közös illegális múltjuk miatt.²⁹ Más módon, de ugyancsak meghatározó szerepet töltött be Erdei Ferenc is. 1956 után politikai tisztséget nem vállalt, de az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének igazgatójaként megszervezte az agrárközgazdasági kutatásokat, s ezzel biztos szakmai háttérrel nyújtott Fehér Lajosnak.³⁰

A kezdeti, tűzoltó jellegű intézkedések után tisztázásra várt, hogy a jövőben milyen agrárpolitikát folytasson az MSZMP. A Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály 1957-ben programmá formálta a jövőre vonatkozó elképzeléseit (*Agrárpolitikai Tézisek*): az iparral szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolását, a parasztság életszínvonalának javítását, a hazai adottságoknak megfelelő üzemszervezet kialakítását, a piac részleges rehabilitálását. Mindez Nagy Imre 1953-as agrárpolitikájával mutatott kontinuitást. A Földművelésügyi Minisztérium vezetői viszont továbbra is ragaszkodtak a sztálini agrárpolitikához, amelynek főbb elemeit megváltoztathatatlanul tartották. Erre a csoportra támaszkodott Kádár, amikor 1958/59 telén – hasonlóan a szocialista blokk többi országához – Magyarországon is újraindult a kollektivizálás.³¹ A megújuló állami erőszakalkalmazásra reagálva a paraszti társadalom aktivizálta mindazokat a túlélési stratégiákat, amelyeket a korábbi kampányok során kialakított. A statisztikai adatokban mindez így tükröződött: 1958–61 között a mezőgazdasági keresők közül 350 ezer fő, túlnyomórészt férfi hagyta el az ágazatot, s helyezkedett el az iparban, építőiparban.³² Nemcsak az aktív korú férfimunkaerő hiánya okozott gondot, hanem a tsz-en belül tömegesen jelentkező passzív ellenállás is. Sokan gondolták úgy, hogy most is csak néhány évet kell kibírniuk, s aztán újra felbomlanak a tsz-ek, akár csak 1953-ban és 1956-ban. Emiatt csak azt a kötelező munkaminimumot teljesítették a közös gazdaságban, ami alapján jogosulttá váltak a háztájira. Általános jelenség volt, hogy reggelente a brigádvezető szaladgált házról házra, hogy összetoborozza a tagokat az éppen aktuális munkára. Az elvégzett munka minősége is hagyott kívánnivalót maga után: „a zöldre feketét húztak”, azaz nem kapáltak rendesen, s így a gyomnövény sokszor magasabbra nőtt, mint a vetemény. Nemcsak a növényápolásnál akadtak problémák, hanem a betakarításnál is, hiszen mindig a háztájiban esedékes munka élvezett elsőbbséget.³³

A termelőségvetkezetekben tehát állandósultak a munkaerő-problémák, amelyek makroszinten éreztették hatásukat a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi visszaesésében. Veszélybe került tehát a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika élelmiszerbázisa. Azzal, hogy a hruscsovi vezetés világhósa tette, kenyérgabona-exporttal csak átmenetileg hajlandók segíteni, Kádárék

lépéskényszerbe kerültek.³⁴ A Fehér Lajos körül formálódó agrárlobbi közvetítő szerepe ekkor került újra előtérbe.

Megyei levéltári kutatásaim (Hajdú-Bihar, Nógrád, Zala) és az oral history intenzív alkalmazása révén sikerült rekonstruálnom azt a folyamatot, ahogyan a szövetkezeti tagság nyomásgyakorlása és a közvetítők lobbijereje révén lépésről lépésre módosult a gyakorlatban a *kolhoz*modell. Elsősorban az anyagi érdekelt-ségi rendszer, a háztáji gazdaságokban folyó kistermelés és a tevékenységi kör bővítése terén volt ez megfigyelhető.

A hatalom és parasztság közötti sajátos érdekegyeztetés folyamatát tanulmányozva sokszor eszembe jutott a kultúrpolitikából ismert „három T” (tilt, tűr, támogat) analógiája.³⁵ Példák sorát lehetne hozni arra, ahogyan egy-egy alulról jövő, a helyi adottságokhoz, a tagság munkakultúrájához illeszkedő, ámde a szovjet modelltől eltérő kezdeményezés végigjárta a tiltás, tűrés majd támogatás fokozatait. Legismertebbé az ún. nádudvari módszer vált, melynek lényegét az egykori tsz-elnök, Szabó István így foglalta össze életútinterjújában: „Az új rendszerben a téesz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illetve őket a munkaegység felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak.”³⁶

Az alulról jövő kezdeményezések, az informális érdekegyeztetési folyamatok révén mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve tűrt kategóriából a támogatott kategóriába, s ezáltal folyamatosan bővült a tsz-ek mozgásteré. Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. Az 1960-as évek első felében tehát a termelészövetkezetek életét de jure és de facto jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak. Ezek felszámolását célozta a mezőgazdasági termelészövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény.³⁷ Az új tsz-törvény elfogadásával vált teljessé az a mezőgazdasági reformcsomag, amelynek megvalósításához már évekkorábban hozzákezdett az agrárlobbi. Fehér Lajos és hívei abból a felismerésből indultak ki, hogy hiába bővítik a tsz-ek mozgásterét a tűrt és támogatott érdekelt-ségi megoldások révén helyi szinten, ha a jogi szabályozás és a közgazdasági környezet továbbra is a sztálini kolhozmodell logikáját tükrözi.

Az Új Gazdasági Mechanizmus előkészítési fázisában tehát az agrárlobbi egy komplex reformcsomagot valósított meg. Ez magában foglalta a tsz-ek irányításának, közgazdasági és jogi szabályozórendszerének átalakítását. A gépállomások felszámolása, a hitelelengedés és az árrendszer korrekciója mind azt jelezte, hogy az agrárlobbi szisztematikusan folytatta a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének a lebontását.³⁸ A mezőgazdasági termelészövetkezetek életéből az 1967. évi Tsz-törvény távolította el a kolhozmodell utolsó elemeit, s egyúttal legalizálta mindazokat a „jó gyakorlatokat”, amelyek az 1960-as évek során helyi szinten kiforráltak. Ezek az alulról jövő kezdeményezések leginkább a munkaszervezet, munkadíjazás és a háztáji gazdálkodás területén jelentkeztek, hiszen ezek voltak a sztálini modell azon kritikus területei, amelyeket a magyar parasztság nem fogadott el.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kolhozmodellől való elkanyarodás korántsem volt egy határozott, egyirányú folyamat. Sokkal inkább olyan kirakós játékhoz (puzzle) hasonlított, amelynek szereplői bonyolult, sokszor informális, rejtett interakciókban voltak egymással. Menetközben egyáltalán nem lehetett tudni, végül milyen kép áll össze, azaz milyen fejlődési irány lesz a domináns a magyar termelészövetkezeti rendszerben. Habár „a három T” (tilt, tűr, támogat) sosem tűnt el teljesen a hatalom és a mezőgazdasági termelők közötti kapcsolatrendszerből, mégis új korszak kezdődött az agráriumban. Egy évvel az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése előtt, az agrárlobbi belső köréhez tartozó, erdélyi származású Dimény Imre vezetésével létrejött az új minisztérium: a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM). Az új struktúrában egy kézbe került a mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás, tehát a termeléstől az ipari feldolgozásig egy tárcánál összpontosult az irányítás. Fontos koncepcionális változás állt a háttérben: az élelmiszer-gazdaság nyugatról átvett elvének elfogadása.³⁹

Szintén 1967-ben az agrárlobbi intézményes szintre emelte a tsz-ek érdekképviseletét. Létrejötték a területi szövetségek, és megalakult a Termelészövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), melynek elnöke a már említett nádudvari tsz-elnök, Szabó István lett. Ő így emlékezett vissza az érdekképviseleti szervezet létrehozására: „A Termelészövetkezetek Országos Tanácsa [...] az ereje és hatalma teljében lévő Fehér Lajos és Erdei találmánya volt [...]. Ezt azzal a céllal kezdeményezte Fehér, hogy a szövetségeknek és révükön az egész agrárágazatnak legyen egy állandó érdekvédelmi szerve. Az elgondolás nagyon jól illeszkedett Nyers Rezső és társai mechanizmuskonceptiójához, amelynek a gazdaságirányítás szorosan vett reformján túl eredetileg az érdekek megjelenítésének intézményesítése is részét képezte.”⁴⁰

Az agrárlobbi jelentősége nemcsak abban mutatkozott meg, hogy közvetíteni tudta az alulról jövő szövetségi kezdeményezéseket a pártvezetés felé, hanem abban is, hogy előkészítette és megvalósította a nyugati tudás- és technológiatranszfert. Kedvező háttérrel jelentett ehhez, hogy a desztalinizáció folyamatában maga a Szovjetunió is nyitott a Nyugat irányába.⁴¹ A legfejlettebb tőkés országok utolérésének és túlszárnyalásának 20 éves programja miatt 1959 után Hruscsov számára különösen felértékelődtek a gazdasági teljesítmény és a jólét fokozását szolgáló kezdeményezések.⁴² Kádár János 1960 februárjában, Moszkvából hazatérve ezt az üzenetet közvetítette a Politikai Bizottság ülésén. „Hruscsov elvtárs úgy fejezte ki, hogy [...] a tömegek a szocializmust és a kommunizmust azon mérik, hogy jobb-e az életük vagy nem. [...] Ha mi ezeket a törekvéseiket és igényeiket a tömegeknek nem tudjuk megfelelően kielégíteni, akkor elvész a fontosságuk magának a szocializmusnak és a kommunizmusnak is.”⁴³

Míndez jelentős mozgásteret biztosított a magyar agrárpolitika számára. A „zöld forradalomként” ismert nyugati agrártudományi eredmények közvetítésében kiemelt szerepet töltött be Erdei Ferenc. Nemcsak kutatóintézetet vált a lobbiszakmai háttérintézményévé, hanem az MTA főtitkári posztján (1957–1964, 1970–1971) eltöltött éveit során is sokat tett azért, hogy a bezárkózás éveitől meginduljon és intézményesüljön a kapcsolatépítés a nyugati agrárszakemberekkel és szervezetekkel.⁴⁴

Kevésbé ismert, hogy a nyugati modelltranszfer kezdete egybeesett a kollektivizálás befejező szakaszával. Magyarország a nyugatnémet Lohmann cégtől 1960-ban vásárolta meg a baromfi- és tojástermelés USA-ban kidolgozott

iparszerű rendszerét.⁴⁵ Az évtized második felében, különösen miután 1967-ben Magyarország újra csatlakozott a FAO-hoz, kibővültek a lehetőségek az amerikai szakemberekkel és cégekkel való közvetlen kapcsolatfelvételre. Az első zárt kucoricatormentési rendszert a Bábolnai Állami Gazdaság 1969-ban hozta be Magyarországra.⁴⁶

A nyugati modell transzferének keretében tőkés gazdasági környezetben kialakult termelési rendszereket ültettek át szocialista tervgazdaságba. A döntés mind a nyugatnémet, mind az amerikai termelési rendszer megvásárlásáról a legfelső politikai szférában született. A kutatásom azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a kolhozmodell átvételétől elérően a nyugatimodell-transzfer megvalósítása nem felülről lefelé haladt. Valójában vállalati szintről, azaz alulról indult, s horizontálisan terjedt. A nyugati cégeknek állami gazdaságok, tsz-ek, illetve azok társulásai lettek a partnerei (pl. a Bábolnai Állami Gazdaság, a Nádudvari Vörös Csillag Tsz, stb.).⁴⁷ Ők rendszergazdaként adták tovább a fejlett nyugati technológiát a kevésbé tőkeerős gazdaságoknak. A folyamat sikerének nélkülözhetetlen feltétele volt, hogy ekkorra már megfelelő számú és felkészült-ségű szakember került ki az agráregyetemekről.⁴⁸

A két modelltranszfer közötti további eltérés, hogy a nyugati termelési rendszerek átvételekor több lehetséges modell közül lehetett választani, a gazdasági eredmény, a hatékonyság volt a döntő szempont. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a belépés nem volt kötelező a gazdasági szereplők (tsz-ek, állami gazdaságok) számára. Ugyanakkor egy gazdaság többféle termelési rendszernek is tagja lehetett egyszerre.

Az így kialakuló hibrid-mezőgazdaság gyorsan javuló teljesítménye Nyugaton és Keleten is élénk érdeklődést váltott ki.⁴⁹ A nyugati sajtóban Magyarországgal kapcsolatban egyre gyakrabban emlegették a „magyar modell” kifejezést. A kádári vezetés mindvégig tagadta a „magyar szövetkezeti modell” létét, mégis az 1970-es évek elejétől a gazdasági reform lefékezésére törekvő belső erők, hol burkoltan, holt nyíltan éppen ezeket a sajátosságokat vették célba. Itt is érdemes utalni a nemzetközi kontextusra. Az 1970-es évek elejére Magyarország nem pusztán egyedül maradt a keleti blokkon belül az Új Gazdasági Mechanizmussal, hanem a „testvérpártok” vezetői árgus szemekkel figyelték, nehogy megismétlődjön a csehszlovák folyamat.⁵⁰ A kelet-közép-európai kontextus és a brezsnyevi időszak erősödő szovjetizálási kényszerei nélkül nem érthető, hogy a magyar gazdaság sikerágazata s azon belül is a tsz-ek ellen miért indult vehemens offenzíva. Ennek voltak politikai, gazdasági, jogi, adminisztratív szinterei, s ami máig kevésbé ismert, kibontakozott egy koncepciós jellegű persorozat is, melynek során több mint ezer szövetkezeti vezető került a vádlottak padjára az 1970-es évtized során.⁵¹ A háttérben meghúzódó okok között azt a feszültséget is meg kell említeni, amelyet a tsz-tagság 1968 utáni gyors anyagi gyarapodása idézett elő. A falusi családok a több lábra állás és a munkacentrikus, önkiszákmányoló életvitel révén olyan jövedelemre tettek szert, amely a lakásállomány látványos modernizálódását és a fogyasztási színvonal gyors emelkedését eredményezte.⁵²

Fontos hozzátenni, hogy a dogmatikus erők ezen támadása időlegesen lefékezte ugyan a nyugatimodell-transzfer, de leállítani nem tudta a folyamatot, mivel az nem egy központi szervtől kiindulva, felülről lefelé szerveződött. Az ágazat lobbijét viszont végletesen meggyengítette azáltal, hogy képviselőit kiszorította a legfelső szintű döntéshozatali fórumokról. 1974 tavaszán menesztették

a reform legfőbb képviselőit: Fehér Lajost, Nyers Rezsőt s később Fock Jenőt és Dimény Imrét is.⁵³ Nélkülük az ágazat érdekérvényesítő ereje drámaian visszaesett. Ennek következményei igazán az 1980-as években mutatkoztak meg, amikor az adósságszolgálatból a mezőgazdaságnak is ki kellett vennie a részét.⁵⁴

A tsz-ek eleinte a bevált problémakezelési stratégiához nyúltak: az anyagi ösztönzők módosításával, a háztáji gazdálkodás és a kiegészítő tevékenység fejlesztésével igyekeztek ellensúlyozni a jövedelemelvonó törekvéseket. Ezek révén az 1980-as évek elejéig működtetni tudták a nyugati tudás- és technológiatranszferrel modernizált, ámde számos vonatkozásban pazarló struktúrát. Ahogyan azonban az adósságszolgálatból egyre több teher hárult rájuk, elkezdték felélni tartalékaikat. Ebben a válságos helyzetben nem maradt más lehetőségük, mint kísérletet tenni az érdekeltségi és tulajdonviszonyok újragondolására.

Donáth Ferenc *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* című tanulmányában már 1979-ben érintette ezt a kérdéskört.⁵⁵ Nemzetközi összehasonlítás révén arra a megállapításra jutott, hogy míg a hazai tsz-ekben és állami gazdaságokban a növekvő anyag- és eszközráfordítással párhuzamosan csökkent a hatékonyság, addig a nyugati tendenciák éppen az ellenkezőjét mutatták. A tőkés gazdaságban a modernizálás és a rentabilitás nem válhatott el tartósan. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy amennyiben a hatékonyságromlás csak a kelet-európai mezőgazdaságokban figyelhető meg, akkor ez a jelenség valamiképp a kollektivizálással hozható összefüggésbe. Innen már csak egy lépés volt a tulajdonviszonyok kérdése. Adatsorokkal bizonyította, hogy a hatékonyságromlás mindvégig nagyobb mértékű volt az állami gazdaságokban, mint a szövetkezetekben, tehát a gazdasági gyakorlat nem igazolta az állami tulajdon felsőbbrendűségéről szóló ideológiai axiómát.

Az 1980-as évek első felében a nehézségek növekedésével a mezőgazdasági szakemberek tanácskozásain egyre többször és egyre határozottabban fogalmazódott meg a követelés: teremtdjének azonos feltételek az ágazatban az állami és a szövetkezeti tulajdon működéséhez. Sőt olyan egyéni és csoportos vállalkozási formák legalizálása is felmerült, ahol a nagyüzemi módon gazdaságosan már nem üzemeltethető eszközöket, területeket hasznosítani lehetett volna.⁵⁶

A pártállami rendszerben a tulajdonviszonyokat érintő döntések mindvégig a legfelső politikai döntéshozó szerv, a Politikai Bizottság hatáskörébe tartoztak. Hiába támogatták a pártközpont gazdaságpolitikai előkészítői fórumain az agrárreform-javaslatokat, a Politikai Bizottság újra és újra elhárította, hogy megtárgyalja őket. A pártvezetés azon az állásponton volt, ha engedi „megbolygatni” a tulajdonviszonyokat, akkor a következő lépés már a párt egyeduralmának megkérdőjelezése lehet.⁵⁷ Ezzel hosszú évekre lefojtotta azt az innovációs potenciált, amely mind az 1960-as, mind az 1970-es években a változó körülményekhez való alkalmazkodás motorja volt. Amikor 1988 őszén, 1989 elején, tehát a rendszerváltás küszöbén az MSZMP vezetése mégiscsak zöld utat engedett az agrárium képviselői által szorgalmazott változásoknak, már túl késő volt.

■ JEGYZETEK

1. A historiográfiai áttekintéshez: Varga Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. (Ford. Frank T. Zsigó) Lexington Books, Lanham–Boulder–London–New York, 2021. XIII–XXI. (A továbbiakban Varga 2021)

2. Lásd az alábbi, FAO-adatok felhasználásával készült kötet adatait: *A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban*. Stat. Kiad., Bp., 1987. 25–28.

3. Ehhez sok inspirációt merítettem a nemzetközi szakirodalomban *transnational comparison*ként ismert irányzatból, amely a *comparative history* és az *entangled history* közötti párbeszéd eredményeként formáló-

- dott ki. Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka (eds.): *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn Books, New York – Oxford, 2009.
4. Az elnevezés arra utal, hogy a mezőgazdasági termelés bizonyos ágazataiban (pl. baromfi-hús- és tojástermelés, kukoricatermesztés) a biológiai és műszaki tudományok, valamint a rendszerszemlélet eredményeinek összekapcsolásával olyan zárt rendszert hoztak létre, amelyben a termelési eredményt befolyásoló minden tényezőt automatikusan szabályozták, így hozva létre az iparszerű mezőgazdaságot. Michael Tracy: *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*. (3rd edition) Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, UK, 1989.
5. *Primernij usztav szelkszohozajsztevennoj arteli. Szobranije zakonov i raszporjazsenik rabocsekrest'janskovo pravityel'stva SZSZSZR*. 1935. 11. sz.
6. A megadott terjedelmi keretek között arra nem nyílik lehetőség, hogy az olvasót részletesen megismertessem egy-egy fontos kérdéskör részleteivel, így ezeken a pontokon utalni fogok azon publikációimra, amelyekben az elemzés és a bizonyító forrásanyag is elérhető.
7. Lynne Viola: *Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities*. In: Constatin Iordachi – And Bauerkämper (eds.), *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. CEU Press, Bp.–New York, 2014. 49–78. (A továbbiakban Iordachi–Bauerkämper 2014.)
8. Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1993. 30–76.
9. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasítás irányítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985. 67–82, 95–103. (A továbbiakban Pető – Szakács 1985.)
10. Klenczner András: *Az állami gazdaságokról*. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Bp., 1996. 695–703.
11. A hálózat kiépülése 1947-ben kezdődött, s 1950 végére gyakorlatilag befejeződött. Honvári János: *A géppálmások története, 1947–1964. A géppálmások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964*. Távtan, Győr, 2003. 375–401.
12. A kifejezés arra utal, hogy a géppálmásokon dolgozó traktorosok, gépszerelők stb. az ipari munkássághoz tartoztak, s ezáltal vidéken is volt megbízható bázisa a kommunista párt politikájának.
13. Itt érdemes utalni arra, hogy a *kolhoz* eredetileg egy gyűjtőfogalom volt, s csak később, amikor az egyik típusa, az *artel* vált a legelterjedtebbé, akkor annak szinonimájaként vált általánossá a használata. Robert William Davies: *The Soviet collective farm, 1929-1930*. Palgrave Macmillan, London, 1980. 75–97.
14. 1945 után Magyarországon a kommunista párt neve így változott. 1945–48: Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948–56: Magyar Dolgozók Pártja (MDP), 1956–89: Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP).
15. Bulgária kivételével, ahol már 1950-től csak egyfajta, a szovjet kolhozra nagyon hasonló forma létezett, a térség többi országában minimum kettő-, de volt ahol három- vagy négyfajta szövetkezetet is engedélyeztek. Nigel Swain: *Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945-1962*. In: Iordachi–Bauerkämper 2014. 497–534.
16. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 276. f. 52. cs. 4. 6. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-i üléséről.
17. A magyarországi kollektivizálás politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti dimenzióinak elemzése terén bőséges szakirodalom halmozódott fel. A különböző megközelítések jól kirajzolódnak az alábbi két tanulmánykötetben. Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2015; Schlett András (szerk.): *Földindulások - Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szent István Társulat, Bp., 2012.
18. A paraszti ellenállás magyarországi formái nagy hasonlóságot mutatnak azokkal az egyéni, közösségi stratégiákkal, amelyeket a romániai kollektivizálás elemzése során feltártak a kutatók. (Constantin Iordachi – Dorin Dobrinu (eds.): *Transforming Peasants, Property and Power: the Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. CEU Press, Bp., 2009. A kisebbségi helyzetű magyar parasztság kollektivizálási tapasztalatairól lásd László Márton: *Kollektivizálás a Székelyföldön, 1959–62*. PPKE, PhD-értékezés, 2013; Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962)*. Pro-Print, Csík-szereda, 2001.
19. Nigel Swainhez hasonlóan én is megkülönböztetem a szocialista mezőgazdaság 1953 előtti és 1953 utáni rendszerét. Az 1953 előtti időszakban sztálini mezőgazdaság, a későbbiekben pedig a szovjet mezőgazdaság kifejezés használatát tartom indokoltnak. Swain 2014.
20. Melanie Ilič – Jeremy Smith: *Khrushchev in the Kremlin: Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London – New York, 2011.
21. A kelet-közép-európai térségben folyó kollektivizálási kutatásokról kiváló áttekintést nyújt az alábbi két angol nyelvű tanulmánykötet: Iordachi–Bauerkämper 2014; Sorin Radu – Cosmin Budeanca (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda*. LIT Verlag, Berlin, 2016.
22. Valódi rendelkezési jogot azonban nem jelentett, azaz nem lehetett szabadon eladni, bérbé adni.
23. Lásd az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontját. *A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok*. 1958. január 1.–1959. május 31. Közgazd. és Jogi Kiadó, Bp., 1959. 8.
24. Miközben Hruscsov a „szűzföld-kampány” kezdeti sikerein felbuzdulva, kampányt hirdetett a felszámolásukra, a magyar szabályozás épp növelte az áruterelési lehetőségeiket. Varga 2021. 22–23.
25. A falusi követeléseket célszerű két csoportba elkülöníteni. Az elsőkben azok találhatók meg, amelyekben a falvak népe azonosult a forradalom és szabadságharc alapvető célkitűzéseivel. A követelések második csoportjában azok említendők meg, amelyeket a parasztság sérelmei diktáltak. Követelték az erőszak kollektivizálás leállítását, a tsz-ekből való szabad kilépés engedélyezését, a tagosítások megszüntetését, az eredeti földtulajdon visszaadását, a beszolgáltatás eltörlését, az adó mértékének csökkentését. Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. Zrínyi, Bp., 1991.

26. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz! Magyar Közlöny, 1956. november 27. 579–580.
27. Varga Zsuzsanna: *1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására*. In: Romsics Ignác – Pál Lajos (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. 299–315.
28. Számukra a Nagy Imre első miniszterelnöksége (1953–55) idején az ún. „hegyi bizottságban” elkészült mezőgazdasági reformprogram mérvadó maradt 1955 után is. A szerző interjúja Pál Józseffel, 2011. június 8. (A szerző tulajdonában.); A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)
29. Papp István: Fehér Lajos. *Egy népi kommunista politikus pályaképe*. ÁBTL – Kronosz Kiadó, Bp.–Pécs, 2017. 185–202.
30. 1957. január 1-jétől vezette az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetét, későbbi nevén az Agrárgazdasági Kutató Intézetet (AKI). Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz*. Corvina, Bp., 2003. 429–434.
31. Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Bp., 2013. 66–82. (A továbbiakban Varga 2013.)
32. *Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962*. Stat. Kiadó, Bp., 1963. 147.
33. A „mindennapi ellenállás” említett formái jól nyomon követhetők azokban a heti és havi jelentésekben, melyeket részint az MSZMP járási bizottságai, részint pedig a tanácsok illetékes mezőgazdasági osztályai küldtek az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának. MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1961) 10. ó. e.; 28. cs. (1962) 7., 8., 9. ó. e.; 28. cs. (1963) 11., 12. ó. e.
34. Földes György: *A magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973*. Századok 2013. 6. sz. 1361–1365; Fiziker Róbert: *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Dokumentumok*. MNL, Bp., 2017: 300–304, 306–314.
35. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Bp., 1997. 130–175; Ständeisky Éva: *Bomlás. A hatalom és a kulturális elit*. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 272–317.
36. Romsics Ignác (szerk.): *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Osiris, Bp., 2012. 59–61. (A továbbiakban Romsics 2012)
37. Főris Imre (Összeáll., jegyz.): *Mezőgazdasági termelőszovetkezeti törvény. Földjogi törvény. Közíg. és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1968. 172.*
38. Szakács Sándor: *A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban 1968–1985)*. Agrártörténeti Szemle 1989. 1–4. sz. 56–117.
39. Varga Zsuzsanna (szerk.): *Göröngvös út. Dimény Imre életútja*. Kossuth, Bp., 2017. 130–160.
40. Romsics 2012. 98.
41. Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988*. I. Napvilág, Bp., 2015. 46–56. (A továbbiakban Földes 2015.)
42. Sari Autiö–Sarasmö: *Khrushchev and the challenge of technological progress*. In: Jeremy Smith – Melanie Ilië (eds.): *Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London – New York, 2011. 133–149.
43. MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 29. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1960. február 12-i üléséről.
44. Huszár 2012: 397–428.
45. MNL OL M–KS 288. f. 17. cs. 5. ó. e. Keserű János feljegyzése Fehér Lajos részére a nyugat-németországi tanulmányútról. 1960. május 17.
46. MNL OL XIX–K–9–ab 34. d. Tájékoztató jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a mezőgazdasági szakdelegáció tanulmányútjáról. 1969.
47. Schlett András: *Sziget a szárazföldön: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Szent István Társulat, Bp., 2007; Varga 2021. 201–207.
48. Juhász Pál: *„Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek”*. Medvetánc 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 191–224.
49. Jól példázza ezt, hogy az NSZK és az Egyesült Államok agrárminiszterei többször is ellátogattak Magyarországra az 1970-es években, hogy a helyszínen tanulmányozzák miként adaptálták a szocialista nagyüzemek a tőlük megvásárolt technológiát. Varga 2021. 207–212.
50. Földes 2015. 140–152.
51. Varga Zsuzsanna: *„Miért bűn a sikeresség? Termelőszovetkezeti vezetők a vádoltak padján az 1970-es években.”* Történelmi Szemle, 2012. 4. sz. 599–621.
52. Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. KSH, Bp., 1994.
53. Huszár 2003. 250–255.
54. A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. A szerző interjúja Szabó Istvánnal, 2013. február 1.
55. Donáth Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban. Tulajdon és hatékonyság*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1979.
56. Lásd az MSZMP KB mellett működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösség előterjesztéseit, vitaanyagait. MNL OL M–KS 288. f. 38. cs. 70–74. ó. e.
57. Varga 2013. 228–252.

OLÁH SÁNDOR

SZOVJET MINTA A SZÉKELYFÖLDÖN

Jelen dolgozat a romániai kollektivizálási kampány utolsó szakasza és befejezése utáni első időszak (1959–1970) társadalmi, gazdasági változásait vizsgálja a székelyföldi Udvarhely rajon kollektív gazdaságainak példáján. A hatalmi nyelvezetben a mezőgazdaság szocialista átalakításaként ismert 13 éves (1949–1962) társadalmi átalakítási folyamat következményei – a tulajdoni viszonyok átalakítása, társadalmi struktúra megváltozása, társadalmi mobilitás, foglalkozási szerkezet változása – már a kollektivizálás befejezése előtt, még a magángazda falusi társadalom elleni utolsó ostrom időszakában megmutatkoztak.

A központosító hatalmi gyakorlatban az uralmi viszonyok kiterjesztését és működtetését a „közös”-nek mondott gazdálkodó szervezetek esetében vizsgáljuk: 1962-től a kollektív gazdaságok, majd (1965 után) a termelészövetkezetek természeti és társadalmi erőforrásai feletti rendelkezést, termelészervezést és -irányítást, a döntési hatáskörök kisajátítását, az ellenőrzést és felügyeletet, a gazdasági javak elosztásában, a fogyasztás szabályozásában.

Forrásaink: Udvarhely Rajon Néptanácsának és néhány kollektív gazdaság irattári anyagai, valamint a korszakot átélt beszélgetőpartnereink személyes emlékezésének dokumentumai, a szóbeli interjúk. A korszak irattári forrásai zö-

írásunk terjedelmesebb változatának megjelenési helye: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2020. 99–140.

Megfigyelte, hogy ezek általában a közös munkákat nagyon kényelmesen végzik, lendület nélkül, jóval lassabban, mint ahogy a saját földjeiken dolgoztak, amikor egyéni gazdaságaik voltak. Ezért gyengék sok helyen a terméseredmények, és azért, mert a fiatalok, a legjobb munkaerő, ipari munkákra mentek...

mében hatalmi intézményekben vagy hatalmi intézményeknek címezve keletkeztek, tartalmaik sok esetben nem a valóságos viszonyokat rögzítették, hanem a vágyott vagy követelt célkitűzéseket, az elérni kívánt állapotokat. A lokális miliók életközeli viszonyainak megismerésében ezért fontos szerepük van a szóbeli interjúkból kibontakozó tapasztalattörténeteknek.

A második világháború után szovjet befolyás alá került kelet-európai államokban a mezőgazdaság szocialista átalakításaként ismert társadalom-átalakító program a szovjet kollektivizálási minta kényszerítésének feltételei között zajlott. Ennek elfogadásában, gyakorlatba ültetésében jelentős eltérések voltak a különböző országok között. A román kommunista vezetés két másik balkáni országgal (Albánia és Bulgária) a szovjet minta leghűségesebb alkalmazója volt.¹ Ebben a folyamatban Romániában jelentős szerepük volt a szovjet tanácsadóknak, akiknek iránymutatásai és befolyása alapján történt az állami erőszakszervezetek (állambiztonság, milícia) létrehozása és működtetése, az első ötéves terv elindítása, az erőltetett iparosítási program, a pénzügyi reformok végrehajtása, a mezőgazdasági terménybegyűjtés megszervezése.²

Az országban tartózkodó tanácsadók „aktívak voltak a mezőgazdaság kollektivizálásának eltervezésében és gyakorlatba ültetésében, erőltetve, hogy ezt először Konstanca tartományban valósítsák meg, ahol szovjet csapatok állomásoztak”.³ A falusi társadalmi csoportok egymás ellen fordítása, a lenini elvek alapján állandóan élesített osztályharc, a „kulákok” kizárása az ötvenes évek elején megalakult kollektív gazdaságokból szintén a korábbi szovjet kolhozosítás tapasztalatai alapján történt.⁴ A szocialista szektor gazdasági szervezeteinek, intézményrendszerének kiépítésében is a szovjet minta érvényesült: a romániai kollektív gazdaságok első alapszabálya (1966-ig volt érvényben) azonos az 1936-os szovjet alapszabállyal, hasonlóképpen a mezőgazdasági üzemek – állami gazdaságok, gép- és traktorállomások, kollektív gazdaságok, társas gazdaságok – hierarchiája is. A hierarchikus viszonyok elsősorban a gazdasági szervezeteknek kiutalt beruházási, fejlesztési alapok nagyságrendjében nyilvánultak meg, a redistribúcióban a kollektív gazdaságoknak juttatták a legkevesebbet.

A kollektivizálási kampány utolsó, erőszakos eszközökkel végrehajtott szakaszában (1958–1962 tavasza) az egyéni gazdálkodás feltételei folyamatosan romlottak: a közel egy évtizedes gazdasági elvonás meggyengítette a magántermelők gazdasági bázisát. Akárcsak Magyarországon, a székelyföldi falvak társadalmában is ezekben az években „az állandósuló létbizonytalanság, az igen erőteljes politikai és lélektani nyomás megtette a hatását, egyre több gazdálkodó tartotta kilátástalannak a kollektivizálással szemben tanúsított ellenállást. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a parasztság a társadalomban lényegében magára maradt. Hiszen az ötvenes évek végén ez volt a társadalom egyetlen olyan rétege, amely még széles körben rendelkezett magántulajdonnal, ami relatív személyi és gazdasági autonómiát biztosított számára. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető.”⁵

A kommunista hatalomátvétel időszakában a székelyföldi lakosság közel 90%-a falun élt, ahonnan már a 19. század végétől a lakosság létszámának növekedésével jelentős volt az időszakos vagy végleges elvándorlás.⁶ A Székelyföldet magába foglaló, 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány⁷ gazdasági szervezeteit az ötvenes évek végére a kommunista vezetés a központosított tervezdélködés országos szerkezetébe integrálta. A szocialista szektor térhódításá-

nak aránya a magánszektor rovására 1957-ig párhuzamosan haladt az ország és az MAT területén, 1957-ben az MAT lemaradt az országos átlaghoz képest a szövetkezetesítésben és a társulások szervezésében. 1958-tól kezdődően, a kollektivizálás második hullámában a társadalmi-gazdasági elnyomás fokozódása, a felélesztett falusi osztályharc, az államgépezet erőszakszervezeteinek terrorja a szocialista tulajdon részarányának növelésében azt eredményezte, hogy 1959-re a tulajdonszerkezetben már nagyobb volt a szocialista szektor aránya az MAT-ban, mint az országos átlag.

A székelyföldi kollektivizálás utolsó rohamának adatait Gagy József így összegezte: „1961 vége, illetve 1962 eleje a hatalom összehangolt, minden eddiginél nagyobb méretű akciójának ideje. 1961. február 1-jén 230, 1962. március 19-én, a kollektivizálás befejezése után 510 kollektív gazdaság van a tartományban – vagyis 13 hónap alatt jött létre tehát a kollektív gazdaságok 55 százaléka.”⁸ Végül a kollektivizálás befejezése után a mezőgazdasági terület 9,2%-a, a szántóföld 6,5%-a maradt magántulajdonban, (a megfelelő országos arányok: 8,6% és 4,6%). A mai székelyföldi megyékben magántulajdonban maradt: Kovászna megyében a mezőgazdasági terület 7,78%-a, Hargita megyében 12,93%-a (itt több hegyvidéki község kimaradt a kollektivizálásból), Maros megyében 5,63%.⁹ Kiteljesedett a gazdaság és társadalom szocialista típusú átalakítása, az iparban, szolgáltatásokban (kereskedelem) megszűnt a magántulajdon, a mezőgazdasági termőterület jelentős arányban a szocialista szektor része lett. „A Székelyföld évszázadok alatt kialakuló és fejlődő gazdasági, társadalmi és birtokszerkezete közel egy évtizedes központi, esetenként erőszakos állami beavatkozás révén átalakult, és ez jelentős társadalmi átalakulást eredményezett.”¹⁰

A hatvanas évek végéig a Székelyföldön a mezőgazdaság számított a legnagyobb gazdasági ágazatnak, a termelőszervezeteket tekintve a kollektív gazdaságok és az állami gazdaságok tulajdonában volt a termőterület nagy része. Az 1968-as közigazgatási átszervezésig az MAT-ba – Marosvásárhely kivételével – nem érkeztek jelentősebb ipari beruházások, a térség az erőforrásaival (munkaerő, élelmiszer-termelés, fa) a gazdaságpolitikai irányelvekből, a beruházási politikából következtethetően inkább kiszolgálója volt az ország fejlettebb, iparral rendelkező régióinak.

A kollektivizálási kampány időszakában végbement társadalmi változásokról Hunya Gábor úgy vélte, hogy: „A kollektivizálási kampány a hatvanas évek elején egy átalakult falusi társadalmat győzött le [...] a kollektivizálás erőteljes gazdasági expanzió idején folyt. Aki fel akart hagyni a földműveléssel, az talált munkaalkalmat a városokban. Megindult az ingázás és az elköltözés.”¹¹ A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az első téészesítési kampány, a beszolgáltatások idején jelentősen csökkent, az 1950. évi 74 százalékról 1953-ra 70 százalékra, majd a változás lelassult, és csak a teljes téészesítéskor gyorsult fel ismét, az 1959-es 68 százalékról 1962-re 60 százalékra csökkent.”¹²

A téészesítés lezárását követően a mezőgazdasági beruházások területén stagnálás, a szövetkezeti szektorban és a gépállomásoknál csökkenés állt be. A szövetkezetekben kampány folyt a felhalmozási alap növeléséért, és elérték, hogy míg 1960–1963-ban a szövetkezetek beruházásainak kétharmada származott saját alapokból, a következő három évben több mint 80 százalék. A szövetkezetek javára nyújtott költségvetési támogatás tehát csökkent.¹³ A falvak elhagyásának és a foglalkozásszerkezet átalakulásának legfőbb oka – a központi vezetés vidék- és mezőgazdaság-ellenes politikájából következően – a mezőgazda-

sági és ipari jövedelmek közötti jelentős különbség volt. „A hatvanas években a parasztek jövedelmi helyzete a városiakhoz viszonyítva rosszabb volt, mint az ötvenes évek végén.”¹⁴ Az állam arra használta ki a jövedelemszabályozásban szerzett pozícióit, hogy erősítse a jövedelemátcsoportosítást. A téesszparasztok jövedelme a közösből és a háztájiból származó részből tevődött össze, kb. 40:60 arányban. A szövetezetekben a munkaegységrendszer dominált, ez 1965-ig kizárólagos volt.¹⁵

Éppen azokban az években, 1965–67-ben, amikor a jó termést követően nőtt a mezőgazdasági jövedelem, amikor a háztáji termelést könnyítő intézkedéseket vezettek be, csökkent a legjobban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Nem csoda, hiszen a mezőgazdasági jövedelmek nem érték el az ipari jövedelem felét sem, és változatlanul a kétlaki család jelentette a legjobb alternatívát. Megindult egy olyan szelektív foglalkozásváltás, aminek következtében a mezőgazdaságban a nők, öregek és alacsony iskolázottságúak maradtak.¹⁶ A hatvanas évek második feléig a székelyföldi falvakból elvándorlók távoli építőtelepeken, vízierőműveknél, bányavidékeken (Zsil völgyi szénmedence, Nagybánya környéke) találtak munkaalkalmat.

Az országos adatok szerint 1963–1967 között a férfi mezőgazdasági dolgozók száma 2,39 millióról 1,79 millióra csökkent, a nőké 2,1-2,2 millió fő körül stabilizálódott.¹⁷ A falvakban már ekkor sok helyen felütötte fejét az időszakos munkaerőhiány, miközben a legtöbb helyen problémát okozott a folyamatos munkalehetőség biztosítása.¹⁸

A romániai szocialista agrárszektor néhány sajátossága

■ A romániai szocialista gazdaság-szervezés centralizált tervirányítási rendszerében, a politikai célok elérése érdekében a gazdasági szervezetek kapcsolatrendszerében állami monopóliumok léteztek. A bolsevik típusú kommunista pártok hatalomra kerülésük után az „állampárt” formáját vették fel. Ebben a folyamatban a párt etatizálódik azáltal, hogy közvetlenül állami-közhatalmi jogosítványokat gyakorol, az állami szervek tevékenysége pedig pártosodik.¹⁹ Az állampárt mint egyedül uralkodó párt nemcsak befolyásolja az állami szervek tevékenységét, hanem kisajátítja azok döntéshozói, hatalmi jogkörét.²⁰

A kommunista vezetés gazdaságpolitikájában elsődleges szempont volt az ipar (elsősorban a nehézipar és a vegyipar) fejlesztése. Az egész romániai szocialista korszak gazdaság-szervezésére érvényesnek tekinthető Juhász Pál megállapítása: „Az iparosítás lázában élő közigazgatás az ipari és országosan centralizált kereskedelmi szervezetek szükségleteit az agrárszervezetek érdekei fölé emelte.”²¹ A mezőgazdasági termelés szervezésében a hatáskörök vertikális és horizontális koncentrációja érvényesült, az egymással alá-fölérendeltségben lévő szervezetek, intézmények, döntési szintek és pozíciók között a hierarchiában felül lévő szervezetekhez és pozíciókhoz döntési jogok tartoztak, az alsóbb szintű szervezetek szerepe a végrehajtásra korlátozódott.

Ebben a makrogazdasági feltételrendszerben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek csak korlátozottan lehettek *gazdálkodók*, az erőforrásaikkal, jövedelmekkel érdekeik szerint kalkuláló termelőszervezetek. A gyakorlatban a termelőszervezeteket állami tervezéssel, közigazgatási beavatkozásokkal kényszerítették gazdasági cserékre. Ebben a gazdaságpolitikában „a csere piaci mechanizmusa-it a közigazgatási vezérlés váltja föl. Minden egyes viszonyban külső döntés kér-

désévé válik a csere egyenlőtlenségének mértéke.”²² A termények árainak megállapítása, a termelési költségek elszámolása állami árképzés területe volt: „A hatósági árak megállapítására a gazdálkodó egységek csak nagyon szűk körben jogosultak, a mezőgazdasági termelészövetkezetek pedig egyáltalán nem. A gazdaságirányító szervek jogai végképp illuzórikussá teszik a gazdasági egységek önállóságát.”²³

A termelészövetkezetek nem jelenhettek meg önállóan a piacon termékeikkel, nem vásárolhattak árut, munkaeszközöket, alapanyagokat máshonnan, csak az állami vállalatoktól. A mezőgazdaság országos tervei (földhasználat, termelés, beruházás) minden földtulajdonost köteleztek. Minden mezőgazdasági egység tervvégrehajtó, függetlenül attól, hogy a tervek közvetítés formája közvetlen tervutasítás, terv (vetés, terményszerkezet, állami felvásárlás stb.), ajánlat, amit a téves közgyűlésnek kell elfogadnia vagy utasítások és pénzügyi szabályozások révén végbemenő szerződéskötés és felvásárlás (háztáji és egyéni gazdaság).²⁴ A kollektivizálás kezdeti szakaszában országos viszonylatban sok kisebb mezőgazdasági területű termelészervezet alakult. Az 1957-ig megalakított kollektívek összességének (2755) több mint fele 300 ha alatti területen gazdálkodott.²⁵ A kollektivizálási kampány befejezése után elkezdődött a kisebb gazdaságok összevonása. A pártvezetés az optimális üzemméretet az 1500-2000 ha terület nagyságú gazdaságokban jelölte meg. Ebből a célkitűzésből következő, hogy a „szervezeti változtatások folyamata a kollektivizálás után sem fejeződött be. Mindjárt 1962-ben megindult az összevonási kampány [...] Az 1962. évi 6424 mtsz-ből 1964-re 4680 lett”.²⁶ A politikai irányítás a gazdálkodás minden szintjén érvényesült: „A szövetkezetesítés befejezését követő évben bekövetkezett nagyarányú gazdaságegyesítések »jogi« alapját is csak egy párthatározat szolgáltatta: ez megjelölte a különböző domborzatú vidékeken optimálisnak mondott területi kiterjedést. Az egyesítések a közgyűlések határozatai alapján mentek végbe, több esetben gazdaságilag-társadalmilag kellőképpen elő nem készített feltételek között.”²⁷ A kezdeti időszak gazdálkodásának viszonyairól egy évtized múltán kritikusan is lehetett beszélni: „a legtöbb kollektív gazdaság pontos területét sem ismerték: megállapítása alapjául a beiratozási kérvényekben feltüntetett területek szolgáltak, amelyek nem mindig voltak pontosak. Ugyanígy bizonytalan volt a terület művelési ágak szerinti megoszlása is, hiszen a kérvényekben nem a telekkönyvi nyilvántartás szerinti művelési ágat tüntették fel, hanem a tényleges használatnak megfelelő.”²⁸ „A hatvanas években az összevonások, az állami hivatalnokok tömeges megjelenése a falvakban, a tsz-szövetségek létrehozása egyaránt csökkentették a szövetkezetek gazdálkodási önállóságát. A termelés központilag meghatározott és sokszor megvalósíthatatlan vetésterv alapján folyt, az attól való eltérés a helyi vezetők akaratan és leleményességén múlt.”²⁹ A termelési tervek a hatalmi intézmények felsőbb szintjein születtek, ahol a lokális természeti adottságok – sok esetben jelentős különbségeit – nem vették figyelembe.

A román kommunista vezetés gazdaságirányításában a politikai kényszer végig markánsan jelen volt, nem szorult háttérbe, mint Magyarországon, a szocialista termelés-szervezés egész korszakában működtek az állami gazdasági szervezetek politikai eszközökkel biztosított monopóliumai, az államigazgatási kényszerek, amelyek előírták az árukapszolatok kötelező rendjét³⁰ az országosan központosított vállalatok és a termelészövetkezetek között.

A mezőgazdasági szakembereket a központi vezetés káderpolitikája állami intézményekbe integrálta, ez az intézkedés fokozta a termelőszervezeteknek az állammal szembeni függőségét. „Aztán négy és fél év után központi intézkedés történt, hogy a gazdaságot jobban tudják befolyásolni, hát a mérnököt s a főkönyvelőket, tehát ezeknek a javadalmazását átvette a bank, az állatorvosokat átvette a mezőgazdasági igazgatóság. Onnét folyósították nekik a fizetést, a főkönyvelőnek a bank, s aztán ezen keresztül persze már a gazdaságoknak a függetlenségét veszélyöztették.”³¹

A gazdaságszervezés politikai függőségét a szakintézmények irányításában is tapasztalhatták a kollektív gazdaságok vezetői: „A banknak dirigált a pártbizottság, hogy nem jött be elég tej, itt-ott a főkönyvelő önféjűsködik, s aztán meg kell fegyelmezni, tehát így próbálták befolyásolni, hogy minden csepp tejet be kelljen szolgáltatni. Ezáltal, hogy a mérnököknek s a főkönyvelőknek az állam vette át a fizetést, hát a helyzetet ki is használták, azt táncoltatták, amit ők furulyáztak.”³²

A termelőszövetkezetek vegyes profilúak voltak: „Mindenféle növényt termesztettek, mindenféle állatot tartottak, kisparaszti gazdaságként működtek.”³³ A gazdaságok ágazati profilszabályozása, jövedelmeik elosztása nem a termelőszövetkezeti vezetés és a tagság hatásköre volt: ágazatonként – növénytermesztés, állattenyésztés, melléküzemek – kötelező tervmutatók teljesítésére kényszerültek. A téeszek állami irányításának speciális eszközei a gépállomások, mivel csak ezek rendelkeznek gépekkel.”³⁴ Az erőforrások redisztribúciójában az állami gazdaságok és a gép- és traktorállomások előnyben voltak a termelőszövetkezetekkel szemben. Az állami gépállomások rendszerében a gépek hatósági elosztása volt érvényben, a gépi munkaeszközök szabadpiaci forgalma ki sem alakult, a gépi munka ellentételezéseként a termelőszövetkezeteknek kötelező volt a szerződés kötés ezekkel az állami egységekkel.

„(A gépállomás munkájáért fizetett termény nagy teher volt a gazdaságoknak?) Hát hogyné, ez volt az államnak a manipulációja, így fejte le a kollektívet, hogy adta a gépet, megműveltette a földet, hitelezte a vetőmagot, műtrágyát, mindent, de ezeket mind meg kellett fizetni terménnyel, s ami olyan volt, azt pénzzel. Jegyzőkönyvet írtunk, s az mind nyilván volt a bankba tartva. Mikor bejött valami pénz, tejből, innen-onnan, akkor nézték, mire lehet lekapcsolni, s mennyt, hogy maradjon is valamennyi a kasszában.”³⁵

A központi irányításban nem csak a tervezéskor, a terményelvonáskor sem vették figyelembe a különböző tájegységek természeti adottságainak (éghajlat, a termőföld minősége) természetlagokat meghatározó feltételeit. „A gépi munkákat természetben kellett fizetni. A természetbeni fizetés, például egy hektár szántásra, az három kategória szerint fizetődött, volt első kategória, volt második és harmadik. A bánáti gazdaságok mind elsőbe voltak, de a Hargita megyei gazdaságokat is, amelyiknek olyan átlagtermése volt, mint azoknak, beillesztették ide az első kategóriába. Például búzából száz valamennyi kiló volt egy hektár szántásának a díja, amit csépléskor vittünk a bázához [gabonaraktár]. Úgyhogy nem voltunk mi támogatók, úgy éreztem örökké, hogy ez a tény, hogy nem jól soroltak be a természetbeni fizetésnél, a pénznél nem emlékszem pontosan, hogy volt, de a gabonából tudom, hogy annyit fizettünk, mint a regátiak, s ez hátrány volt. Kétezer kiló körüli volt a plafon, onnan kezdődött az első kategória, és abba beleestünk, kétezer fölötti terméssel. A kukoricánál s mindennél így ment.”³⁶

■ A mezőgazdaság szocialista szektorában folyó termelőmunka folyamatos ellenőrzésére tartományi és rajoni kommissziókat szerveztek, e kommissziók tagjai a végrehajtóbizottságok elnökei, ügyosztályvezetők mellett azok az agitátorok, pártaktivisták voltak, akiket községekbe vagy községcsoportokba, „terepre” küldtek a tartományi és a rajoni központokból. A tartományi kommisszió tagjai a rajoni kommissziót, a rajoni a maga során a községi kommissziókat ellenőrizte. Az agitátorok általában a rajoni és ritkábban a tartományi központból érkeztek a falvakba. Gyakoribb volt az egy-két napos „terepen tartózkodás”, de a kampányok időszakában heteket is eltöltöttek egy-egy településen vagy községközpontban. A „kampány” lehetett a kollektív gazdaság vagy a társulás szervezésének időszaka, lehetett a terménybegyűjtés vagy a néptanácsi képviselőválasztás ideje. Az ellenőrző szervek, sorozatosan hiányosságokat állapítottak meg, és bírálatokkal ostromolták a kollektívek vezetőségének szabályellenesnek minősített döntéseit, a tagság alacsony jövedelmeinek okait ezekre a „hibás” döntésekre hárítva.

A mezőgazdaság szocialista szektorában az ötvenes évek második felében kialakított irányítási, szabályozási, szervezési, ellenőrzési és jövedelemelosztási gyakorlat meghatározta a hatvanas évek első felének gazdasági, társadalmi viszonyait is. A jövedelem elosztását, ennek keretében az ún. oszthatatlan vagy állóalap gyarapítását kiemelt figyelemmel kísérte a központi és a tartományi vezetés: „a kollektív gazdaságok nagy száma, amelyek nem kapják meg a rajoni és községi néptanácsok végrehajtó bizottságai és a mezőgazdasági szervek részéről a kellő irányítást, érdektelenül tekinti a közvagyon növelésének kérdését. 1956-ban, a tartományunkban lévő kollektív gazdaságok összlétszámából pld. az Erdőszentgyörgy rajoni ravai kollektív gazdaság semmit nem tartott vissza az állóalpra, míg 60 gazdaság, ami 48%-ot tesz ki, 10%-nál kevesebbet tartott vissza, ezek közé sorolhatjuk Csík rajont 7 kollektív gazdasággal, Régen rajont szintén 7 gazdasággal, Marosvásárhely rajont 18 gazdasággal, Kézdivásárhely rajont 7 gazdasággal, ahol az alapszabályzatban előírt kereten alul tartottak vissza az állóalpra.”³⁷

Az ellenőrzési akció felfedett „egy másik hiányosságot, hogy egyes kollektív gazdaságok, mint a Sepsiszentgyörgy rajonban lévő köpeci, gidófalvi, Székelyudvarhely rajoni felsőrákosi és bardoci vagy a Kézdivásárhely rajoni márkosfalvi kollektív gazdaságok rátértek a lótenyésztésre, a fejőstehenek rováására. A sokoldalú és főleg tehén- juh- és sertésfarmok gyenge fejlesztése következtében sok kollektív gazdaságnak nagyon alacsony a pénzjövedelme. Így 1956-ban 25 kollektív gazdaság, vagyis a tartomány kollektív gazdaságainak 20%-a munkanaponként csak 2 lejig osztott ki pénzt. Így pld. Székelyudvarhely rajonban 13 kollektív gazdaság csak 2 lejig adott, 49 kollektív gazdaságban 2 és 5 lej között adtak munkanaponként. Ilyen irányú negatív példákat hozhatunk fel Erdőszentgyörgy, marosvásárhely, maroshévíz [sic!] Székelyudvarhely rajonokból [...]”³⁸

Az kollektivizálási propagandában hirdetett és ígért egyenlőségelv ellenére már a korai kollektív gazdaságok keretében megjelentek az új társadalmi egyenlőtlenségeket előrevetítő szabályozások és magatartásmódok. „Úgy szintén egyes kollektív gazdaságokban az a tény, hogy nagy az adminisztratív és vezetőségi apparátus, sok munkanapot emészt fel. Így Gyergyószentmiklós és Maroshévíz rajonokban levő kollektív gazdaságokban 1956. év folyamán megvalósított munka-

napok összértékének 13,2%-24%-át az adminisztratív és vezető személyzet javadalmazásának kifizetésére fordították. Elítélendő tény, hogy a Felsőrépai Kikelet kollektív gazdaságban teljesített munkanapok 24%-át az adminisztratív vezető személyzet emésztette fel.”³⁹ A központ és a periféria közötti kapcsolatok a hatvanas évek elején még kaotikusak, a hivatalos kapcsolattartásban a kezdeti időszakban sok az esetlegesség, de évek teltével a központi irányítás egyre jobban intézményesedett.

A kollektív gazdaságok tagságának javadalmazása folyamatosan alacsony volt, ennek fő okai a „szocialista felhalmozás”, vagyis a jövedelmek osztatlan alapba való visszatartása mellett az állami elvonás és a hatósági árszabályozás volt: „Én mint főkönyvelő nem tudtam pártolni a tagságot, s a mérnök sem tudta, kellett az utasításokat követni, s az azt jelönte főleg, hogy mindent, amit a mezőgazdasági termelősövetközetek megtermeltek, mindent be kellett adni, tehát arra irányult minden. Egyrészt igaz, a gépi munka sokat elvitt a terményből, főleg búzából, ugye a cséplés, az mind a gépállomáson keresztül került betakarításra, s nagyrészt az államnak kellett beadni, de azonkívül szerződni kellett, s ahol látták, hogy valamiből többecske van, akkor még pótszerződni.”⁴⁰

A korabeli propaganda szerint az oszthatatlan alapon visszatükröződik a szocialista felhalmozás folyamata: „A kollektív gazdaság oszthatatlan alapja a legfőbb közös alap, ezt nem osztják el a gazdaság tagjai között, és rendeltetése a bővített szocialista újratermelés biztosítása a közös gazdaságban”⁴¹ [...] Az oszthatatlan alap a kollektivizált javak, az állam által adományozott javak értékéből és a beiratkozási díjakból, az évi pénzjövödelmekből visszatartott összegből, az állatszaporulat értékéből, az állatok élősúlyban való növekedéséből, az építkezések és a gazdasági leltár terén eszközölt felhalmozásokból tevődik össze. Az oszthatatlan alap fejlesztésének egyik fő útja a *kollektív gazdaság évi pénzjövödelmének visszatartása*.”⁴² (Kiemelés az eredetiben – O. S.) Gh. Dej pártfőtitkár „szem előtt tartva az állóalap fontos szerepét a kollektív gazdaságok gazdasági-szervezeti megszilárdításában” ajánlotta, „hogy a kollektív gazdaságok ne csak a pénzjövödelmek, hanem a *természetbeni jövedelmek bizonyos százalékát is tartsák vissza*”.⁴³ (Kiemelés az eredetiben – O. S.) A jövedelmek egy részének visszatartása a pártvezetés felsőbb szintjén „ajánlás”, de a közvetlen rajoni utasításokban megkerülhetetlen kényszer volt.

A gazdaságok felszerelésének, termék- és terményforgalmának nyilvántartása az első években meglehetősen laza szabályozások szerint történt, „s többnyire a helyi megítélés volt a döntő a háztájihoz való jog és a háztáji nagysága tekintetében”.⁴⁴ A kollektív gazdaságok alapszabálya szerint a „veteményes”-nek nevezett parcellák engedélyezett nagysága kezdetben 0,3 ha volt családonként, majd 1965-ben megváltoztatták, és dolgozó tagonként engedélyeztek 0,15 ha-t. Ezzel ösztönözni kívánták, hogy egy családból minél többen dolgozzanak az mtsz-ben. A háztájira jogosultság feltételezte bizonyos számú munkanap teljesítését az előző évben.⁴⁵

1966 márciusában az új termelősövetkezeti alapszabály kidolgozásának időszakában a „tagságot nagyon foglalkoztatta az ún. személyi parcella, azaz a háztáji kert kérdése. E téren ugyanis a szövetkezetesítés befejezése óta különböző megoldásokat kényszerített ki a vidékenként eltérő helyzet, de a munkaerő-elvándorlás ütemének fékezése érdekében általánosan szükségesnek látszott a háztájihoz való jogot az mtsz munkájában levő tényleges részvételhez kötni.”⁴⁶ Az új jogszabály mégis tartalmaz egy olyan megfogalmazást, amely szerint: „Továbbra

is megtartják használatukban a háztájit azok a termelőszövetkezeti családok, amelyek belépésükkor földet hoztak a szövetkezetbe, és a faluban laknak, függetlenül tisztségeiktől és attól, hogy hol dolgoznak.” E szerint a bekezdés szerint nem lehetett elvenni a személyi parcellát azoktól sem, akik egyetlen napot sem dolgoztak a közösben. Később – mert ezt sok gazdaságban méltánytalanak találták – ez gyakorlatilag úgy módosult, hogy a közgyűlés meghatározta, hogy a minimális kötelező munkanapot sem teljesítő tagoktól ideiglenesen, egy évre el lehetett venni ezt a parcellát.⁴⁷

A személyi parcellák juttatásával és gépi megmunkálásával megerősítették a tagság függőségét a szocialista szektortól. „A kollektív alatt avval a tizenöt ár veteményfóddal, amit szemkiszúrásból adtak, münköt sakkba tartottak, avval belőlünk rabszolgát csináltak. Met azétt a kicsi földétt egész esztendő'n keresztül jóformán ingyen dógoztunk, azétt a munkáétt erősen kicsit fizettek.”⁴⁸

Az állami terményelvonás növekedésével párhuzamosan fokozódott a fogyasztás korlátozása, a szűkösség a mindennapi szükségletekben, romlott az életminőség.

Munkavándorlás. Idegenek a lokális miliókben

■ Az alacsony javadalmazással értelemszerűen összefüggött a kollektív gazdaságokban a tagság munkavállalási hajlandósága, a teljesítmény-visszatartás. „Elveszett az érdekeltség. Ünnepekkor voltak a nagy bajok, amikor a sátoros ünnepek jöttek, akkor nem akartak az asszonyok menni sehova. Például ha húsvét korán volt, s a pityókaültetés még nem történt meg, akkor a pityókaválogatás bebukott. Mert a pincébe egy kicsit megcsirázik, s azt zsákba kellett tenni.”⁴⁹

A magángazdálkodásban a tulajdonos hatásköreinek, döntési jogköreinek felőlős gyakorlása, tulajdonának őrzése és gyarapítása morális kötelezettség volt. Ez a habitus a magántulajdon megszüntetésével érvénytelenedett: „Mindezek a változások alapjaiban rendítették meg a munkájával azonosuló ember személyiségének eszményeit. A kollektívizálás nemcsak a munka iránti elköteleződést rombolta le, hanem a munkakezdeményezéseket is, amelyek szorosan kötődtek a tulajdonhoz a paraszti gondolkodásmódban. Az ember nem kezdeményezhetett, amikor a munkavégzést a kollektív gazdaságok vezetősége irányította. A falusiak munkája a kollektívben a legalacsonyabb szintű volt, a döntéseket a »szakértők«, az agronómusok hozták, akik ritkán voltak helybeliek.”⁵⁰

A munkaerőkölcs változása a „bérmunkás mentalitás” kialakulásával összefüggésben vált általánossá: „Az egyéni gazdálkodás megszűntével beszűkült a parasztok rendelkezési joga munkaerejükkel és munkájuk eredményével. A korábban áttekinthető és közvetlen érdekeltség helyébe közvetítő érdekeltségi mechanizmusok léptek, amelyek jobb vagy rosszabb működése az egész mezőgazdasági termelés eredményét nagymértékben befolyásolta. Amíg az egyéni gazda nemcsak fogyasztói, de termelői mentalitással is rendelkezett, beruházott, tartalékolta, ápolta földjét, állatait, ültetvényeit, amit sokszor magánál is előbbre valóként kezelte, a tsz-tagot már tipikus bérmunkás mentalitás jellemzi, megfelelő ösztönző és szankcionáló mechanizmusok hiányában munkáját elhanyagolja, lóg, az állatokat nem megfelelő módon látja el. Gondoskodása visszaszorul a háztájiba, ahol a korábbi mentalitás többé-kevésbé fenntartható.”⁵¹

Egy lelkész 1963-ban a földeken dolgozó tagság munkaritmusából – egy feljelentés szerint – teljesítmény-visszafogásra következtetett: „Informálok, hogy

Pálfi Albert lókodi unitárius lelkésszel beszélgetve, aki Udvarhelyen lakik, elmondta, hogy ő földműves családból jön, aki ma is végez mezei munkát és elnézte, hogy a kollektivista parasztok hogyan dolgoznak a gazdaságban, a közös munkákon. Megfigyelte, hogy ezek általában a közös munkákat nagyon kényelmesen végzik, lendület nélkül, jóval lassabban, mint ahogy a saját földjeiken dolgoztak, amikor egyéni gazdaságaik voltak. Ezért gyengék sok helyen a terméseredmények, és azért, mert a fiatalok, a legjobb munkaerő, ipari munkákra mentek, a jobb kereset és az ipari központok komfortosabb környezete miatt, ahol dolgoznak. Ez az általánosan ismert helyzet mutatja a falusi tömegek magatartása fejlesztésének állandó szükségességét, kollektivista munkával szemben.⁵²

A földműves társadalomban a szorgalmas kitartó munkának és a gondos kalkulációnak struktúráképző szerepe volt. Az egyenlősítést meghirdető pártpolitika éppen ennek a nemzedéknek gyakorlatában igazolódott munkaerőkölcsnek, gazdasági beállítódásnak a hitelességét kérdőjelezte meg. Az önállóságukat küzdő, szerzeményeikre (föld, állatok, gazdasági eszközök, épületek) büszke gazdák, nem akartak egyenlők lenni azokkal, akik erre a teljesítményre nem voltak képesek. Nem fogadták el ezt a homogenizálást, nem hitték el, hogy ez az értékrend tartós lehet.⁵³ Azt meg végképp nem akarták elfogadni, hogy az új termelőszervezetben nemcsak egyenlő elbírálás alá esnek velük – függetlenül a közösbbe bevitt javak értékétől –, hanem a vezető, irányító pozíciókat is emezeknek osztják ki.

Az életformaváltás, a beilleszkedés az új munkahelyi, települési, társadalmi környezetbe a falut elhagyók életútján feszültségekkel, konfliktusokkal terhes változás volt. A megrázó élményekről, tapasztalatokról az állambiztonsági iratok is tartalmaznak adalékokat:

„Kiss József informátor tájékoztató jelentése Gedő Andrei kapitánynak

A forrás tájékoztató, hogy 1974. szeptember 10-én a székelyudvarhelyi eszperesség irodájában a XXX. éves fejlődésről szóló referátumot ismertették a lelkészekkel. Ez alkalommal id. Báró József egyebek mellett megjegyezte, hogy nem mindenütt és a gazdaság minden ágazatában történt fejlődés. Az a véleménye, hogy a falu visszaesett. Úgy a gazdasági élete, mint a termelőereje. Beszélgetett falusi híveivel, akik sírva panaszkodtak, hogy ott Városfalván a faluban van házuk és dolgoznának otthon a mezőgazdaságban, de ennek nincs értelme, hogy meg tudjanak élni, könnyekkel a szemükben kell elmenjenek más vidékekre.⁵⁴

A csökkenő taglétszám következményeként a termelőszervezetekben a munkacsúcsok idején átmeneti munkaerőhiány jelentkezett, ezt idegen munkaerő alkalmazásával pótolták. Az idegenek távolabbi falvakból, olykor más országrészekből érkező munkavállalók voltak, a helyi tagságénál magasabb bérezésért dolgoztak (nincs adatunk arra, hogy ezeket a béralkukat központilag szabályozták volna). A bérezési különbségek fokozták a tagság elégedetlenségét, folyamatosan táplálva ezzel az elvándorlást a termelősövetkezetekből.

Az idegen munkavállalók és a helyi téeszvezetőség közötti kooperációk, alkuk személyes tapasztalatok felidézésével ma aligha kutathatók. De közvetett ismereteket, tapasztalatokat megőrzött az emlékezet: „Aztán későbbben annyira eluralkodott az idegen munkaerőnek az alkalmazása, hogy evvel a helyzettel még vissza is éltek a gazdaságok. Rengeteg visszaélés történt azáltal, hogy nem volt kellő ellenőrzés, mint máshol az ipari vállalatoknál, hogy mennyit dolgozott az illető, nem lehetett úgy ellenőrizni, s aztán összejátszások történtek, úgyhogy

a gazdaságot sokszor meglékölték azok, akik közel férköztek, a vezetők, akik az idegen embörökkel együtt dolgoztak.”⁵⁵

A szóbeli forrásokból és az egyelőre gyér kutatásokból arra következtethetünk, hogy a lopás a termelészövetkezetekből a Székelyföldön is általános jelenség volt, mint az országban vagy az országhatárokon túl, ahol a szovjet minta alapján közös gazdaságokat hoztak létre. „A felülről szervezett társasok és kollektívek vagyongazdálkodása, a társadalom legalsóbb kategóriáiból kinevezett vezetőség láttán már kezdettől fogva egyértelműsítette, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek gyors visszabillentését fogja szolgálni, a vagyont összekuporgató földművesek kárára. Válaszreakcióik természetesnek is hatottak: a munkaerő-visszatartás, az elvándorlás stratégiái mellett a közös javak titkon történő megdézsmálása [...]”⁵⁷ A háromszéki és az alcsíki kollektív gazdaságokban is hasonló volt a köztulajdonhoz való viszonyulás „A kollektívvel a fő baj az vót, hogy sok gazdája vót, s mindenki lopta s vitte. Aki kellett vóna ügyeljen a köztulajdonra, az loptott a legjobban, a szenet a vezetőség es örökké a maga üstje alá hajtotta. Nem hejába mondták, hogy a kollektív aranybánya, s aki nem lop, mind megbánja. Ezétt kellett végül szegény kollektívnek feloszolnia.”⁵⁸

A hetvenes évek elejéig bevezetett szociális juttatásokat – az orvosi ellátás ingyenessége, kedvezményes üdültetés, a szülési szabadsághoz való jog, gyermeksegély – „a városi dolgozókkal való egyenrangúsítás”-ként értelmezhetők a kortársak, de a több mint két évtizedes falu- és vidékellenes társadalom- és gazdaságpolitika következményei nem változtattak alapvetően a vidéki lakosság helyzetén. Összefoglalásként, idézzük a kollektivizálás következményeinek kortársi tapasztalataként a szocialista termelészervezésben dolgozó agronómus véleményét: „Hát ez az egész kollektivizálás két nagy dolgot megcsinált: a falut tönkretette, a falunak az életmenete, ami addig volt, és ami fejlődött volna úgyis, az megbukott. A kollektivisták kiöregedtek, meghaltak, a fiatalokból egy se állott oda helyettük, már legalábbis itt nálunk nem. Lehet, hogy egyes helyeken, ahol nem volt hova menni, maradtak a mezőgazdaságban.”⁵⁹

Dumitru Şandru⁶⁰ agrártörténész az 1962 utáni új társadalmi viszonyokról és a szocialista projekt hatásairól megállapította, hogy Romániában a mezőgazdaság szocialista átalakítása „egyrészt a romániai kommunisták győzelmét jelentette – másfelől, a parasztság teljes alárendelését – legalábbis látszólag, a párt gazdasági terveinek. [...] Nem vitatható, hogy évek teltevel a szövetkezetesített mezőgazdaság a hektárhozamok növelésében előrelépéseket ért el. De ez nem mondható el a falusi kollektivisták életfeltételeiről, akiknek bár sok helyen javultak életkörülményei, sohase érték el – ritka kivétellel – azt az anyagi jólétet, amelyet a kommunista propagandában nekik megígértek. Sőt a 20. század kilencedik évtizedében a kollektivizált parasztság életviszonyai folyamatosan romlottak, minek következménye az egyre növekvő érdektelenség volt szövetkezeiteik iránt, melyeknek tagjai voltak.”⁶¹ Dumitru Şandru összegző értékelését a székelyföldi kollektivizált falvakban élők tapasztalattörténetei is alátámasztják.

■ JEGYZETEK

1. Kligman–Verdery 2015. 96.
2. Kligman–Verdery 2015. 70–71.
3. Uo.71.
4. „A dolgozó parasztság a számára egyetlen helyes úton, a kollektív gazdaság útján, a szocializmus útján, a szovjet kolhozparasztság és a hazai kollektivista parasztsok tapasztalatai alapján új, bőséges, boldog életet terem magának.” *A kollektív gazdaság mintá-alapszabályzata*. A Román Népköztársaság élmunkás kollektivis-

- táinak kongresszusán, 1953. május 23-án megszavazott szöveg. 1953. május 27-én jóváhagyta a Román Munkáspárt Központi vezetősége és a Román Népköztársaság Minisztertanácsa. Politikai Könyvkiadó, 1953. 6.
5. Valuch 2001.196.
 6. Venczel 1988. 108–122.
 7. Az MAT létrehozásának körülményeiről és következményeiről lásd Bottoni 2008.
 8. Gagyí 2009. 120.
 9. Novák 2016. 737.
 10. Novák 2016. 728.
 11. Hunya 1990. 97–98.
 12. Hunya 1990. 99.
 13. Hunya 1990. 109.
 14. Hunya 1990. 113.
 15. Hunya 1990. 112–113.
 16. Hunya 1990. 112.
 17. Hunya 1990. 112.
 18. Hunya 1990. 112.
 19. Bihari–Pokol 1992. 204.
 20. Bihari–Pokol 1992. 216–217.
 21. Juhász 2006. 80.
 22. Uo. 80.
 23. Tóth 1990. 283.
 24. Hunya 1990.102. A nyolcvanas évek második felétől a termelősövetkezeti tagságot kötelezték, hogy a háztáji parcellájukon termelt gabona, krumpli, cukorrépa és a saját kisgazdaságban termelt tej, disznóhús egy részét hatósági áron leszerződje az államnak. A terményelvonásnak ez a formája azonos volt az ötvenes évek második felében alkalmazott gyakorlattal.
 25. Gh. Dej 1959. 424.
 26. Hunya 1990. 103.
 27. Nagy 1972. 1049.
 28. Nagy 1972. 1049.
 29. Hunya 1990. 103.
 30. Juhász 2006. 81.
 31. Rácz 1993.
 32. Báró 2018.
 33. Hunya 1990. 103. Idézet: Miculescu, A.
 34. Tóth 1990. 81.
 35. Báró 2018.
 36. Báró 2018.
 37. Secr. 1958. 189. 102.
 38. Uo.
 39. Secr. 1958.189. 102.
 40. Rácz 1993.
 41. Nica–Balaure 1961. 74.
 42. Uo. 76.
 43. Uo. 78.
 44. Nagy 1972. 1049.
 45. Hunya 1990. 101–102.
 46. Nagy 1972. 1050.
 47. Nagy 1972. 1050.
 48. Tánczos 2008. 160.
 49. Báró 2018.
 50. Kligman–Verdery 2015. 414.
 51. Hunya 1990. 112–113.
 52. ACNSAS I 257625. Vol. 2.16. 1963. november 30. Octavian Ioan ügynök, Tájékoztató feljegyzés.
 53. Úgy véljük – bár ez még kevés empirikus adattal igazolható – hogy a nyolcvanas évek végére részlegesen újrendeződtek a lokális miliók vagyoni helyzetre alapuló hierarchiái. Ezt tükrözte a többször hallott vélemény: „Aki ezelőtt gyarló volt, most is az!” Az „ezelőtt” a társadalmi idő kollektívizálás előtti és utáni tagolására utal.
 54. ACNSAS R 0743377 Vol.1. 23. 1974. okt.25.
 55. Rácz 1993.
 56. Márkus 1991, Szabó Á. Töhötöm 2013, Sárkány 2016, Kinda 2017, Gagyí 2018.
 57. Kinda 2017. 179.
 58. Tánczos 2008. 160.
 59. Báró 2018.
 60. Dumitru Șandru, agrártörténész (1934–2013).
 61. Dumitru Șandru 2005. 60.

■ FORRÁSOK

Levéltári források

Arhivele Consiliului National pentru Studierea Arhivelor Securitatii (ACNSAS), I. 257625. Vol. 2.16. 1963. ACNSAS R 0743377 Vol.1. 23. 1974. okt. 25.

Udvarhely rajon iratai. Lőrincz György magángyűjteménye, Székelyudvarhely Secr. (Titkárság),1958.

Szöbeli interjúk

A szerző készítette interjúkban kérdezettek: Báró Attila, nyugalmazott agrármérnök (sz.1929) Székelykeresztúr, RácZ Dénes téveszfőkönyvelő (1925–2004).

Folyóirat: Korunk, Kolozsvár

■ IRODALOM

Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Universitas. Bp., 1992.

Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.

Gagyi József: *Fejezetek Románia társadalomtörténetéhez*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2009.

Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018.

Gh. Gheorghiu Dej: *Cikkek és beszédek 1955. december – 1959. július*. Politikai Könyvkiadó Buk., 1959.

Hunya Gábor: *Románia területi fejlődése és regionális politikája*. In: *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz, Bp., 1990.

Hunya Gábor: *Az élelmezési válság okai*. In: *Románia 1944–1990*.

Juhász Pál: *Emberk és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Jelenkutató Alapítvány, Bp., 2006.

Kinda István: *Kontrasztok*. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban. Kriza János Néprajzi Társaság, Székely Nemzeti Múzeum, Kvár, 2017.

Kligman, Gail –Verdery, Katherine: *Tărănii sub asediul. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*. Traducere de Justina Bandol. Polirom, Iași,2015.

Márkus István: *Gebe másodsor: a nyirkáti szövevény*. In: *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991.186–221.

Miculescu, Angelo.: *A mezőgazdasági termelés koncentrációja és szakosítása*. Ceres, Buk., 1975.

Nagy Miklós: *Kettős célú agrárpolitikai szabályozások*. Korunk 31(1972). 7. sz.1049–1053.

Nica, S.– Balaure, Fl.: *Az RMP politikája a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének erősítésére és a mezőgazdaság szocialista átalakítására*. Politikai Könyvkiadó, Buk.,1961.

Novák Csaba Zoltán: *Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989*. In: *Székelyföld története. III. kötet 1867–1990*. Szerkesztő Bárdi Nándor, Pál Judit. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016.

Sárkány Mihály: *Társadalom és gazdaság*. Válogatott szociálintropológiai írások. Összeállította Vargyas Gábor. L Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Bp., 2016.

Șandru, Dumitru: *Colectivizarea agriculturii și problema agrară: repere social-politice*. In: *Tărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*. Red. Dobrințu-Iordachi. Polirom, Iași, 2005. 45–62.

Szabó Á. Tőhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás*. Gazdaság, vidékiség és adaptáció egy erdélyi térségben. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2013.

Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak*. Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2008.

Tóth László: *A román jogrendszer*. In: *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz. Bp., 1990.

Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Válogatott írások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX század második felében*. Osiris Kiadó, Bp., 2005.

KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA

NŐI SZEREPEK VÁLTOZÁSAI A MAGYAR ÉS A ROMÁN ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN (1945–1989)

...vajon az ötvenes évek erőltetett emancipációjának volt-e köze a nők későbbi emancipációs törekvéseihez? Vajon a nyolcvanas évek divatos rendőrnői igazából az ötvenes évek propagált traktoros lányainak az utódai? De míg az egyik az erőltetett emancipáció produkuma, a másik a nők tudatos választása.

Bevezetés

■ Az állandóan változó nőképek és a hozzájuk tartozó női szerepek egyfajta társadalmi konstrukciók, amelyek szorosan kapcsolódnak az éppen aktuális politikai, gazdasági és társadalmi változásokhoz. Nem volt ez másképp 1945 után sem, amikor a világhatalmak nőpolitikája és annak propagandakampányai igencsak beleavatkoztak a nők mindennapi életébe, és manipulatív propagandájukkal a nőkre olyan szerepeket kényszerítettek, melyeket valószínűleg maguktól nem választottak volna.

A II. világháború után egyfajta politikai aktualitás meghatározta kettőség volt jellemző, mely a női szerepek alakulására is rátette bélyegét. Míg az Egyesült Államok és szövetségesei megálmodták a fogyasztói kultúrán alapuló „amerikai álom ízű” ultrafeminin nőtypust, és a tradicionális nemi szerepek kontinuitását tűzték zászlajukra, addig a szovjet blokk megalkotta az erős, a férfival látszólag egyenértékű „dolgozó nő” ideálját. Az 1950-es évek keleti blokkjának hivatalos nőképe szovjet minta alapján az erős fizikumú dolgozó nő lett, aki bírta a fizikai munkát, hazafias lendülettel építette a szocializmust, és aki a munka terén is egyenlő volt a férfival.

De milyen is volt az államszocializmusbeli nőideál? Milyen női szerepek voltak hivatalosan propagálva és melyek voltak társadalmilag preferáltak? Találkozott-e a hivatalos nőkép a társadalmi igényekkel, elképzelésekkel? Ho-

gyan változtak ezek a szerepek az államszocializmus évtizedei során a magyar és a román területeken? Tanulmányom ezekre a kérdésekre keresi a választ, felteképezve komparatív módon a román és magyar államszocializmus korabeli nőtársadalmának női szerepek terén való lehetőségeit és változásait.

Traktoros lányok és a szovjetizált nő (1945–1950-es évek)

■ Az 1945 utáni időszak szovjet típusú rendszereinek foglalkoztatáspolitikájára jellemző volt a nők férfias munkára való erőszakos toborzása és az ennek megfelelő dolgozó kommunista nő imázsának propagálása. A fizikai munkát végző nők hősiességének kiemelésével és társadalmilag elfogadottá tételével próbálták megvalósítani az újfajta szocialista mezőgazdaságot. Magyarországon a „*Gyertek lányok traktorra!*” felhívás is ennek az erőltetett emancipációnak és női munkaerő-toborzásnak volt az egyik propagandamódszere, a plakátokon szereplő pirosposztgás életvidám traktoros lányok pedig a követendő példaként a propagált szovjetizált nő prototípusát testesítették meg.

A traktoros nőkkel készített interjúk és visszaemlékezések azonban arról tanúskodnak, hogy a valóság és a propaganda ígéretei köszönőviszonyban sem

1. kép. „Gyertek lányok traktorra!”

Forrás: 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz: 59. 0920

traktoros munkára való propagálása nem volt egy állami sikertörténet, de annak ellenére, hogy igazából ez a projekt néhány év alatt lefutott, és soha többé nem került elő, a köztudatban a traktoros lányok maradtak a Rákosi-korszak megkerülhetetlen emblematikus figurái.

De nemcsak ők jelentették meg a politikai ideológia új nőképét, hanem összességében véve a szocializmust építő összes dolgozó nő, aki az extenzív iparosítás miatt dolgozván gép mellett üzemekben, gyárakban, mezőgazdaságban, sőt a bányászatban,³ rendszerint egyenlővé vált munka terén a férfival. A traktoron és bányászatban, illetve a többi nehézipari területen dolgozó nők azonban megtapasztalhatták, hogy ez a fajta propagandisztikus szocialista nőimázs, mely elméletben nagyszerűen hangzott, a valóságban torzulva jelentkezett.⁴ De hiába

volt ez nyilvánvaló, még a nők érdekeit képviselő MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége), melynek fő célja a nők egyenjogúságának, továbbá politikai és gazdasági problémáinak képviselete lett volna, sem tett semmit a helyzet optimalizálásáért. Azon kívül, hogy minél nagyobb számban igyekezett propagálni a nőket a kommunista pártba való belépésbe, sokkal inkább működött a korszak női politikusaiknak szakmai temetőjeként, valódi női egyenjogúságot kikövetelő érdekképviseletként.⁵

A korábban házasság után otthon maradt és főállású feleség/anya feladatokat ellátó nőket bevonták az államilag szervezett munkaerőpiacra, és ezzel párhuzamosan mesterséges módon felértékelődött a dolgozó nő presztízse a hagyományos női szerepet ellátó háziasszonyként tevékenykedő nőkel szemben.⁶ Bár a politikai propaganda a nők feladatául elsősorban a hazafiságot és a munkát hirdette, a tradicionális női és férfi szerepek nem alakultak olyan rugalmasan, hogy a munkájának, hivatásának élő nőideál példája a mindennapokban problémamentesen követhető legyen. Társadalmilag ugyanis továbbra is elvárás volt az, hogy egy nő „idejében”, vagyis húszéves koráig férjhez menjen, gyermeket szüljön, és munka mellett háztartást vezessen. Ezáltal az ötvenes évek nagy emancipációs lehetőségei sokkal inkább kettős terhet nyomtak a nőkre a jól hangzó „felszabadítás” helyett.

2. kép. Hegesztő-lángvágó szakmunkásnő az Erzsébet-hídon 1949-ben
Forrás: Fortepan/Kovács Márton Ernő

Románia esetében is kijelenthető, hogy az emancipációs folyamatok, bár megváltoztatták a nők életét, de mégsem az ő érdekeiket képviselték. Hangzatos propagandákkal felhasználták őket különböző pártideológiai megnyilvánulásokhoz, és az emancipáció hangoztatásával párhuzamosan elvárták a nőktől a totális alávetettségre való hajlandóságot.⁷ A nők eddigi háztartási munkákra vonatkozó sztahanovizmusát átirányították az élet összes területére. Ráadásul a patriarchális mentalitású férfitársadalom, amely nem igazán tudott mit kezdeni a nők ezen szerepmodifikációjával, indulatosan és erőszakosan viszonycsúszott ehhez az új „dolgozó nőhöz”, még akkor is, ha saját feleségről volt szó. Ezek folyamatoként paradox módon a nők „felszabadítása” sokkal inkább tette a nőket elnyomottakká, mint a kommunizmus előtti időkben.⁸

A „pesti nő” és a városi divatos dolgozó nő, avagy a szépség rehabilitációja

■ Magyarországon 1956-ot követően a Rákosi-korszak propagált „traktoros lányai” és férfias területeken dolgozó asszonyai után egy olyan paradigmaváltás következett be, melynek során a Kádár-kori nőideál sokkal közelebb került a korabeli közvélemény által preferált nőtípushoz, és egyre inkább távolodott az egykori szovjetizált mintától. A dolgozó nő presztízse továbbra is magasan kvalifikált volt, de a szovjet típusú sztahanovista nőideál megszűnt kötelező módon követendő példának lenni, sőt az ötvenes évek példaértékű traktoros lányait a Kádár-kor már mint a Rákosi-kor „túlkapásainak” egyik jelenségét a női egyenjo-

gúsítás áldozataiként definiálta. A női munkaerő-átcsoportosítás következtében a nehéziparból a nők át lettek irányítva a könnyűiparba, illetve a szolgáltatási szektorokba, sőt a Rákosi-kor „semmittevő” háziasszonyai és „dísznői” is rehabilitálva lettek. A divat depolitizálásával a nyugati filmcsillagok⁹ utánzása, külső jegyeiknek kopírozása a hiánygazdaság keretei között átvehetővé és a „szocialista jó ízlés” határain belül megengedetté váltak, megalkotva ezzel egy speciális szocialista nőmodellt, a „pesti nőt”.

A modern pesti nő túsarkúban járt, selyemruhát és nejlonharisnyát hordott, modern napszemüveget viselt, még akkor is, ha ezeket nem volt egyszerű beszerezni.

3. kép. Napszemüveges fiatal nő, saját kezűleg varrt kosztümjében, 1967-ben. Forrás: saját tulajdon

„Gina Lollobrigida- és Brigitte Bardot-frizurát kértünk a fodrásznőktől. Megpróbáltuk leutánozni őket” – mesélte mosolyogva egyik interjúalanyom.¹⁰ De a tévé elterjedésével a nyugati filmsztárok mellett a tévé-bemondónők vagy a Táncdalfesztivál énekesei is követendő példaként szolgáltak. A nők már kora reggel, 5.30-kor a fodrászatban ültek, hogy munkakezdésre beérjenek, és csinosan, ápoltan kezdjenek feladataikba,¹¹ hiszen kolléganőik is így tettek. A normakövetés meghatározó volt, akár munkahelyen, akár a magánéleti mikrokörnyezet határain belül, gondolok itt például a szomszédasszonyokra mint a szocializmus jellemzően specifikus szereplőire.

Tóth Eszter Zsófia szerint is korabeli sajtódiskurzus alapján a modern pesti nő volt a szocializmus szépségideálja, melynek külső megnyilvánulásait (öltözködés, frizura) a faluról városba felkerülő egyszerű lányok is hamar elsajátították. Városba való felkerülésük után néhány héttel, hónappal már modern frizurát vágattak maguknak, és pestiesen öltözködtek.¹² Ezek a lányok legtöbbször női munkásszállón, vagy ahogy a köznyelv nevezte: „kancahotelben” laktak, ahol olcsó volt a lakhatás, és hetente kétszer fogadhattak látogatókat.¹³ Legtöbbször közülük gyári munkásnők, segéd- és betanított munkások, malterhordók, épülettakarítók voltak, de akadt közöttük olyan is, aki képezte magát, és adminisztrátor lett. És olyan is volt, akinek szerettefoslottak az álmái: „Egyszer, amikor hazajött a barátnőm Pestről, összetalálkoztunk a Főutcán. Ő túsarkú cipőben volt, én meg sáros gumicsizmában, csatakosan, kukoricatörésből jöttem éppen. Azt mondja, bolond vagyok, hogy itt dolgozom a tsz-ben. Milyen jó dolga van neki Pesten. Hívott, jöjjen fel én is, lakhatok munkásszálláson, jó dolgom lesz, meg a többi... Na hát, eljöttem. Ágybérletben lakom, kétszázötvenért. Vasalni nem szabad, villanyt gyűjtani nem szabad, mert fogy az áram [...]. Aztán a barátnőmnek sincs annyi ruhája, mint ahogy mondta [...]. Meg itt úgyse veszi észre senki, ha új ruhát veszek.”¹⁴

Romániában is jellemző volt a faluról városra felkerülő lányok tömeges jelensége. 1965 után, Ceaușescu falurombolási politikáját követően még inkább felözönlöttek a városokba a falusi lányok. Legtöbbször szövőgyárba, harisnyagyárba, cipőgyárba kerültek, de sokan voltak, akik a „serában”¹⁵ vagy tejgyárban dolgoztak. Általában egy-egy idős néninél vettek ki szobát maguknak, akinek a bérleti díjon túl kedvességéből bevásároltak, segítettek neki ebben-abbban. A faluról fel-

kerülő lányok külsőségekben itt is hamar felzárkóztak a városiakhoz. Amikor azonban hazlátogattak, inkább az otthoniak ízlésének megfelelően öltözködtek fel, nehogy a falu a szájukra vegye őket.

„Amikor hazautaztam, olyan ruhát vettem fel, ami tudtam, hogy tetszeni fog az otthoniaknak. Szép volt és elegáns, de nem olyan huligános, ahogy ők neveztek a divatos holmikat.”¹⁶ (A szerző fordítása)

Mind Magyarország, mind Románia tekintetében a divatos városi munkásnővé avanszálódott lányok szeme előtt a „dolgozó nő” ideálja helyett a tradicionális női szerep betöltése lebegett. Megtalálni a férfit, akivel összeköthetik az életüket, és családot alapítanak. Voltak, akik végül falubelivel kötöttek házasságot, és visszaköltöztek, és voltak, akik városon ragadtak. Érdekes kapcsolatrendszerre figyelhető meg a női szerepek összefonódásának, amikor is ezek a lányok azért hagynak fel a hagyományos női szereppel, és válnak egy ideig önálló emancipált nővé, hogy végül visszatérhessenek oda, ahonnan elindultak. Magyarázható ez a falusi társadalmak alapvetően tradicionális jellegű mentalitásával vagy egyszerűen beilleszkedési problémákkal és a gyökértelenség érzésének megtapasztalásával.

Az a tény azonban, hogy végre született egy kis rés az addigi rigorózus államszocializmuson belül, amelyen keresztül a nők újból megélhették nőiességüket, mindenképp szerencsésnek mondható. Még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy például Magyarország esetében a „pesti nő” jelenség megjelenése, a lakossági igények ki-elégítése, az életszínvonal mesterséges emelése mögött Kádár tudatos fogyasztásorientált politikája állt, mely a rendszer legitimizálását és a lakosság depolitizálását tűzte ki céljául. A szépség és divat rehabilitálása tulajdonképpen a női társadalom figyelmének elterelése volt a rendszer fonákságáról, és ez a terv sikeresen működött. Olyannyira, hogy még külföldön is felfigyeltek arra, hogy „a pesti nő élelmiszert helyett inkább púdert, rúzszt, parfümöt és körömlakkot vásárol”.¹⁷

Kismamák és hős anyák (1968), az anyaszerep dicsőítése

■ A nők gyermekvállalása és saját testük felett való rendelkezése az államszocializmusban nem volt magától értetődő. Minden időszakban született valamilyen propaganda arra nézve, hogy megnőjön a szülési hajlandóság, illetve jogszabály,

mely korlátozza a terhességmegszakításokat. Nem véletlen, hogy az államszocializmus egyik hangzatos hivatalos nőképe a hatvanas évektől Magyarországon az „anya”, Romániában a „mama eroină”, azaz a „hős anya” volt.

Az 1950-es évekbeli Rákosi-korszak szlogenje, miszerint „Asszony-nak szülni kötelesség, lánynak szülni dicsőség!”¹⁸ még a háború utáni megcsappant népsűrűséget kívánta javítani, mindezt azonban az erőltetett emancipációval párhuzamosan. Az extenzív iparosítás miatti szükséges női munkaerő ugyanis nem eshetett

ki a munka világából, ezért szülés után nem sokkal a nők kénytelenek voltak visszamenni dolgozni, gyermekeiket pedig az állami bölcsődék gondozóira bízni. Mindez nyilvánvalóan nem hozta meg a szülési kedvet. Az 1952-es népesedéspolitikai következtében ennek megoldására vezették be a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi V. törvénycikk vagy más néven Csemegi-kódex 285. §-ának aktualizálását, köznyelven a „Ratkó-féle (abortusz) törvényt”. „Az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről” szóló 1004/1953. (II. 8.) MT határozat szerint „legfőbb érték az ember”, továbbá a magzatelhajtás „súlyosan veszélyezteti az egész nép egészségét, rombolóan hat az erkölcsi, a családi életre”. A rendeletnek megfelelően a magzatelhajtást igénybe vevő és az azt végrehajtó vagy abban segédkező személyt börtönbüntetésre ítélték. Az elkövetkező időszakban a fogamzásgátló szerek hiányában, továbbá az abortusztilalom miatt megugrott a születésszám, nőtt a kívánt és nem kívánt terhességből származó gyerekek száma, akiket csak egyszerűen „Ratkó-gyerekeknek” nevezett a társadalom. Az 1953-ban kiadott „Ratkó-törvény” azonban csak 1956-ig volt érvényben, amikor is szovjet mintára feloldották azt, és liberalizálták az abortuszt. Az 1956. évi határozat az abortusz liberalizálásán túlmenően előírta a fogamzásgátlók biztosítását és alacsony áron való korlátlan forgalomba hozatalát.¹⁹

Ennek hatására a bejelentett művi vetélések száma hirtelen és látványosan emelkedni kezdett. Az 1955. évi 35,4 ezerről több mint duplájára, 82,5 ezerre nőtt 1956-ban, és ezt követően is dinamikusan emelkedett az 1960-as évek végéig. A művi vetélések széles körű engedélyezésével párhuzamosan a születések száma „mélyrepülésbe” kezdett, aminek eredményeként az 1960-as évek elejére világviszonylatban is Magyarországon volt a legalacsonyabb a születési ráta a második világháborút követő időszakban.²⁰

Az 1967-ben az állam gyermekgondozási segély (továbbiakban GYES) bevezetésével próbált kedvet hozni a nők reprodukciós folyamataira, amely által sok fiatal nő válhatott hosszabb időre főállású anyává és háziasszonnyá, ezzel is erősítve az alakuló és folyamatosan változó nőképi tendenciákat. A GYES bevezetése, bár látszólag a nőkért volt, az anyák és gyermekek pozícióját védte, és a népsűrűségi arányokat igyekezett javítani, mindezek mellett egy újabb politikai propagandafofásnak is értelmezhető. A Rákosi-korszak erőltetett iparosítása folytán beözönlött női munkaerőtömegre olyan mértékben már nem volt szük-

5. kép. Fiatal anya gyermekével 1975-ben.
Forrás: Fortepan/Krantz Károly

ség, a munkanélküliség hivatalosan nem létezett, ezért újabb női szerepkonstrukció született, mégpedig a főállású anyáé, aki három éven át élvezhette ezt a legális státuszt. Az 1956-ban beígért és 1968-tól végre forgalomba is kerülő fogamzásgátló tabletták hatására, bár kevesebb volt a születésszám, de több volt az előre tervezett születések száma, és a gyermekükkel otthon maradó anyák egy része valószínűsíthetően önszántából választotta ezt a szerepet.

Mivel a születésszámokhoz képest az abortuszok aránya továbbra is meglehetősen nagy volt (1959 és

1973 között a terhességmegszakítók száma nagyobb volt, mint a születéseké), a gyermekvállalás ösztönzés mellett 1974-ben szigorításokat vezettek be a terhességmegszakítások engedélyezésén belül. Az abortuszbizottságok elé kerülő nőknek sokszor volt kellemetlen és okozott szégyenérzetet, megaláztatást a meghallgatási protokoll, és mivel kétesélyes volt, hogy az abortuszbizottság elfogadja-e a kérelmet, a nők sok esetben inkább nem is próbálkoztak ezzel. A hetvenes évek magyarországi babyboomjának háttérében a GYES bevezetése és a „Ratkó-gyerekek” felnőtt korba lépése mellett ezek alapján az abortuszszigorítás is állhatott.

Romániában, hasonlóan a magyarországi viszonyokhoz, 1957-től a nők nemcsak a munkában éltek meg a szovjet minta szerinti emancipációt, hanem a saját testük felett való rendelkezésben is. Nem kívánt terhességeiket legálisan megszakíthatták, az abortuszhoz való jogukat 463/1957. Rendelet írásban is rögzítette.²¹ A rendelet szerint minden nőnek joga volt nem kívánt terhességét orvosi körülmények között megszakíttatni, mindenféle indoklás nélkül.

Az anya, később „hős anya” szerep csak 1966-tól vált politikailag propagáltá. Az 1965-ben hatalomra kerülő Ceaușescu pronatalista ideológiájába és demográfiai politikájába ugyanis nem fért bele a terhességmegszakítások számlájára írt egyre alacsonyabb születési szám, ezért 1966-ban bevezette a Román Kommunista Párt testorientált politikájának egyik legradikálisabb törvényét, az abortusztörvényt. Az 1966. november 1-jén hatályba lépő 770-es rendelettel hatályon kívül helyezték a 463/1957. rendeletet²² és hazafias érvekre hivatkozva betiltották a terhességmegszakítást. Ezalól kivételt képeztek azok a nők, akik 45 év felettek voltak, akik már szültek 4 gyermeket, akik nemi erőszak áldozatául estek vagy vérfertőzések kapcsolatból estek teherbe, továbbá ha genetikai rendellenesség gyanúja állt fenn a magzatnál, vagy a terhesség/szülés az anya életét veszélyeztette. Mindez azonban csak az első trimeszterben volt lehetséges, és kizárólag az erre kijelölt intézményekben. Sürgős esetekben az abortuszt végző orvosnak még a beavatkozás előtt, de legkésőbb a beavatkozást követő 24 órán belül jelentést kellett írnia az illetékes ügyészségnek, hogy kivizsgálják az esetet.²³

Az 1968. évi Büntető Törvénykönyv 185. §-a még nagyobb szigorítást írt elő. Akár 12 év szabadságvesztéssel és praxisuk elvételével szankcionálta az illegális abortuszt végző orvosokat, valamint pénz- és börtönbüntetéssel a beavatkozást igénybe vevő nőket. Ezenkívül kötelező időszakos nőgyógyászati vizsgálatokra kötelezték a nőket, hogy állandó kontroll alatt és adminisztrálva legyenek, ha esetleg teherbe estek, vagy terhességmegszakítás gyanúja állt volna fent.²⁴

A szülésszabályozás betiltása miatt azonban nemcsak a nem kívánt terhességek, de azok nem szakszerű megszakítása is megnövekedett. A nők sokszor életveszélyes állapotban kerültek kórházba a nem megfelelő beavatkozás miatt, és ha az orvos ragaszkodott a hivatalosan előírt kihallgatás jellegű adminisztrációs protokollhoz, akár életüket is veszthették.

Az anyaszerep propagálása és dicsőítése Ceaușescu ünnepélyes felszólalásaiban és díszbeszédeiben is demonstrálódott. 1973-ban például ekképp szólította fel a nőket legszentebb feladatukra, melyre predesztináltak: „A legnagyobb dicsőség egy nő számára a szülés, hogy életet adjon és gyermeket neveljen. Semmi sem lehet drágább egy nő számára, mint az, hogy anya legyen” (a szerző fordításában).²⁵

Az anyaszerepen belül pedig hivatalosan a legnagyobb dicsőség a piedesztálra állított „mama eroina” („hős anya”) cím elérése volt, mely azokat a nőket il-

6. kép. A „hős anyáknak” járó kitüntetés. Forrás: wikimedia

tek. Aztán mégis. Orvoshoz nem mehettem, mert akkor nyilvántartásba kerülök. Cipekedtem, élesztőt ettem, és rumot ittam rá (azt mondták, ez segít), forró vízbe ültem. Hallottam egy nőről, aki „angyalcsináló” volt, még azon is elgondolkodtam, hogy elmegyek hozzá, de a férjem nagyon mérges lett, amikor elmond-

lette meg, akik 10 vagy ennél több gyermeket szültek. Az állam kitüntetéssel, pénzösszeggel és állami támogatással jutalmazta őket. A valóságban azonban ezek a nők legtöbbször nem hősiességből, hanem sokkal inkább a szülésszabályozás megvalósíthatatlansága miatt hordták ki és szülték meg sokadik gyermeküket.

A fogamzásgátlókhoz való lehetetlen hozzáférés, az abortusztilalom, az illegális magzatelhajtások börtönbüntetéssel való szankcionálása következtében 16-45 éves korig gyakorlatilag minden harmadik-ötödik nő terhes volt. A román államszocializmusban született nem kívánt gyerekek voltak az úgynevezett „dekrétgyerekek”, akik az ötvenes évek magyar babyboomja idején született „Ratkó-gyerekeknek” felelnek meg.

„Már megvolt a három gyerek, és nem voltunk fiatalok. Nem is gondoltam, hogy teherbe eshetek. Nem is gondoltam, hogy teherbe eshetek. Aztán mégis. Orvoshoz nem mehettem, mert akkor nyilvántartásba kerülök. Cipekedtem, élesztőt ettem, és rumot ittam rá (azt mondták, ez segít), forró vízbe ültem. Hallottam egy nőről, aki „angyalcsináló” volt, még azon is elgondolkodtam, hogy elmegyek hozzá, de a férjem nagyon mérges lett, amikor elmond-

7. kép. Şoimii Patriei, azaz a „Haza Sóllymai” egy díszrendezvényen 1979-ben. Forrás: saját tulajdon

tam neki mit tervezek. Így a végén megtartottuk a kicsi Tomit, az én legnagyobb büszkeségemet, mert sokra vitte az én kisfiam...”²⁶

„Kimentem a piacra, mert ott a cigányoktól lehetett Postinort venni. Anti-bebi, antibebi!– kiabálták. Nagyon szégyelltem, de odamentem, és vettem tőlük. Beszedtem. Majd kiderült, mégsem használt semmit... Valószínűleg nem az volt benne. Vagy nem tudom, ma sem értem... Kilenc hónap múlva megszületett Janika.”²⁷

Családban a szexualitás tabutémának számított. Az anyák igyekeztek lányaiukat úgy nevelni, hogy megőrizzék szüzességüket a házasságig, továbbá igyekez-

tek őket minél hamarabb, 18-20 éves korukban férjhez adni. A szülésszabályozás lehetetlensége miatt nem kívánták lányaikat még a társadalmi stigmatizációnak is kitenni. „Ha férjhez megy, vigyáz rá a férje!” – mondták akkoriban.²⁸ Ha pedig „jött a gyerek”, akkor fiatal gyermekes házasként 1-2 éven belül állami lakáshoz jutottak, és beilleszkedtek a román pártideológia által predesztinált szabadság nélküli életpirálba.

Nevezük az anyaságot akár „legszentebb női hivatásnak”, akár „női predesztinációnak” vagy akár reprodukciónak, az államszocializmus periódusa alatt a nők többnyire ezen szerepüket sem választhatták meg szabadon. Egy olyan politikai játszma szereplőiként reprezentálódtak, akiket az éppen aktuális politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően hol az emancipálódás felé tereltek, hol pedig a tradicionális női szerepeket próbálták visszaerőltetni rájuk.

Az emancipált nő

■ Az 1970-es években már nem volt sikk sem szovjet típusú dolgozó nőnek, sem hagyományos háziasszonynak lenni. Egyre inkább hátraszorult a patriarchális mentalitású társadalomnak megfelelni kívánó nő, és előtérbe került a magára sokat adó, individualista modern dolgozó nő/anya/feleség ideálja, aki nem kívánt „háztartási robotnak” vagy „gyermeketető gépnek” lenni és álmait „mosogatólébe fojtani.”²⁹

8. kép. Divatos emancipált nő 1977-ben.
Forrás: Fortepan.

„kettős teher” létét érezte, mert a háztartásvezetés és gyermeknevelés a hagyományos felfogás szerint továbbra is kizárólag női hatáskörbe tartozott. Talán ezzel is magyarázható az a tendencia, hogy a női társadalom nagy része az emancipációt inkább a nők kihasználásaként értelmezte, és semmi esetre sem a nemek egyenlőségének lehetőségéért.

A feminizmus második hullámának az a trendje, amely a nőies nő megjelenési kényszere ellen tiltakozott (szépségápolási cikkek, kozmetikai szerek, divatosnak tartott fehérneműk nyilvános elégetése), Magyarországon és Romániában szintén nem volt jellemző. Sőt éppen ebben az időszakban kezdték a nők sokkal bátrabban festeni magukat. A bevásárlóturizmusnak köszönhetően pedig pont ebben az időben kezdtek el a nők felzárkózni a nyugati divathoz, hozzájutni a csipkés fehérneműkhöz, divatos pulóverekhez. Érdekes női történeti mozzanat-

Mindezek ellenére azok a fajta feminista megmozdulások, melyek nyugaton jellemzők voltak akkoriban, sem Magyarországon, sem Romániában nem jelentkeztek. A nyugati feminizmus eszmeisége marginális volt, csupán egy szűk értelmiségi körben jelentkezett. Betudható ez részben a vasfüggönynek, és betudható annak is, hogy azok az értékek, amelyekért nyugaton harcoltak (munkához való jog, GYES, ingyenes bölcsőde stb.), a keleti blokkban, még ha „látszategyenlőség” égisze alatt is, de már adottak voltak. Az emancipációból pedig legtöbb nő csak a

nak tudható be, hogy míg nyugaton a „nőies” szépség követése alól való kibújásban, az államszocializmusban az ehhez való visszatérésben találták meg a nők saját „felszabadulásukat”. Ennek gyökere valószínűleg a háború utáni nyugati és keleti blokkok nőpolitikájáig megy vissza, amikor Nyugaton a tradicionális női szerepet, a keleti blokkban pedig az erőltetett emancipációt kényszerítették a nőkre.

A már tradicionálissá vált korán házassulás/férjhez menés (18-20 éves kor) gyakorlása Magyarországon a hetvenes évek végére nem volt többé társadalmi elvárás és kötelezően követendő norma. Ezen társadalmi változásokkal, melyek megadták a nőknek az önállósodás lehetőségét, illetve adtak más alternatívát is a férjhezmenetelen kívül, előidézte a házasságkötések gyakoriságának csökkenését és az átlagos házasságkötési kor kitolódását 20-ról 24 évre. (Ez Romániában, ahol semmiféle fogamzásgátló tablettát nem volt elérhető, nem volt tendencia, a lányok továbbra is 18-20 éves koruk körül mentek férjhez, mert a házasság előtti nemi élet magában hordozta a teherbeesés veszélyét. A leányanyákat pedig, bár hivatalosan elfogadottak voltak, társadalmilag még a nyolcvanas években is stigmatizálták.)

A férjhez menési pánik leginkább azokon a főiskolát, egyetemet végzett nőknél uralkodott el, akik elnőiesedett pályát választottak, és friss diplomásként vidékre kerültek. Inkább belementek egy elhamarkodott rapid házasságba, amit később felbontottak, mert az elvált státusz elfogadottabb volt a vénlányságnál.³⁰ A válási tendenciák emelkedtek, de míg Magyarországon az elvált nők igyekeztek újból férjhez menni, Romániában jellemzőbb volt az elvált státusz gyakorlata. Kérdésként felmerül, hogy Romániában vajon az elvált nők saját döntése volt elvált státuszban maradni, vagy a korabeli konzervatív mentalitásból kifolyólag maradtak egyedül. Hiszen a szocializmus álszent módon prűd felfogása szerint az ilyesfajta nők veszélyesek voltak a férfiakra. Önállóak voltak, szabadabban éltek meg szexualitásukat, és egzisztenciálisan nem függtek a férfiaktól. A házasságban élő nők is jobban féltették tőlük férjeiket, mint például az özvegyasszonyoktól, akik nem önszántukból maradtak egyedül, és egyfajta sajnálattal vegyes tisztelet övezte őket. Ghebre szerint a korabeli elvált nők társadalmilag stigmatizálva voltak. Kiközösítette őket mikrokozmoszuk, és sok esetben a munka terén is diszkriminálva lettek, mert elvált nőként bizonyos állásokat sem tölthettek be.³¹

A nők második férjet sokkal tudatosabban választottak, és működésképebb második házasságot tudhattak magukénak. Bár az elvált nő a hetvenes évektől, ha nem is népszerű, de elfogadott jelenség lett, azok a nők, akik egyedülállóként gyakran váltogatták szexuális partnereiket, és szabados életet éltek, kívül maradtak a „szocialista jó erkölcs” keretein, és „léha életvitelű nőként”³² aposztrofálták őket.³³

Divatos lányok, szexualizált nők

■ A nőképről szóló diskurzusok a nyolcvanas években nem voltak jellemzőek. A nők külső megnyilvánulásai egyre inkább közelítettek a nyugati trendekhez, ami bármennyire is futurisztikus, de képlékeny volt a *Dallas* sorozat milliomos feleségei és a *Szomszédok* naturalisztikus, örök elégedetlen női szereplői között.³⁴ A családok esti programja pedig sokszor a nyugati világ fogyasztói rétegének szánt divatkatalógusának átnézése volt.³⁵ A modern nő világgépébe teljesen belefért a nyugati nonkonformizmus szocializmusbeli világgépé ötvözete, mely egyre inkább távolabb került a hajdan megálmódott „szocialista jó ízlés és

erkölcs” fogalmától. A fogyasztás társadalmi divattá válása pedig azt is tükrözte, hogy a szocialista rendszer ideológiája egyre kevésbé befolyásolta a közgondolkodást.³⁶

Mire a keleti blokk országai újra felkarolták a tradicionálisabb női szerepeket, addig a fejlett nyugati fogyasztói társadalomban egyre népszerűbb lett a független, emancipált modern nő ideálja, aki megvalósítja önmagát. Nadrágkosztümszöcskés üzletasszonyok, divatos kozmopolita nők lettek a nyugati reklámok célpontjai, és ezek a reklámok a magyar nőkhöz is eljutottak.³⁷ A férfiakat azonban egészen más típusú reklámokkal és reklámanyagokkal bombázták. A számukra készült poszterek és kártyanaptárak a nőket erősen szexualizálták, és szép objektumokként rendszerint meztelenül, de legalábbis félmeztelenül ábrázolták. A női nemi jellegek hangsúlyozása került előtérbe, indifferens módon a reklámozott áru/termék/szolgáltatás jellegétől. Érdekes módon a nők ekképp való tárgyiasítása mégsem okozott felháborodást (még női nézőpontból sem), talán mert kielégítette az akkori kiéhezett szocializmus kori fogyasztó titkos preferenciáit. A férfiak szexuális töltetű vizuális élménypreferenciái mellett a nőknek egyfajta ihletett adott arra nézve, hogy legyenek a végzet asszonyai. Tárgyiasítás helyett sokkal inkább a modern, nyugati trendeket és az azokhoz való felzárkózást látták ezekben az ábrázolásokban, és egyfajta specifikus „szocialista erotika” jelenségének tartották őket. A frivol poszterek és a füledt erotikát sugárzó kártyanaptárak gyönyörű modelljei vagy éppen amatőr lányai reprezentálták a II. világháború pin-up lányainak reinkarnációit, és lettek a testtel kapcsolatos mentalitásváltozás influenszerei. Inlogikus módon a hagyományos női szerepek legmegalázóbb és legférfiszempontúbb formája jelentette akkoriban a női szabadság egyik formáját.

9. kép. Kártyanaptárak az 1980-as évekből. Forrás: saját tulajdon

A hajdani pin-up lányok újjáéledésével párhuzamosan megjelentek az ötvenes éveket idéző, férfias foglalkozásokat űző nők, akik már nem az állami propaganda nyomása miatt, hanem saját döntésből vagy inkább a korabeli filmek hatására választották a rendőri, tűzoltói vagy éppen hegesztői pályát. A *Flash-dance* c. film jazz balettozó hegesztőnője, a *Linda* c. sorozat karatézó rendőrnője stb. mind olyan példák, amelyek hatással voltak a korabeli női szerepekre, amelyek egyre inkább uniformizálódtak a nyugati szerepmintákkal.

Romániában az elzártság miatt csak a határ menti területeken volt ez jellemző, ahova eljutott a magyar média (filmek, ifjúsági műsorok stb.), és akár illegálisan, de bejutottak a már említett poszterek, kártyanaptárak, divatmagazinok. A

beljebb eső területeken a román centralizált és erősen cenzúrázott médiatermékek nem igazán adtak képet arról, hogy mi történik nyugaton, és a szeparálás technikáját alkalmazva továbbra is a szovjetizált dolgozó nő és a tradicionális anyaszerepek speciális ötvözését erőltették a nőkre.

Zárszó

■ Az államszocializmus mindenkori nője hosszú utat tett meg a hivatalosan propagált nőkép követésétől az emancipált nő tudatosan formált önmegvalósító nőideáljáig. Felmerül a kérdés, hogy vajon az ötvenes évek erőltetett emancipációjának volt-e köze a nők későbbi emancipációs törekvéseihez. Vajon a nyolcvanas évek divatos rendőrnői igazából az ötvenes évek propagált traktoros lányainak az utódai? De míg az egyik az erőltetett emancipáció produktuma, a másik a nők tudatos választása. Véleményem szerint (mely, noha más kontextusban, de egyezik Schadt Mária nézeteivel), ha nem is egyenes ágú következménye egyik a másiknak, de a nők önállósulási vágya vagy ennek lehetősége az ötvenes években gyökerezik. A szocializmus kori nőnek, hol a politikai propagandával, hol a társadalmi konvenciókkal kellett szembenéznie és oly módon lavíroznia, hogy az ne váljon se államellenségévé, se a társadalom által megbélyegzett „rossz nővé”. Vonatkozzon ez akár önmegvalósítási vágyainak, vagy akár szexuális szabadelvűségének felvállalására nézve, és annak külsődleges demonstrációjára.

10. kép. A Flashdance c. film egyik jelenete. Forrás: Pinterest

egyik az erőltetett emancipáció produktuma, a másik a nők tudatos választása. Véleményem szerint (mely, noha más kontextusban, de egyezik Schadt Mária nézeteivel), ha nem is egyenes ágú következménye egyik a másiknak, de a nők önállósulási vágya vagy ennek lehetősége az ötvenes években gyökerezik. A szocializmus kori nőnek, hol a politikai propagandával, hol a társadalmi konvenciókkal kellett szembenéznie és oly módon lavíroznia, hogy az ne váljon se államellenségévé, se a társadalom által megbélyegzett „rossz nővé”. Vonatkozzon ez akár önmegvalósítási vágyainak, vagy akár szexuális szabadelvűségének felvállalására nézve, és annak külsődleges demonstrációjára.

■ JEGYZETEK

1. Farkas 2003. 70-71.
2. Uo. 69.
3. Bányászatba legtöbbször olyan nők jelentkeztek, akik valamilyen oknál fogva menekültek otthonról (alkoholista férj, családi terror stb.)
4. Pukánszky 2007. 559–560.
5. Pethő Andrea által megfogalmazott és alkalmazott kijelentés, mely elhangzott A szovjet típusú rendszer vitatott kérdései c. konferencián. 2021. október 21. MTA székház.
6. Schadt 2002. 143.
7. Ilinca-Bejenaru 2015. 67.
8. Uo.
9. Marilyn Monroe, Gina Lollobrigida, Sophia Loren, Anita Ekberg, Liz Taylor, Brigitte Bardot stb.
10. Interjú R. B-vel. 2020. május 10-én Budapesten. Az interjút készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka.
11. Kovácsné Magyarai Hajnalka 2020: „Reggel már 5.30-ra már ott voltunk a fodrásznál, hogy beérjünk a munkahelyre
12. Tóth 2008. 53–55.
13. Kormos 2019. 81–86.
14. Nők Lapja 1964. 16. évf. 28 sz. 3–4.
15. Üvegház, ahol főleg virágokat (szegfű) és zöldségeket termesztettek.
16. Interjú M.V.-vel. 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette: Kovácsné Magyarai Hajnalka.
17. Nők Lapja 1960. 22. évf. 6. sz. o.n.
18. Ratkó Anna népjóléti és egészségügyi miniszter (1949–1953)
19. A terheség megszaktításával kapcsolatos kérdések szabályozásáról és a magzatelhajtás büntetéséről szóló 1047/1956 (VI.3.) MT határozat.
20. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/terhessegmegsz16.pdf> (Letöltés: 2021.10.22.)
21. Decret nr. 463/1957. In: *Buletinul Oficial* nr. 26/ 1957. 09. 30. <https://lege5.ro/gratuit/g42tqobs/decretul-nr-463-1957-privind-incuviintarea-intreruperilor-de-sarcina>, file:///C:/Users/user/Pictures/decret_1957%20(1).pdf (Letöltés: 2021.10.22)

22. Decret nr. 770/1966 pentru reglementarea íntreruperii cursului sarcinii. In: *Buletinul Oficial* nr. 60/1966. 10.1. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/177> (Letöltés: 2021.10.22)
23. Uo.
24. Codul Penal din 21 iulie 1968, articolul 185. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/38070> (Letöltés: 2021.10.22)
25. Nicolae Ceauşescu felszólalása a Román Kommunista Párt plenáris gyűlésén 1973-ban. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/imaginea-si-rolul-femeii-in-perioada-comunista> (Letöltés: 2021. 10.22)
26. Interjú Á. R-rel 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette: Kovácsné Magyar Hajnalka.
27. Interjú K. I-vel 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette: Kovácsné Magyar Hajnalka.
28. Uo.
29. Nők Lapja 1970. 22. évf. 10. sz. 8.
30. Nők Lapja 1979. XXXI. évf. 27. sz., 20-21.
31. Ghebrea 2015. 34.
32. Grexa 2014. 241–264.
33. Kovácsné Magyar Hajnalka: Ideálok- szerepek- trendek. Nőképek változásai a Kádár-korban. 151.
34. Uo. 157–158.
35. Valuch 2016. 264.
36. Valuch 2016. 264.
37. Csípes 2006. 170.

■ HIVATKOZOTT FORRÁSOK

Jogi források

Magyar jogforrások

1878. évi V. törvénycikk a büntettekről és vétségekről.

1047/1956 (VI.3.) MT határozat a terhesség megszakításával kapcsolatos kérdések szabályozásáról és a magzattelhajtás büntetéséről.

Román jogi források

Decret 463/1957 (IX. 30.) privind încuviinţarea íntreruperilor de sarcină.

Decret 770/1966 (X.1.) pentru reglementarea íntreruperii cursului sarcinii.

Codul Penal din 21 iulie 1968, articolul 185.

Interjúk

Interjú Á. R. -rel 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette Kovácsné Magyar Hajnalka. Interjú a szerző tulajdonában.

Interjú K. I. -vel 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette Kovácsné Magyar Hajnalka. Interjú a szerző tulajdonában.

Interjú M. V.-vel. 2021. 09.10-én, Nagyváradon. Az interjút készítette Kovácsné Magyar Hajnalka. Interjú a szerző tulajdonában.

Interjú R. B-vel. 2020. május 10-én, Budapesten. Az interjút készítette Kovácsné Magyar Hajnalka. Interjú a szerző tulajdonában.

Sajtó

Nők Lapja 1960, 1964, 1970, 1979. évfolyamok

Internetes források

www.fortepan.hu

www.historia.ro

www.ksh.hu

<https://lege5.ro>

www.ntf.hu

www.pinterest.com

www.wikimedia.org

■ HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Csípes Antal: *Divattükör*. Bp., 2006.170–174.

Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall 2003. 13. 65-87.

Ghebrea, Georgeta: *Contextul de acţiune a egalităţii de gen înainte de 1989*. In: Hurubean Alina (ed.): *Statutul femeii în România comunistă. Politici publice şi viaţa privată*. Institutul European, Iasi, 2015. 27–51.

Grexa Izabella: *Vidéki kislány Pesten*. Bp., 2014. 241–264.

Ilinca Alina – Bejenaru Marius: *Gen, revoluţie şi război. O analiză comparativă asupra emancipării femeii în Uniunea Sovietică şi România comunistă*. In: Hurubean Alina (ed.): *Statutul femeii în România comunistă. Politici publice şi viaţa privată*. Institutul European, Iasi, 2015. 51–83.

Kormos Valéria: *Álom-szölvök. Nőnek lenni a Kádár-korban*. Közép- és kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Bp., 2019.

Kovácsné Magyarai Hajnalka: *Ideálok – szerepek – trendek: Nőképek változásai a Kádár-korban*. In: *Doktorandusz hallgatók IX konferenciájának tanulmányai*. Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger, 2020. 147–160.

Kovácsné Magyarai Hajnalka: „Reggel 5.30-ra már ott voltunk a fodrásznál, hogy beérjünk a munkahelyre...” Milyen volt a Kádár-korszak '60-as és '70-es éveiben a fodrászatok és kozmetikák divatos nővéndége? *Napi Történelmi Forrás* 2020. 04. 29.

Kovácsné Magyarai Hajnalka: *Nőábrázolások a magyar és román államszocializmus éveinek reklámtermékeiben*. In: *Politika, életrajz, divat, oktatás...* Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig. Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger, 2018. 205–227.

Kovácsné Magyarai Hajnalka: *Traktoros lányoktól a Csemege-kosárig. Propagált nőképek és kialakult szépségideálok a szocializmusban*. *Polymatheia* XVII. évf. 2020. 1–2. sz. 171–190.

Pukánszky Béla: *Nőképek, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után*. *Educatio* 2007. 4 sz. 551–564.

Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, 2002.

Șerban, Alexandru: *Femeia comunistă*. *Historia* 2019.

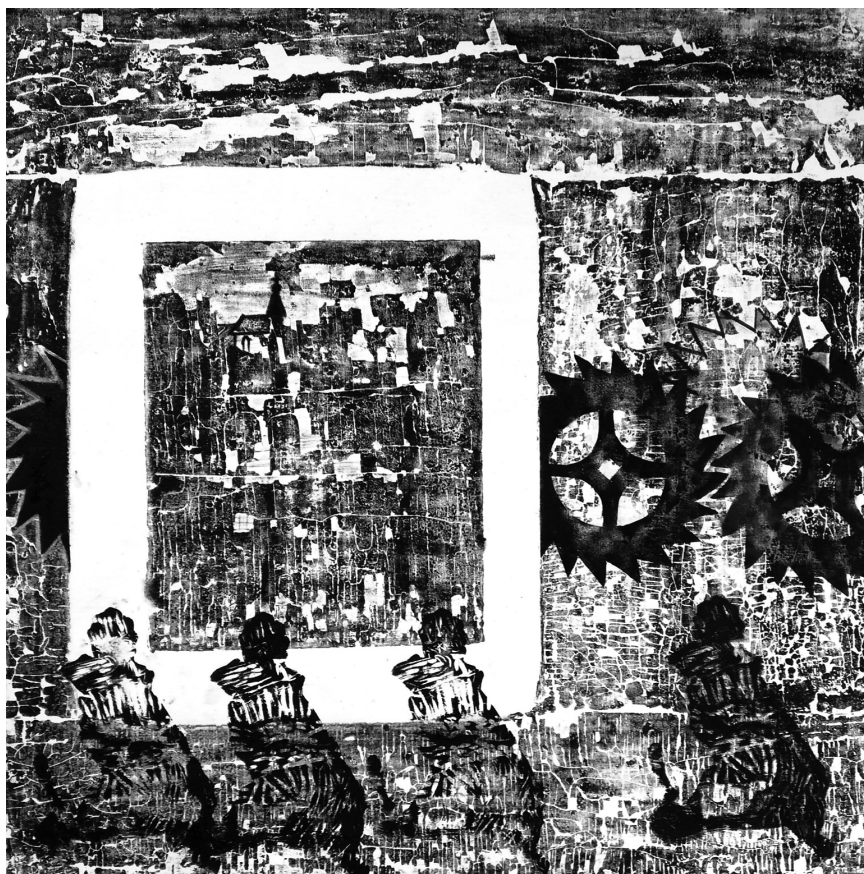
<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/femeia-comunista-mama-eroina-muncitoare-activista> (Letöltés: 2021.11.22)

Sulyok Katalin: *Ezt is azt is elsietjük*. *Nők Lapja* 1979. XXXI. évf. 27 sz. 20–21.

Tóth Eszter Zsófia: *Juli-Dzsuli-Júlia*. *Korunk* 2008. 19. évf. 12. sz. 53–60.

Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól az ezredfordulóig*. Bp., 2013.

Valuch Tibor: *Divat, öltözködés, fogyasztás, társadalmi magatartás Magyarországon a 20. század második felében*. In: F. Dózsa Katalin – Sztarmári Judit Anna – Vég Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom*. Bp., 2016. 247–265

KŐBÁNYAI JÁNOS

A BEATKORSZAK HISTÓRIÁS ÉNEKE

A magyar ifjúsági zene regénye és/vagy története

A beatkorszak kronológiai szempontból egy az egyben a Kádár-korszakra esett. Azonban a beatkorszak-meghatározással mégis valami olyasmi elhatárolást lehet megérezkíteni, ami kivon-kiszabadít a ránk oktrojált idő törvényszerűségei alól, mert a maga idejében: valóságos, mert megélt volt.

Mikortól lehet hozzáfogni egy történet vagy történelemi időintervallum elbeszéléséhez? Mi sem természetesebb, hogy csak akkor, ha lezárult az ábrázolni kívánt idő, azaz a korszak, sőt: azután is tanácsos, hogy elteljen bizonyos idő, amikor a vizsgált periódus már kihűlt-jegecesedett. Amikor az elbeszélés írója boncasztalára kerülve feltárhatóvá válnak az összetevői, indítékai s nemkülönben a dokumentumokká hűlt életdarabjai. Hiszen ezekből válik rekonstruálhatóvá – a fikció szabályai szerint: bevezetés-tárgyalás-befejezés – a meg(be)rögzíteni kívánt narratíva.

A leckefelmondás eddig hibátlan. Azonban megbicsaklik, ha egy bizonyos érzékeny, azaz még nem teljesen érzéktelenített időt, az ún. közelmúltat kívánjuk behelyezni a história folyamába. Vajon kinek van joga (hatalma) egy korszakot befejezettnek nyilvánítani? Annál is inkább, mert az élettelennek minősített test a tudós vizsgálat alatt mégis mutathat bizonyos életjelenségeket – fájdalmat, nosztalgiát: azaz még meg-megránduló érzelmi funkciókat.

A nem kevés ábrázolási konfliktussal terhes dilemmák ki is jelölik az elbeszélő személyét. Vajon lehet-e krónikása az elbeszélő kijelölt korszaknak az, aki benne élt? Nem önéletrajzi elbeszélő módban, hanem a korszakra bizonyos általánosabb érvényű törvényszerűségeket megállapító igénnyel, a folyamatok dinamikáját elsőként felvázoló ambícióval? Mégpedig azon legitimáció alapján, hogy az elbeszélő kívánt

korszak, ha lezárult is, de az övé. Ugyanis ő, aki benne élt, ezt így érzi-tudja, s ezért a szemtanú hitelességével deklarálni. S éppen ezért – is – nem bízna a későbbi korok gyermekeire a történelem e fontos láncszemének az előző s azt követő láncszemhez kapcsolását. Ugyanis – ki vitatná? – a hideg fejjel előkapart dokumentumok s azok mozaikjaiból összeillesztett történetnél autentikusabb az ő forrásismerete. Hol található a meghatározó tényegyüttesek, s hogyan kapcsolhatók az archívum más anyagaihoz, s főleg kontextusaihoz? Mely elv merne versenyezni a személyes átéltséggel s az emlékekkel – még ha azok sokszor torzítanak, vagy a lélek tudatalattijában tapogatózó motívumok és erők hatására szelektálnak is. Nem eldöntve az itt felvetett dilemmákat abban meg lehet egyezni, hogy a szemtanú elbeszélő csak akkor foghat történetébe – legyen regény vagy tudományos megközelítés –, ha viszonylag hosszú életet élt.

Az elbeszélése tárgyától eltávolodott „hosszú” életnek is van objektív kritériuma – ami nem csak az elbeszélő egészségi állapotától függ. Nevezetesen, hogy átéljen három korszakot. Az ábrázolása tárgyáét, majd az azt követőét és még ezek után annak a hajnalát, netán megszilárdulását is, amikor ifjúkora elbeszélésebe fog. Ugyanis e hármas kritériumnak megfelelés okán a biológia törvényszerűségeit figyelembe véve nem is lehet másról szó, mint az ifjúkoráról. Ez a túlélés sem minden kor(szak) privilégiuma. Ugyanis nem minden emberélet időtartama alatt – 60-70 év – esik meg három jól elhatárolható történelmi periódus.

Mindezt előre kell bocsássam, ha a saját magam által megélt magyar történelmi idő bármely szeletéről szeretnék bármit és bármilyen műfajban írni. 1951-ben születtem, s e sorok írása 2021 elejére esik. Ez a két évszám azt jelenti, hogy írója a Rákosi-korban született, de eszmélkedése s egész ifjúkora, sőt egy kicsit azon túl is a Kádár-korszakban zajlott, annak a light-osabb szakaszában. Élete dereka – a leginkább az alkotásra kijelölt – életszakasza a rendszerváltás korára – 1988–2018 – esett. (Amelyet a 2018-as parlamenti választások eredménye nyomán úgy lehet értékelni, hogy majd 2010-től datálódóan illeszkedik a Ferenc Józseffel kezdődő sajátosan apafigurákkal jellemezhető magyar korszakok sorába, amely ezért az „Orbán-korszak” néven fog besorolni az újkori magyar történelembe.)

Erre a történelmi idő-keretre kell/lehet felfeszíteni a látszólag egy szórakoztató zenei műfaj jelenségét és történetét (regényét): a *beat korszakét*.

A beatzene, látszólag egy szórakoztató – „könnyű” – zenei műfaj, maximum: szabadidő eltöltési forma, amihez még hozzátehető: fiatalok kikapcsolódó időtöltése, tizenéveseké, korai húszasoké – még a családalapítás előtt.

Noha.

Noha egészen más is. Forradalom. S mert a kultúra területén zajlott le, fejezet, vért, erőszakot nem követelve el is érte a céljait, s ezért valóban sikerült „megforgatnia az egész világot”.

A beat-, rock-, popzene (jómagam mint botcsinálta egykori „teoretikus” az *ifjúági zene* fogalmát igyekeztem meghonosítani) eredendően új jelenségként bontakozott ki Magyarországon és világszerte is. A színház több ezer éves kifejezési mód – amelynek korszakai, stílusai a műfaja esztétikai történetéhez tartoznak – természetesen beleágyazva a környezet társadalomtörténetébe. A zene is hasonló karriert mondhat magáénak, tengernyi funkcióval – a hangversenyteremtől a kocsmáig.

Azonban a beatezenét, ha hangszereken is játsszák, s művelése igényel némi zenei képzettséget, valamint mutat is hasonlóságokat, elsősorban a népzenevel, azonban mégis gyökeresen más: újszerű fejlemény, s nemkülönben politikai-

szociológiai jelenség. Hangszereken játsszák ugyan, de *pick up*-pal megfejelt hangosítók lökik hangjait ki a térbe, majd kifejezetten iparágga fejlesztett elektromos hangszereken, erősítőkön szólal meg, s technikailag szorosan kapcsolódik a tömegmédiák szintén ez idő tájt bekövetkezett forradalmi robbanásához és elterjedéséhez. S itt nem feltétlenül szükségeltetik minimális zenei tudás, azaz a benne kifejezendő tartalmak elé nem állítódott műveltségi-szakmai cenzus – nemcsak az énekesek esetében. S a hangszerek sem igen változatosak: gitárok s különösen a dob – melyen a négynegyedes amerikai blues zenéből leszűrt ritmus: a *beat* (innen az elnevezés) karakterisztikusan meghatározó. S akkor még nem beszéltünk e műfaj előadásának vagy „fogyasztásának” a helyeiről – ami a közösségi tér: a klub (és nem orfeum, bár, étterem, mint a szórakoztató zenéé, amelyhez minden hasonlósága ellenére nincs sok köze), később e különös – „ellen” – kultúra diadalmas térfoglalása demonstrálásaként: stadion és más fesztiválhelyszínek, például a természet aréna formájú képződményei, mint Woodstock vagy a tabáni „hegyoldal”. („*Gyere, gyere ki a hegyoldalba/neked játszik ott egy rock and roll banda!*”)

A beatzene lefedte műfaji és szociológiai jelenség a 20. század második felének – pontosabban: világháború utáni – kulturális és politikai képződménye. Válasza. Ebben nemcsak egy új – a gyilkos világpusztításokban ártatlan – nemzedék mutatta fel az arcát, hanem maga a fiatalság mint korosztály. Ugyanis az új kulturális mainstream trend kialakítása egy olyan diák korú képviselő kezébe került, amely a történelem során mindeddig nem jutott szignifikánsan a társadalom életét formáló szerephez.

A második világháború utáni két pólusra szakadt világ nyugati tekéjén, az USA-ban és Angliában indult a kulturális és életmódbeli forradalom – *contra culture* –, amely megkérdőjelezte a történelemnek azt az irányát, amely az apokaliptikus világégésekbe hajtotta az európai s a vele szíami iker kulturális és politikai kapcsolatban lélegző Észak-Amerika történelmét. (Antonioni *Zabriskie Point* (1970) című filmje viszonylag hamar a magas művészetbe analizálta ezt a történelmi fejleményt. S szintén rendkívül hamar, egy évre rá, már a budapesti Filmmúzeumban – akár Fellini és Pasolini sok más alkotását – 1971-ben meg lehetett nézni a beat-hippi kultúra mementóját.)

Az ellenkulturális mozgalmak e múlt és jövő átértelmezés során kritikusan hozzányúltak a világot irányító hatalmak – amely egyúttal a sajátjuk is volt – gazdagsága alapjaihoz: a kolonializmushoz és azt szolgáló nagyhatalmi konstellációkhoz is. (Lásd a vietnámi háború hatását ezekre a mozgalmakra. Németországban ez a vértlen nemzedék ugyanennek a hullámnak a begyűrűződése hatására kezdte felfedezni apáik hitleri múltját, s fogott a holokausztért való felelősség felvetésébe.) Az ellenkulturális forradalomnak ugyan voltak politikai leágazásai is – csúcán a párizsi *soixant huitard*-sággal vagy a német Vörös brigádokkal –, azonban az igazi, Európa arcát átformáló hatásai a beatzene és a nyomán beinduló „mindennapi élet” változásaiban mentek végbe, s velük párhuzamban és az erkölcsök és szokások átértékelődésében. (Leginkább a tekintélyelvűség és a szexuális tabuk feloldása terén.)

Az „érzéki-erotikus” zene köré szervesülő mozgalom és életmód-forradalom leírhatatlan erejét mutatja, hogy képes volt áttörni a hidegháborús vasfüggönyön is – és a születése után nem sokkal hasonló ellenkulturális folyamatokat elindítani a második világháború által két féltekére szabdalta világ keleti felén is. Legkiváltképp Magyarországon, ahonnan szétspriccelt az egész Varsói Paktum

(KGST) területére. Létrehozva a magyar ifjúsági zene „popgyarmatait” – újkori történelmünk egyedüli sikeres kolonizációját.

A közép-, még pontosabban (Hanák Péter után) köztes-európai ifjúsági zenei mozgalom átütő jellege egyetlen alapvető helyzettel ragadható meg: ez az új médiumközeg volt az egyetlen legális terület, ahol megélhető, megfogalmazható volt a szocialista rendszerrel való szembenállás. A kulturális vezetés darab ideig a szórakoztató szcéna múltó, szélsőséges divatjának tartotta, és ilyenként próbálta becsatornázni a kultúrpolitikájába, mert nem esett le a tantusz – más szocialista országokban nagyon is –, hogy ennek a zenében megfogalmazódó életérzésnek gyökeresen más az üzenete és tétje. S a magyar beat regionális nagyhatalommá válásában hangsúlyosan szerepet játszott az '56-os forradalom, amely a magyar diktatúrát megfegyelmelte, s kiokította, hogy hegemoniáját csak úgy tarthatja meg, ha valamicskét ad és enged, nemcsak szűk („háztáji”) javakat, hanem bizonyos kulturális igények vagy az emberi természetből adódó szabadságérzés – vagy illúziója – kielésének lehetőségét is. Ezért a betiltást a túrés vagy manipulálás-becsatornázás politikája váltotta fel, amely a hatalom szempontjából diszfunkcionálisan az egész magyar társadalmat átható változást idézhetett elő – s csak a felszíne horzsolta közvetlenül a politika szféráit.

Mindezért azt is lehet állítani, hogy a magyar beatmozgalom jelentősebb hatású volt, mint nyugati mintája. Vagy inkább valami gyökeresen más. Ugyanis a mi ifjúsági zenénkbe koncentráldott és homogenizálódott – komoly esztétikai értékeket is teremtve – minden, ami az ember nembeli tulajdonságából adódóan a szabad mérlegelésen, ízlésen, szimpátián, azonosságon alapuló választás megélésén alapult. Az amerikai vagy a nyugat-európai fiatal ember választhatott a politikai pártok között, s Mick Jaggerről mindent tudunk a bulvár vagy rocksajtónak köszönhetően, kivéve, hogy mire szavaz. Azonban a Kádár-korban hosszú haját növeszteni, nyugatról nehezen beszerzett jeanst viselni vagy például a *Beatrice* vagy a *Neoton Família* mellé tenni le a voksot – csoportosulni a koncertjeiken, hordani a beazonosítható jelvényeiket, csatos lakkcipőt vagy „biztosítótű és bőrnadrág”-ot – demonstratív politikai kiállásnak, valóságos választásnak (ha illúziójának is) számított. Sőt az uniformizált, de alapjaiban sokszínű társadalom más törésvonalai is felsejlettek – még ha csak a korszak elmúltával lehet is őket értelmezni. Például már a nagy Illés–Metro–Omega-korszakban az Illés (nekik volt először magyar nyelvű daluk, a legendás *Az utcán*) a tradicionális magyar kultúrában kívánt kapaszkodót találni, míg az Omega s majd még markánsabban a Locomotiv a nyugati hatások átvétele-adaptálásában találta meg a maga szerepét és követőit.

Ebben a magyar ifjúsági ellenkultúrában kialakult – mind a zenekarok s mind a közönségükben – egyfajta „népfront”, aminek a kohézióját a rendszer elutasítása rántotta össze. Ahogy a kommunizmus rapid, majd némi türelemre, kompromisszumra kényszerített tempóban, de uniformizálni kívánta a korábban sokszínű és -osztatú magyar társadalmat, úgy az ellene lázadó s a populáris kultúra területére szorított ellenérzés szintén egy táborba terelt.

A magyar beatmozgalom a hatvanas évek elejétől rövid utánzó szakasza után önálló útjára lépett. Az utánzás mozzanatában elsajátította a beat nyelvét. Ez nemcsak a zenei formák megtanulásában, az öltözködés, a hajviselet átvételében nyilvánult meg, hanem a szó szoros értelmében a nyelvében is. Addig a népszerű slágereket olasz nyelven énekelték – *Ciao, ciao bambina* –, s többnyire a San

Remo-i és más itáliai fesztiválokról terjedtek el egész Európában, így Magyarországon is, vagy a műveltebb – több száz éve hagyományosan a „vigyázó szemeit Párizsra vető” vagy „Párizst a Bakonyának” tekintő – értelmiségünknek a francia sanzonok nyújtották a szórakozási vagy az adaptálási mintákat. Az orientáció a beattal egycsapásra – a mai napig tartóan – angolra váltott. (Ahogy az operának az olasz, úgy ennek a műfajnak az angol az eredeti vagy inkább metanyelve. Egész Európában, Nagy-Británián kívül sok-sok előadó ezen a nyelven szólal meg – nemcsak az eladhatóság okán, hanem mert ehhez a zenei formához ez a prozódia passzol a leginkább.) Nincs kolonializáló hatalom, amely ezt a hatást el tudná érni, mint a zene mögött húzódó életérzés és ideálok ereje kiváltotta „vonzások és választások”. (Érdeemes lenne összehasonlítani: a Rákosi-Kádár-rendszer 10 éves kötelező orosz nyelvű stúdiumainak eredményességét a beat kiváltotta az angломániáéval.) Az angol nyelv nemcsak a dalok szövege lefordítása, a zenekarokról szerezhető információkhoz jutás eszközének bizonyult, de átalakította az olvasási szokásokat, az irodalmi érdeklődést és velük a kánonokat is. Nem túlzás azt állítani, hogy az amerikai-brit beat (rock, pop, majd a végén a punk) hatása elsöprőbbnek és időtállóbbnak bizonyult, mint a normandiai partraszállás és nagyhatalmi következményei. (Ennek tudatában is voltak. Kiss Imre, a hetvenes, nyolcvanas évek jazzfesztiváljainak szervezője egyszer bevallotta nekem, hogy a megfizethetetlen amerikai sztárok fellépéseit és felvételeit a CIA finanszírozta és szervezte.)

A magyarrá adaptálódott beatmozgalom kivirágzása a hatvanas évek közepe táján kezdődött el. Párhuzamban az „emberarcú szocializmus” megvalósításának törekvéseivel, az Új Gazdasági Mechanizmus beindításával, amelynek aztán véget vetett a '68-as prágai bevonulás. Ezt a rengeteg tehetséget, egyéniséget, szint felvonultató korszakfejezetet leginkább a magyar Beatles: azaz az Illés együttes (pontosabban a Szörényi-Bródy-szerzőpáros) testesítette meg a legemblematikusabb kisugárzással. Nekik sikerült leginkább – persze sok kortársukkal egyetemben – magukba szívniuk és médiumként visszaadni a lassan újra magára találó, a második világháború, majd az azt követő hidegháború s a levert forradalom traumáit és megfagyott levegőjét föl-föloldó és ezért valami „emberarcú” remények felé elmozduló magyar társadalom összhangzását. Membránjukon e remények és illúziók meghatározva pendítették meg a pozitív változások e világon beteljesíteni akart vágyát – ha máshol nem: a zene érzéki-erotikus mámora révültségében.

A beatzene magja el lett vetve, s meggyökeresedett a magyar televényben. Már kitéphetetlennek bizonyult, amikor a Kádár-rendszer megpróbált visszavonulót fújni és vissza- és összezární a KGST és a Varsói Paktum sáncai mögé. A hetvenes években a beatmozgalom e visszarendezési kísérlet hatására megtorpant, és ezért új utakat, kibúvókat keresett. A beat „népfront”-ja felbomlott, a pódiumra lépők s közönségük köreiben egyaránt. Látszólag műfajok és stílusok közötti szakadásokban nyilvánult meg ez a nivellálódás és átstrukturálódás (amelynek fontos fokmérője volt a hatalomhoz való viszony is), azonban – ez szintén csak a mából visszatekintve látható – a sok ágra szakadás törésvonalai-ban már felsejlett a hagyományos, legalább 1848-ig visszatekintő magyar társadalomfejlődés alapmotívumainak a felszínre emelkedése is. Kezdődött a szuper groupokba koncentrálódással – Locomotív, Taurus, Fonográf –, majd összerázódtak a különböző ízlésű, hátterű – értelmiségi – „progresszív”, „jazzrock” vagy proletár összetételű – „hardrock” – zenekarok és közönségük, sőt kispolgároké is

(disco) vagy az avantgárd lázadóké (legkiemelkedőbb képviselője a Kex), sőt az évtized közepe táján megjelent a népi-urbánus (törés)vonal is, amikor a táncházmozgalom szippantotta búvkörébe az erre fogékony vagy inkább ilyen háttérű fiatalokat, akiket az egyre inkább kiürülő elüzletiesedő, karizmahiányos (már nem beat-), de popzene már nem szippantott magába.

E korszakemelkedőn az ifjúsági zene intézményesülésében s a benne folytatott elnyomó és manipulációs küzdelmekben – nem győzöm hangsúlyozni, hogy a folyamat csak most válik láthatóvá, benne élve mindennapi önmegvalósításnak vagy legfeljebb önmagára kirótt falkitolási feladatnak tetszett – már érzékelni lehetett a Kádár-rendszer erodálódását. Egyrészt a tömegkommunikációs lehetőségek – rádió, tévé, hanglemezek, koncertipar – leállíthatatlanul formálták át a fiatal nemzedékek tudatát, amely köszönő viszonyban sem volt a kitűzött szocialista eszményekkel, eredményeképp az effajta zene köré felépülő szimpátia, vonzódás valóságos társadalmi erőként is artikulálódott, amivel számolni kellett. Másrészt változatos manipulatív eszközökkel a hatalom – néhány rádiós és tévészerkesztő, de legambiciózusabb és legemblematisabb alakja Erdős Péter (élete megérne egy monográfiát) lemezgyári menedzser, akitől a „szakma” egzisztenciális és erkölcsi érvényesülése egyszemélyben függött – révén megpróbálta leszerelni, más vágányokra terelni s egyes esetekben hatalmi és rendőri intézkedéseket is bevetve. (Hogy a hatalom fölfogta az ifjúsági zene körül hullámzó, ha nem is veszélyt, de erőt, azt bizonyítja, hogy milyen energiákat fordított titkosszolgálati megfigyelésére. (Lásd erről Szőnyi Tamás: *Nyilvánartottak, titkos szolgák a magyar rock körül, 1960–1990*. Bp., 2005.) Ide tartozik, hogy a tisztán kapitalista alapú, kereslet és kínálat egymást előrevivő dinamikája először az antikapitalista rendszer közepén, az ifjúsági zene működésében valósult meg a szocialista Magyarországon. Az egyre drágább felszereléseket és infrastruktúrát csak a popularitás bevételeiből lehetett fedezni. (Nem véletlen, hogy az új rendszer első milliárdosa a FOTEX-alapító, MTK-tulajdonos Várszegi Gábor, a Gemini együttes zenekarvezetője lett.)

Ahogy a beatkorszak első évtizedének az Illés együttes volt a főszereplő médiuma, úgy a hetvenes éveknek a Syrius. A műfajokra, közönségre töredezettségben persze sokkal szűkebb körben, azonban magasabb esztétikai értékekkel vitte tovább – mert Bartók Béla örökségéből építkezett – a beatmozgalom eredeti értékeit. (S nem mellesleg eljutott nemcsak a világszínvonal, de a világhír küszöbére, amelyet szintén a diktatúra kisszerű szempontjai, de leginkább a rendszer, hogy ezt lehetősége volt megtenni, akadályoztak meg.) Ez a zene és kiállítás – ezt már közönségként és szociográfusként is tapasztaltam (első beatszociográfiámat róluk írtam, *Oh je*. 1976) – alkalmas volt arra, hogy hallgatója, rajongója életét megváltoztassa. Ezzel az ifjúsági zene „népfront” funkciója magasabb minőségbe váltott: mert képes volt a művészet eszközeivel elindítani egy ugrást/váltást. Az „alávetett néposztályok” fiából a művészi hatás és a vele egyenrangú közösségközege, sok esetben felkeltette az igényt az önművelődéshez, hogy el-sajátíthassa az eszközöket, amelyek révén ki lehetett törni a bezárt – a szocialista rendszer becsukta – skatulyájából.

A magyar beatkorszak utolsó periódusának legmeghatározóbb zenekarának a Beatrice bizonyult, s az általa betöltött nem kvázi- de valóságos ellenzéki, mármár politikai szerep, amely szét is feszítette a magyar beatkorszak három évtizedét. Az együttes szerzőpárosának és karizmatikus személyiségeinek – Nagy Ferónak és Miklóská Lajosnak – a Kádár- és beatkorszakon végigvonuló, nemze-

dékinek is általánosítható megalázott kudarc sorozatából kibuggyant dühe találkozott a Kádár-rendszer kivetettjeinek, a csöveseknek a „*No Future*” érzésével, ami nem a szigetországi punk szolgai átvétele volt, hanem a magyar rögválóságot hordozó perspektívátlanóság. A csövesek többsége állami gondozottakból rekrutálódott, s maga a tömeges méretű állami gondozásba kerülés oka pedig a szocialista társadalom önképével ellentétes anomáliáit hordozta magában. A népfrentosság másik oldalán egy akkor avantgárd irodalmi csoporttal, a Fölös példánnyal való rövid együttműködés állt. (Az „ellenkulturális erők egymás felerősítését a hatalom nem tűrte, és azonnal közbeavatkozott.) Nem sokkal a zenekar felbomlasztása előtt írták és adták elő egy párszor az *Európa* című szvitjüket, amelynek tragikus látnokisága le is zárta a magyar beatkorszakot. („Északon, nyugaton, délen, keleten / Egyetlen fontos dolog a rend. / És én nem tartozom senkihez / De képtelen vagyok bármit változtatni / Északon, nyugaton, délen, keleten. / Provokáció a pusztá létem / A jövő, melyben élünk, egy nagy csapda / Zseniálisan ki van ez találva.)

A hatalom és ifjúsági zenei világ egymással birkózása a magyar társadalom tudatába beépülő alapvető értékeket teremtett. Ezeket ki- és felmutatni későbbi korok kutatóinak és történészeinek feladata lesz gazdag téma és széles kontextusháló vizsgálatára ad lehetőséget.

S persze rengeteg áldozat, kudarc, sőt emberi tragédia is szegélyezte a beatmozgalom felszívódását a magyar társadalom pórusaiba. (Éppen most mutattak be erről egy, a Kádár-rendszer mélyáramlatait különleges szögből feltáró dokumentumfilmet: Hajdú Eszter *Siess haza, vár a mama* alkotását, Barta Tamásról, a Locomotiv Los Angelesben meggyilkolt gitárosáról.)

A beatkorszak igazi történelemformáló jelentőségét abban kell látni – ha valamit nemcsak a földerengő „történelmi távlat”, de éppen e tanulmány fogalmazása is segített meglátni: (*Láss, láss, ne csak nézz!*, Illés, 1967) –, hogy noha a Kádár-rendszer bukásának nem sok köze volt az ellene fellépő ellenzéki szerveződésekhez, mozgalmakhoz, mint ezt nem kevés mítoszképzéssel sokan próbálták „eladni”, azonban az szinte csoda, hogy az átállás vér nélkül s nagyobb zökkenők nélkül lebonyolódhatott, a beatkorszak küzdelmeinek és tudatformáló, a szabadságigényt ébren tartó erejének köszönhető.

Ahogy a magyar ifjúsági zene fölívelés-kivirágzása tápláló erőit abból nyerte, hogy az elfojtott-taposott szabadság- és választásigény benne homogenizálódhatott egyedül, ezért, amint a rendszerváltással „leomlottak Jerikó falai”, amint kifogyott belőle ez a tápláló üzemanyag, törvényszerűen véget ért. (Beatrice: Jerikó, Jerikó fala porba hullott rég / Jerikó, Jerikó múlandó a dicsőség / ... De várj, várj lesz még idő / eljutok a falak mögé. / S a kürt hangjával lerombolom / Hogy meghalljátok a győzelmi indulót.”)

A magyar beatkorszak véget érése aktusát és módját szintén a politikummal való különös viszonya hatotta át. Míg a politikum hiánya és a művészetbe desztillálása időtálló, esztétikailag is mérhető eredményeket teremtett, addig ez az építmény dicstelenül omlott a porba, amint megérintette az igazi politikai szabadság fuvallata. A rendszerváltás kezdetén magamban fogalmazgattam a beatkorszak akkori krónikásaként még egy búcsúzó írást, amely arról szólt volna, hogy a műfaj (hiszen a „történelmi távlat” híján akkor még csak egy műfaj elbeszélésében gondolkodhattam) differencia specifikájával ellenkezik bármilyen politikai áramlathoz csatlakozás vagy csak azzal való szimpátia kimutatása. Lustaságból vagy csak a rosszkedv okán nem írtam meg – kár, mert, az én időm utá-

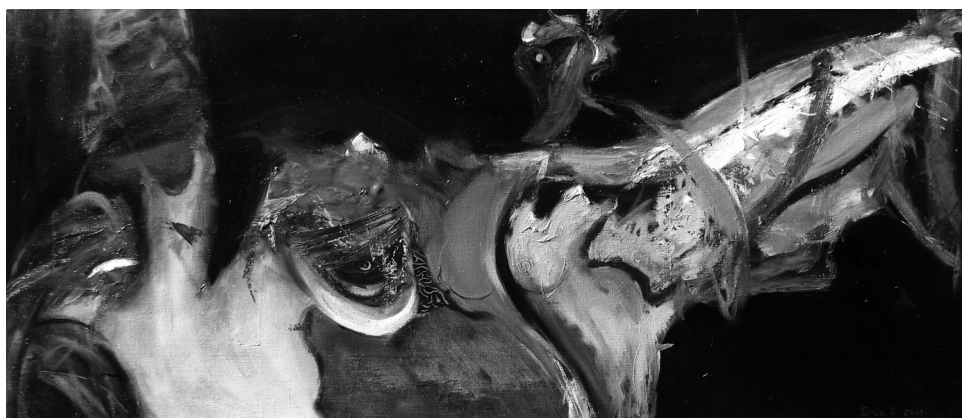
ni mozaikokat kutató és azok összerakásából elbeszélést építő történész vagy regényíró számára lehetett volna nyomot hagyó dokumentum –, hogy a műfaj/korszak hanyatlás okát szinkronban is érzékelték. A beatkorszak funkcionális szereplőinek a mai napig tartó diszfunkcionális s ezért dicstelen, még csak esztétikai értékeket sem létrehozó szereplését pedig tudatosan nincs kedvem megörökíteni – ehhez valóban olyan kolléga szükségeltetik, aki nem érintett.

Persze azóta is akadnak fiatal emberek, akik ugyanolyan felállással – szóló-énekes, egy-két gitár, dob, esetleg egy billentyűs s még egy fúvós – lépnek pódiumra, szintén javarészt fiatal közönség előtt. Adnak ki lemezt (CD-t, youtube clipet), szerepelnek fesztiválon vagy tévéműsorban. Azonban a lehet, megtévesztő hasonlóság ellenére mindez már egész más: szórakoztató zene, jó esetben esztétikai produktum. A magyar társadalomban a szabad választást (vagy illúzióját) ismét a politikai pártok, és az általuk meghatározott „kulturális erőterek” harcai és programjai fedik le – s ezért ez a műfaj felszabadulván a ránehezdő, oly termékeny diszfunkcionalitástól, ismét az lehet, ami. Az ellenkultúrából észrevétlen visszafejlődése révén show-biz-é, az eredet emlékeit, értékeit, nosztalgiait őrző vagy (apró)penzre visszaváltó műfajjá degradálódott.

A funkcióváltásról-visszavedlésről sem a művészek, sem a közönségük nem tehet. Hiszen a pódiumon reflektorfényben játszó kiválasztottak s az őket csápoló rajongók egyaránt a világtörténelem nagy játszmaí s egyetemes fejlődése által meghatározott idejének gyermekei – így ők együtt: a korszakuk, a *beatkorszak* megtestesülései.

A beatkorszak kronológiai szempontból egy az egyben a Kádár-korszakra esett. Azonban a beatkorszak-meghatározással mégis valami olyasmi elhatárolást lehet megérzékíteni, ami kivon-kiszabadít a ránk oktrojált idő törvényszerűségei alól, mert a maga idejében: valóságos, mert megélt volt. Ezért valami bensőbb-emberibb elvehetetlent jelölhetünk vele, amely a diktatúrán belül/ellen létezett, s legalább, ha nem még inkább korszakos jelentőségű.

Ezért az ezeréves magyar kultúra történelmének, majd hol látványosan, hol Atlantisz-lesüllyedtségben, de szerves alkotó eleme marad, míg történetét jegy-zik és élük.

FODOR JÁNOS

„VALAMI MÉGIS KIMONDATLAN MARAD”

Esettanulmány az 1970-es évek romániai magyar
rockzenei életéből

„Állítsd meg és
kérdzd, mi van az
álmaival, előbb csak
hebeg, de aztán
kiderül, naponként a
megélhetés és a
halhatatlanság között
bujdosik. Ilyenek
voltunk: fejünk felett
tishta volt az égbolt,
kerestük a szót
s a percet...”

A romániai magyar könnyűzenei élet, illetve az ezen belül is különböző műfajokat kipróbáló rockzenekarok változatos, viszont a lehetőségekhez képest igencsak gazdag felhozatalról tanúskodnak. A „jegyzett” (vagyis saját lemezzel rendelkező vagy a médiában szereplő, alkalmanként fellépő) profi együttesek mellett számos félamatőr garázszenekar működött Románia-szerte, melyek szereplési lehetőségek híján legfeljebb házibulik vagy kisebb közösségi események hangulatát biztosították, és amelyek összegző áttekintésével még adós marad a történettudomány és zenetörténet.¹ Jelen írás, bár nem kimerítő módon, hanem inkább esettanulmányyszerűen kíván ráközelíteni az 1970-es évekre jellemző aspektusokra, a rövid életű és méltatlanul mellőzött szatmárnémeti Mikron zenekar példáján keresztül.

Az elsősorban Nyugaton meghonosodó beatkorszak különböző hullámai megfelelő késéssel jelentek meg Kelet-Európában, így Romániában is. Mivel a korszak műfaji behatároltsága nem volt egyértelmű, számos megnevezéssel illették a korszakban. A *Romániai magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetének könnyűzenéről szóló szócikke a következőképpen igyekezett nem kimerítő, de összefoglaló körképet adni László Ferenc tolmácsolásában: „A 60-as években merül fel olyan könnyűzene igénye, amely — elsődleges szórakoztató jellegének föladása nélkül — szerzői és előadói egyéniségek műve és nemzeti-ségi közművelődésünk, művészetünk része. So-

kasodnak a magyar táncdalok [...] A könnyűzene keretén belül a kommersznek is nevezett hagyományos irányzat mellett föltűnnek a beat (legnépszerűbb együtteseink ekkor a szatmári Mikron, a marosvásárhelyi Dentes és a nagyváradi Metropol, amely utóbb Virányi Attila vezetésével az ország első hard rock együttese közé küzd a föl magát, négy hanglemezét forgalmazzák), valamint a folk.”² Ennek alapján tehát a könnyűzene gyűjtőernyője alatt megférő zenei stílusok egyikét jelentette a rockzene. Demeter Csanád szerint a Siculus fesztiválnak köszönhetően jelent meg a romániai magyar sajtóban egyáltalán a rockzene körüli diskurzus. Bár az tény, hogy előbbinek hatalmas szerepe volt, vélhetően ez jelentette azt az időszakot, amikor egyrészt lehetett írni és beszélni a létező és tapasztalható jelenségről, továbbá ennek nyugati hatása ekkor nyilvánult meg a legerőteljesebben. Az ekkor Gáll Ernő vezetésével működő *Korunk* folyóirat hosszasan idézett egy 1969-ben megjelent *Beat* című kötetből származó, a korszakban népszerű elrettentő szakirodalomként is jegyzett munkát, melyből az új zenei műfaj sajátosságait kívánták bemutatni. Eszerint: „Már maga a hangerősítő berendezés is idézőjelbe teszi ezt a művészetet. Voltaképpen a gépek zenélnek, egy hatalmas elektromos hangszer, a zenészek mintegy csak kezelik a gépet. Nem az ő gégejük és ujjaiuk produkciója az, amit hallunk, hanem egy személytelen berendezésé, s az többet mondhat és bátrabban beszélhet, mint akárki külön. De az iróniát szolgálja a hangszínen és hangzásban rejlő groteszk elem is. A gitár az egyik leghalkabb hangszer, ezért is maradt ki az európai műzene fejlődése során a zenekarból. Hangja az erősítő berendezés révén nemcsak megnő, hanem szint is vált, valami oboaszzerű groteskséget kap. Ezt csak fokozza a falzettes éneklésmód, a beate mindig jellemző »csujogatók« (ye-ye-ye), valamint a szereplők ruházata, külső megjelenése és színpadi viselkedése.”³ Műfajilag általában azok a maguk is zenekedvelő kritikusok szoktak tisztánlátásra ösztönözni, akiknek szerepük volt a korszak zenei mozgalmának szervezésében. Így Boros Zoltán mondatai voltak a legtalálóbak: „Ezeknek a kifejezéseknek a jelentése ugyanis országonként, sőt kiadványonként más és más. Amire mi azt mondjuk: popzene, másutt rockmuzsikának is hívják. Ugyanakkor popzenén a népszerű táncdalokat értik. Sok országban megmaradt máig a beat elnevezés. Azt hiszem, talán nem is az a legfontosabb, hogy rocknak, popnak vagy beatnek nevezzük.”⁴ Ebben valóban igaza volt, mivel egyrészt a műfaj és annak zenei-szövegi sajátosságai folyamatosan változtak, alakultak (ez napjainkban is érvényes), így elnevezés tekintetében a „hivatalos” verziók általában a megkésett mintákat vették át, s mint olyan a jelen írásban használt rockzene legyen inkább gyűjtőfogalom, mintsem túpontos meghatározása a megannyi létező zenei árnnyaltnak.

Bár a romániai kommunista rendszer idején a rockzene sosem volt támogatott műfaj, viszont annak „szelepnnyitogató” funkcióját nem lehetett tagadni, így korlátoltan vagy „megfelelő kordában” tartva főleg az 1960-as évekkel kezdődően megjelentek a különböző műfajokat játszó rockzenekarok. Ebben a tekintetben a romániai könnyűzenei és ezen belül is a rockzenei együttesek történetének vizsgálata el kell vonatkoztasson a magyarországi minták és kutatások módszertanától. Ez több szempontból indokolt: egyrészt egyértelmű, hogy a kommunizmus sajátos romániai rendszerének sajátosságai minimális külsőségekben hasonlíthatók a Magyarországon lejátszódó folyamatokhoz. Másrészt pedig merő túlzás lenne a Magyarországon nagyjából az 1960-as évektől érvényes, Aczél György által meghonosított, „három T” elvének kultúrpolitikai vonatkozásait a romániai kultúrpolitikára vetíteni. Előbbinek lényegét maga Aczél György fogalmazta

meg írásában, felszólalásában, legvilágosabban talán 1979-es beszédében: „Az elmúlt két évtizedben vált szinte szólásmondássá, hogy művelődéspolitikánk a »három T« elvére alapul: támogatunk, tűrünk, illetve türelmesek vagyunk, ha pedig kell, tiltunk.”⁵ Ehhez képest a romániai Dej-, de főleg a későbbi Ceaușescu-rendszer kultúrpolitikájában, különösen a júliusi tézisek kihirdetése utáni időszakban nem beszélhetünk hasonló jellegű felosztottságról, legfeljebb ennek esetlegességéről. Míg Magyarországon adva volt valamiféle keret, illetve kompromisszumok, lemondások árán részleges siker és megélhetési feltételek biztosítottak voltak azok számára, akik a rockzenei pályát választották, ez Romániában ritka, de legalábbis minimális eséllyel valósulhatott meg hosszú távon életképes projektként. Legtöbb esetben e keretek hiánya okozta az egyébként szerény sikereket elérő együttesek felbomlását, beszüntetését, tagjainak disszidálását vagy a teljes pályaváltást. A hatvanas évek végi átmeneti időszak viszonylagos liberalizációja (mely szoros összefüggésben volt az 1968-as csehszlovákiai eseményekkel, továbbá a nemzetiségi követelések részbeni teljesítésével) azonban nem volt hosszú életű. Egyed Péter az 1971-es júliusi tézisek kihirdetésében vonja meg azt az éles cezúrát, amely véget vetett a kellő iróniával értendő „tisztá boldogság korának”. „A csúcok (nyilván Erdélyben) azonnal megértették ezt, és csomagoltak, aki maradt, az vagy betagozódott a hivatalos, államilag engedélyezett és dotált rock-vonalba, vagy marginalizálódott bárzenész lett. Vagy elvitte a stressz, a frusztráció és a vele járó iszonyatos alkoholizmus. A Ceaușescu-politika ez esetben is hihetetlen kárt és szenvedést okozott, lefejezte az alakuló, autentikus zenei beat-rock mozgalmat is.”⁶ Bár a korszak hanyatlásának hatásai minden bizonnyal kitolódtak a hetvenes évek végére-nyolcvanas évek közepére.

A romániai magyar rockszcéna a kommunizmus éveiben szinte teljes mértékben el volt szakítva a magyarországi pályatársaktól, illetve ez fordítva is érvényes volt: ritkaságszámba ment, ha egy magyarországi rockegyüttes felléphetett Romániába (ilyen volt például az Omega együttes turnéja, amely 1980-ban Brassót, Temesvárt, Aradot és Bukarestet érintette), de a nevesebb romániai együttesek is csupán kivételes alkalmakkor turnézhattak valamely baráti szocialista államban vagy esetleg a Szovjetunióban. Sőt, mint kiderült a Metropolis együttes vezetője, Virányi Attila követési dossziéjából, nem csupán követték és rendszeresen lehallgatták, hanem az együttes külföldi kiutazását is többszörösen megakadályozták.⁷ Ennek megfelelően magyarországi együtteseket nem is lehetett hivatalosan a romániai médiában megjelentetni, ami végső soron azt a „kényszer” szülte, hogy a román televízió magyar adása a hazai magyar előadókat népszerűsíthette.

1972 tavaszán alakult meg Szatmárnémetiben a Mikron együttes, azzal a ki-mondott céllal, hogy részt vegyen az udvarhelyi Siculus fesztiválon. Az 1970-ben induló, négy kiadást megérő fesztivál azóta is a romániai magyar könnyűzene és rockzene egyik nem hivatalos „keltetője” volt azért, hogy az itt fellépő együttesek kizárólag saját szerzeményeket mutathattak be. A szakmai zsűri értékelése mellett ugródeszkát jelentettek a fellépő zenészek számára az itt készült felvételek, valamint annak a kapcsolatrendszernek a kiépítése, melynek köszönhetően a rádióba és a román televízió magyar adásába is bekerülhettek. Bár a fesztivál-kultúra meghonosodásának hőskorában voltak még hasonló próbálkozások, melyek különböző műfajokra koncentráltak, így az országos sugárzású brassói Arany Szarvas Fesztivál jelentette a mintát, mely alapján Hargita megyében megszervezték az említett Siculus fesztivált Udvarhelyen, illetve az Ezüst Fenyő

könnyűzenei versenyt a megyeszékhelyen, Csíkszeredában és a Tavirózsa fesztivált a Rétyi Nyírben. Ezeket követően (vagy éppen ezekkel párhuzamosan) 1976-ban a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács országos konferenciáján elhatározták a művelődés hatékonyabb átláthatósága és a személyi kultusz kiteljesítése érdekében a Megéneklünk, Románia (Cîntarea României) országos fesztivál rendezvénysorozatának elindítását. Ez a mozgalom az egész kulturális és művészeti életet átfogta, illetve nyomon követte annak minden tevékenységét, és nem engedett meg semmilyen önálló kezdeményezést, illetve 1976-ot követően ennek égisze alatt szervezték a különféle magyar vonatkozású rendezvényeket is.⁸ Ezek mellé sorolhatóak azon egyszeri előfordulását vagy néhány alkalmat megérintő kisebb rendezvények is, mint a csíkszeredai A fiatal zene fesztiválja vagy a Temesvári Ifjúsági Zenei Hétvége. Emellett a több helyszínről és műfajú Zenés Karaván is népszerű eseménynek számított (akárcsak az Ifjúmunkás Martiné), melynek válogatásából szintén sikerült nagylemezt megjelentetni. Vagyis ezek jelentették azokat a kimondottan fesztiválszerű kereteket, amelyek a romániai magyar rockzenészek alkalmi megjelenését, illetve saját szerzeményük bemutatását tették lehetővé az 1970-es években.

Betuker Péter visszaemlékezése szerint Szatmárnémetiben számos zenekar működött, melyek helyi vetélkedőkön mérkőztek meg egymással a közönség előtti megmutatkozás érdekében.⁹ Ezek közül vegyesen léteztek amatőr diákzenekarok, de vendéglátózó professzionális együttesek is feltörekvőben voltak. Ilyen volt a Zephir és a Rytmik nevű együttes, utóbbiban Bencze Sándor és Vakarcs Pál is közreműködött, akik az 1970-es és 1971-es Siculus fesztiválon díjazottként váltak ismertté. Velük került kapcsolatba a fiatalabb generációból jövő Betuker Péter, aki az Albatros diákzenekarban próbált szerencsét. A két együttes, tehát a Rytmik és az Albatros egyesüléséből jött létre 1972 tavaszán a Mikron együttes, bár a Rytmik más tagokkal még fellépett az 1972-es Siculuson. A Mikron együttes magját tehát a már kisebb díjakat bezsebelő, kipróbált Rytmik tagjai alkották, de a szoros kötelék megvolt korábról is, mivel Betuker Péter basszusgitáros énekes már az 1971-es Siculus alkalmával elkísérte a Rytmiket Székelyudvarhelyre, ahol még nem zenészként, hanem „hangszercipelőként”, vagyis afféle roadként volt jelen.¹⁰ Az együttes tagjainak zenei inspirációját nagyjából a korszakban a határhoz közeli régiókhoz hasonló helyzet ihlette: kezdeti repertoárját elsősorban a rádióadások és csempészlemezek útján lemásolt népszerű nyugati és magyarországi együttesek dalait foglalták magukba, melyek hozzáférhetőbbek voltak. Egyed Péter szerint „a várost természetesen a rádióadások is uralják: a hagyományosabb esti Radio Luxembourg színvonalas könnyűzenei adásait szinte mindenki követi. Amikor azonban a román Szabad Európán elindult az eredetileg ploiești dzsesszdobos Cornel Chiriac szuperprofi, azaz a toplisták kínálatát követő, majd kommentárokkal ellátó adása (Metronom, illetve Tinerama), akkor elnéptelenednek a városok utcái. A beatkorosztályok fülüket a rádiókra tapasztva ültek otthon (alkalmasint regisztráltak is). [...] Hasonlóképpen színvonalas volt a magyar Szabad Európa Cseke László (Ekecs Géza) által szerkesztett Teenager Partyja.”¹¹ Ebből fakadóan a határ menti (bánsági, partiumi) együttesek azzal is kitűnhettek, hogy a magyar televízió adásait befogva ismerték az aktuális rockzenei élet repertoárját, így a saját számokon kívül a Siculus fesztivál esti kötetlen koncertjein a szokásos Illés, Omega mellett az 1971-ben alakult supergroup, az LGT dalait is eljátszották, nagy sikerrel. Emellett természetesen a szerencsén múló egyéni tapasztalatok is befolyásolták az

együttesek zenei hatását. Például Betuker Péter 1972-ben részt vehetett a július végén a budapesti Kisstadionban megtartott Free együttes koncertjén (tagjai: Simon Kirke, Poul Kosoff, Andy Fraser, valamint később a Bad Companyt is erősítő legendás Paul Rodgers). Ami talán ennél izgalmasabb, hogy a londoni együttes előzenekara a szintén legendás és méltatlanul elfeledett Taurus zenekar volt, amely a korszak hard rock műfajának egyik első magyar supergroupja volt. A sajnálatos módon rövid életű együttesüket az amsterdami Black Sabbath koncertjéből inspiálódva hozta létre Radics Béla és Som Lajos mellett Brunner Győző dobossal és Balázs Fecő énekessel. Ennélfogva elmondható, hogy a hetvenes évek eleji romániai magyar rockzenészeknek pontos fogalmuk volt arról, hogy hol tart a magyarországi és nyugati rockzenei élet, mindattól függetlenül, hogy az előzőleg felsorolt performanszokhoz még csak hasonló jellegű megvalósítására sem volt reális lehetőség. S bár ezek jelentősen befolyásolták a romániai magyar rockegyütteseket érő zenei hatásokat, a komolyabb könnyűzenei oktatás egyéni lehetőségekre és tehetségekre hagyatkozatható. Ily módon azon generáció (melybe Boros Zoltán is tartozott), amely komoly konzervatóriumi képzéssel, gyakorlatilag kamarazenei tudással bírt, esetleg dzsessz vagy hasonló komolyabb igényű hangszerismeretet igénylő műfajban alkotott, ha nem is lenézte, de mindenképp „furcsának” vélte a néhány akkordot ismerő, de melodikusabb, egyszerű szövegvilággal operáló rock műfajnak a kialakulását.¹² Pedig a rockzene jobban tudta integrálni azokat a zenészeket, akik hallásból, autodidakta módon vagy minimális hangszeres képzéssel, de szorgalmas gyakorlással le tudták utánozni a rádióban vagy televízióban hallott performanszokat, esetleg sajátokat is alkottak. A Mikron együttes viszonylatában Betuker Péter iskolás korában csellózni tanult, ami kellő zenei alapot biztosított számára ahhoz, hogy később néhány akkordot és „fogást” megtanulva átigazolhasson a gitárra. Hasonlóan tehetségesnek számított Vakarcz Pál, aki egyedülként zeneiskolát végzett, és a dobprodukcióját még a néhány évvel idősebb Ráduly Béla (a Metropol legendás énekes-dobosa) is megcsodálta.¹³ A zenei tudás mellett a jó minőségű hangszerek megléte is esszenciális, ugyanis új műfajként a rockzene számos technológiai újítást is adaptált a hangzásvilágban. Így a hangszerek egyszerű kihangosítása mellett megjelentek a torzítók, szintetizátorok, melyeket a jobb minőségű elektromos gitárokhoz hasonlóan szinte lehetetlen volt beszerezni. „Még csak álmodtam a legendás »Doina« erősítőről »Goodmans« angol hangszóróval, ami a »Szoli« klubban játszó Metropolnak már megvolt” – emlékezett vissza a később szintén a Metropolhoz csatlakozó Orbán András.¹⁴ A saját felszerelések beszerzése sokszor nehezen járható út volt, ezért elterjedtek az eredeti hangszerek mellett a saját barkácsolású, improvizált eszközök. Ez akár belépő is lehetett egy együttes keretébe, ahogyan Csutak István szerint Vasiu Tibor került a Garabonciáshoz: „ő is gitározott, és volt egy óriási aduja: szülei vásároltak neki egy Joiana márkájú, Csehszlovákiából hozott elektromos gitárt. Ezenkívül Vasiu Tibor még barkácsolt is, erősítőket, gitártorzítót, phaseshiftert.”¹⁵ A barkácsolás tehát külön műfaj volt, legplasztikusabban talán Egyed Péter segít elképzelni ennek menetét: „Szorgalmasan tekertük a hangszedőket (biciklidinamókból kiserelt mágnes és teherautók indukciós tekercséről lefejtett huzal kellett hozzá – 3000 tekerés volt az alap] –, volt, amit kölcsönkérni vagy »megszerezni« kellett – legnagyobb szerencsénkre sikerült – »örök kölcsönbe« megszerezni az iskola erősítőjét és egy ahhoz való mozihangszórót.” Valahonnan „kirekkentettek” egy lábdobot is (ha nem egyéb, monarchiabeli tűzoltózenekaré lehetett), az erősítő

oroszkatonai tárgy volt eredetileg, a hangszóró pedig az egykori Munkás mozi leselejtezett darabja. Végül nyári keresetéből vásárolt egy használt Doina erősítőt, „a korszak sztenderd darabját”.¹⁶ Mindehhez képest a Mikron együttes szerencsés, de ugyanakkor kiszolgáltatott helyzetben volt, ugyanis Betuker visszaemlékezése szerint nem voltak hangszereik, legfeljebb dobozgitárokkal muzsikáltak, melyeket bedugtak a Pacsirta rádióba, valamilyen úton-módon, mikrofonnal felerősítettek és úgy játszották az első nótáikat. Mivel az együttes a helyi UTC (Uniunea Tinerilor Comuniști, vagyis a Kommunista Ifjak Szövetsége) munkaszövetkezetéhez tartozott, az biztosított részben próbahelyet, illetve hangszereket és felszerelést is. Ráadásul ezek nem akármilyenek voltak: az UTC-vel kapcsolatot tartó Bencze Sándor rávette a szervezetet, hogy Bukarestbe leutazva vásárolják meg a Mondial rockzenekar felszerelését. Így lehetett, hogy a legendás Iuliu Merca Höfner márkájú basszusgitárja, Fender és Winston erősítők stb. segítségével játszhatott a Mikron együttes.¹⁷ A jó hangszerek és erősítők teljesítménye általában meg is mutatkozott, a korszakban egyik sztereotíp jellemző megjegyzés a műfajjal szemben, hogy „túlzottan hangos”. Ezzel kapcsolatban a korszak narratívája így szól: „Nagy együtteseink 400-500 W összteljesítményű erősítése zárt térben olyan hangerőt produkál, hogy a hangfalaktól 10-15 méterre is 90-110 decibel, tehát a fájdalomküszöb körül van a hangerősség. Ebben a hangerősségtartományban nemcsak az anyagcserét, a szív működését és a lélegzés ritmusát gyorsítja a »zene«, de a hallóképességet is roncsolja. A jövő a hallókészülékgyártó iparé!”¹⁸ Ezalól a Mikron sem volt kivétel, ugyanis az 1974-es turnéjuk sepsiszentgyörgyi állomásán a dicséretnek mellett a műfajt kevésbé szimpatizáló újságíró szerint „zenéjüket nem tudták normális fül teherbíró képességeire hangolni”.¹⁹

A névválasztás szempontja sem volt egyszerű, ugyanis a leleményesség mellett a névadás az identitás kifejezője is lehetett. Ebből adódtak ugyan vitás helyzetek, bár ezek nem nevezhetőek szakmai vitáknak. Egyik ilyen megnyilvánulás az *Utunk* és az *Ifjúmunkás* hasábjain „zajlott”, melynek kezdeményezője Sebestyén Mihály tévékritikája volt a temesvári Ifjúsági Zenei Hétvége tévéműsoráról, melyre többen is reagáltak. Ebben a névválasztás körüli adódtak: „Már az együttesek neve is mély humanista-latinos kultúráról árulkodik: Spektrum, Brevis (vö. vita longa, ars brevis). Kriolit (ez gyaníthatóan valami fontos altalaji kincsünk, mellyel az együttes szinte jelezni kívánja, hogy undergroundot játszik földalatti színvonalon), Fortuna, Trans (csak azt tudnám, mitől estek transzba). Vox T (a titokzatos T, mint utóbb értesültünk róla, a Tsíkszereda okleveles alak rövidítése), Acoustic (hogy legalább a nevében legyen vala muzikális), egyszerűen ezekből a nevekből csupán az nem derül ki, hogy nemzetiségi könnyűzenénk képviselői kívánnak lenni, ellenben a névválasztók fantáziabőségére azonnal rádöbbenhetünk.”²⁰ Sebestyén ironizáló kritikájára nem késlekedett Csutak István válasza, amelyben a pontosítások mellé a névadások logikájának megértését is igyekezett zenészi, együttes perspektívából ismertetni: „A név (igen fontos reklámtényező!) legyen könnyen megjegyezhető, kiejthető, érdekes. (Nemegyszer éltem át kínos perceket a Garabonciás tagjaként, mikor bemondók, vendéglátók, közönség egyszerűen nem tudták kiejteni a banda nevét.) Ezért tartok érdekesnek, jónak olyan neveket, mint:

- Spektrum (színekép, frekvenciaspektrum – semmi köze a zenéhez, ugye?),
- Vox (hang – a „T”-t az együttes már rég nem viseli – de ez kit érdekeli?),
- Acoustic – mely banda nemcsak nevében muzikális, csak meg kell hallgatni.”²¹

Az 1976-ban alakult Garabonciás együttes névválasztásánál a szempont az volt, hogy olyan név legyen, „amit nem lehet lefordítani románra, van neki erős magyar üzenete, és talál is az egyetemi hallgatókból álló együttesre”.²² Végző soron a Mátray László színművész által javasolt, a magyar népi hitvilág természetfeletti erejű személyeinek egyike ugyan létezik a román néphitben (solomonarii megfelelővel), illetve angol nyelven is megfeleltethető, viszont lemezeken a korszakban végig a „Garabonciás” forma szerepelt. Ezzel szemben a szintén híres nagyváradi rockzenekar, a Metropol Group elnevezése Vajda Tibor zenekaralapító édesanyjától származott, ahol a szempontot a következőképpen vázolta fel Virányi Attila: „Az első fellépéseink falvakban voltak, ezért ajánlott a Vajda anyuka olyan nevet, hogy érezni lehessen: a zenekar egy nagyvárosból, egy metropolisból érkezik. Ekkor jöttem rá, hogy Nagyvárad az egy világváros. A név később okozott gondokat, de nem ezzel voltak a legnagyobb bajaink. Picit excentrikus volt, különösen ezzel a Grouppal társítva.”²³ A Mikron együttes esetében is komoly ötletelés zajlott, Betuker Péter emlékei szerint az együttes neve az akkori klubigazgatójuktól származhatott, aki ugyan román nemzetiségű volt, de jól beszélt magyarul, s végül nem találtak annál jobb alternatívát. „Inkább legyen egy ilyen nemzetközi név, amit a román is ki tud mondani, a magyar is ki tud mondani, és se nem magyar szó, se nem román szó, és akkor így lett belőle Mikron” – emlékezett Betuker a névválasztási vitákra és szerinte megvolt még az az előnye, hogy közismert jelét (a görög „μ, vagyis mű” betűt) könnyen fel lehetett festeni lógóként lábdobra, plakátra.²⁴ Ugyanakkor a szintén görög betűt névként kölcsönző közismert Omega együttes nyomdokaiba lépés is csábító lehetett a fiatal zenészek számára. A mértékegységgel kapcsolatos Mikron mérnöki hangzása mellett belemagyarázható akár a Szatmárnémeti újonnan (1970-es években) létrehozott lakónegyedeinek sajátos elnevezése is (pl. 16 Micro).

A rockzenekarok repertoárját a saját szerzemények meglétéig, illetve azok „bejáratásáig”, vagyis népszerűsítéséig tulajdonképpen feldolgozások alkották. Ezek lehettek külföldi nóták, nyelvismeret hiányában többnyire „halandzsa” angollal vagy olasszal, de a már említett magyarországi együttesek feldolgozásai is népszerűek voltak, amennyiben lehetőség volt ezek előadására. Ugyanis olykor „kötelező módon” román nyelvű dalokat is kellett zenélni. Bár ez a tény a Metropol együttes esetében a hírnevét is öregbítette a román közönség előtt, hogy népszerű magyar dalaikat román nyelvű szövegekre is hangszerelték (amiből lemez is született), viszont itt most azon jellegű eseményekre utalok, mint a Megéneklünk, Románia égisze alatt szervezett fesztiválok „hazafias szellemben” megkövetelt darabjai. „Ez nálunk a Virányi–Ráduly-féle »Vatra« (otthon) című nóta volt, ami abból állt, hogy refrénje „az otthon melegebb” sorból állt (csak azt nem tisztáztuk, hogy melyik otthon melegebb!). Így békén hagytak” – emlékezett vissza Orbán András a Metropolból.²⁵ A Mikron együttes esetében, amikor a különböző politikai jellegű ünnepek adta szereplési lehetőségek alkalmával (ilyen volt a május 1., vagy augusztus 23. stb.) nem volt konkrét „koncertprogram” leegyeztetve: „úgy egyeztünk meg, az akkori, ifjúsági klubigazgatóval, hogy mi csak játszunk, ami nekünk jó. Majd, ha ő int, akkor játszunk román számot.”²⁶ A „román szám” ez esetben tulajdonképpen kettő volt: az egyik a Mihai Eminescu *Somnoroase păsărele* című versének melankolikus zenére írt változata, valamint a Phoenix együttes *Nuntă* (Esküvő) című száma. Ugyanakkor annyira nem volt szabályozva a műsorprogram, hogy ezt követően „a Deep Purple-től játszottuk az *American woman*”²⁷ című számot – 1971-ben a pártszékház lépcső-

jén – és nem szólt senki semmit”.²⁸ Más volt a helyzet, miután a rockzenekarok saját dalokkal jelentkeztek. Boros Zoltán szerint „a semmitmondó szerelmi válmások végtelen variánsaiban megrekedt táncdalszövegek után a beatkorszak világszerte új attitűdöt hozott: a zene immár üzenetet, gondolatokat hordozott, mozgósítani volt képes. Talán épp ezért nem szerették a diktatúrákban a rockot.”²⁹ A szövegek vonatkozásában a romániai magyar rockzenekarok gazdagon merítettek a klasszikus és kortárs költészetből, a cenzúra lehetőségeihez szabottan. Bár a rockzene elsősorban lázadó jellegéről ismeretes, szövegileg néhány együttes igyekezett pimasz módon görbe tükröt állítani a rendszernek: Márkus János szatirikus-humoros folkszövegei, a Garabonciás együttes, amely kifigurázza a karrieristákat (a *Karrier* című szám) vagy a Metropol együttes később Secusongként ismertté váló *Árnyékok ágya* produkciója. Ide tartoztak a Mikron együttes sajátos zenei megoldásait kísérő szövegeképei is. Így például a híresebb szerzemények közé tartozott a *Fegyvertelen képzelet* című hosszabb lélegzetvételi szám, amely Eugen Jebeleanu *Surâsul Hiroshimei* című versének magyarra fordított és sajátosan hangszerelt változata volt. Fiatalkorú tagjai ellenére a Mikron együttes, bár nem kimondottan volt céljuk direkt módon rendszerellenes szövegvilágot teremteni, a korszakban gyakorisággal használt áthallásos nyelvezetben csempészett társadalomkritikát alkalmazott. Amikor arról dalolnak, hogy „hajtanom kell fejem a legnehezebbre”, vagy felmerül „naponként a megélhetés” és „nyugtalan kopott napok küszöbén túljutok, megláthatod” egyértelműen az előbb jelenséghez tartozott. Bár Betuker Péter emlékezete szerint az együttes többnyire megúsza a cenzurális kényszerből történő szövegváltoztatásokat, sőt a formai ellenőrzések kapcsán sem voltak olyan típusú fennakadások, amiket „összeszorított fogsorral sziszegve” kellett közölniük a szerkesztőknek, hogy miért nem mehet adásba.³⁰ Illetve minden jel arra mutatott, hogy a zenekar sajátos szövegi és zenevilága a korszak, vagyis működési periódusukban (1972–1976 között) egyik legrepresentatívabb együttesé avanszáta a Mikront. Ugyanis az országos „népszerűséget” a koncerteken vagy fesztiválokon történő fellépések mellett egy esetleges lemezkiadás biztosíthatta. A szocializmusban egyetlen állami lemezkiadó vállalat, az Electrecord volt, aminek lemezpréslési minősége enyhén szólva nem volt a legjobb a Szovjetunió-beli Melodijától beszerzett alapanyag miatt (szemben, mondjuk, a magyarországi hanglemezgyár Dorogon működő amerikai gyártóssal és BASF alapanyaggal dolgozott). Ennek ellenére az Electrecordnak le kellett fednie a létező műfajokat: a komolyzenei produkciótól a tánczene-, operett-, népzene- stb. felhozatalt, így érezhető, hogy a pártállami szempontból nem támogatott rockzene marginalizált helyzetbe volt (kiadványaik persze manapság gyűjtői kuriózumok). Ezt tetőzte, hogy bár az Electrecord kvótájába bele kellett férjenek a magyar nyelvű kiadványok, azonban nem volt magyar zenei szerkesztő, ezért felértékelődtek azon intézmények, amelyek gyakorlatilag „kész anyagokat” tudtak lemezmegjelenéshez felajánlani. Ilyen volt a romániai televízió magyar adásának zenei szerkesztősége (Boros Zoltán, Feczko Zoltán és Simonffy Katalin) vagy a kolozsvári (Porzsoló Viktor) és a marosvásárhelyi rádió (Borbély Zoltán) zenei szerkesztői. Ezen intézmények rendelkeztek a hangrögzítéshez megfelelő stúdióval, amelyet kihasználva felvételt készíthettek profi vagy amatőr rockegyüttesek, ezzel adásba kerülhettek, vagy ritkább esetben lemezt is kiadhattak. A Román Televízió magyar adásának a rockzenét közvetítő szerepe mellett a szervezésben is komoly része volt: koncerteket szerveztek, versenyt, zenei toplistát működtettek a tévében és a bukaresti rádió-

ban, amelyeket a megyei lapokban is közöltek, és szavazni lehetett a dalokra. „Arra is vigyáztam, hogy minden hozzám tartozó zenei műfaj a maga jelentősége és népszerűsége fokán jelenjen meg. A könnyűzene művelését teljes körűen képzeltem el: koncerteket szerveztünk, versenyeket, majdnem minden megyei lapban megjelent a heti toplistánk, aminek a zeneszámaikat a bukaresti rádióban meg lehetett hallgatni és szavazni a dalokra” – vallotta Boros Zoltán, aki a magyar adáson belül a könnyűzene, dzsessz és régizenével foglalkozott.³¹ Ezek a toplisták rendszerint szerepelt a Mikron együttes is (*Lehajtott fejjel* 4., *Hogyha eljutnék* 7., *A vándor* 5. helyen szerepelt a Rádió top szavazóműsorban), de rendszeres vendége volt a Tipp-Topp tánczenei vetélkedőknek, a különböző helyszínekről közvetített zenés karavánoknak. Az együttes számára talán legfőbb sikert az 1972-es Siculus fesztivál fődíja jelentette, mivel sokak meglepetésére ezzel olyan, már addig is versenybe levő együttest is lekörözött, mint a Metropol (amely aztán egy évre rá, 1973-ban nagydíjas lett). A többek által legjobban sikerültnek vélt, 1972-es Siculus fesztivál programfüzete szerint a Mikron együttes a következő tagokkal lépett színpadra szeptember 21-én, 20 órától: Bartók Béla, Bencze Sándor, Betuker Péter, Gorda Tibor, Papp László és Vakarcz Pál. Ehhez képest Betuker Péter visszaemlékezései alapján közbeszólt az együtteseket gyakran tagcserére kényszerítő katonáskodás, így Bartók helyett Horváth Lajos lépett fel gitárosként, továbbá hegedűt is használtak ebben a felállásban. Az öt saját szerzemény igencsak változatos felhozatalú és stílusú volt, a Hungária-féle rock'n'rolltól a Led Zeppelin-es progresszívebb hangszerelésen át a baladásabb hangzású dalokig, tulajdonképpen Betuker szerint „megpróbáltak mindenfélét összezsúfolni abban az öt számban, hátha valamelyik megtetszik a zsűrinek vagy a közönségnek”.³² A számítás bejött, vagyis hogy épp nem számítottak arra, hogy fődíjat nyernek. Zoltán Aladár zenetudós, a zsűri elnöke írásban is megjelent kritikájában dicsérte többek között a Mikron teljesítményét, némely dalt világlágerként is jellemezte, amely megállta volna a helyét a San Remo-i fesztiválon is: „A legmeggyőzőbbek azok az együttesek voltak, amelyek kevesebb harsogással több színt, tisztább harmonizálást, precízebb ritmust, egyszerűbb több artisztikumot valósítottak meg (a szatmári Zephir és Micron).”³³ Az igazi szórakozás természetesen a hivatalos műsor lejárta után a Siculus klubban zajlott, ahol a közönség, de főleg az együttesek „kiengedhették a gózt”, valamint ez is a népszerűség fokmérőjeként számított. Bár mindössze egy formális diplomával járt, Józsa Erika szerint itthoni viszonylatban felért egy Grammy-díjjal.³⁴ Hasonlóan érezhetett a Mikron, illetve mellette a szintén győztes Concorde és a Lyra együttes is a saját műfajában, s ha egyéb juttatással nem is járt, de közmegebecsüléssel és a kapcsolatokat kamatoztatható fellépési lehetőséggel mindenképp. Győztesként az 1973-as, a betiltás előtt utoljára megrendezett Siculus fesztiválon immár „csak” meghívottként volt jelen a Mikron, 1974-ben pedig turnét szerveztek: „És akkor Zakariáséktól”³⁵ kaptuk azt a felkérést, hogy csináljunk egy székelyföldi turnét ősszel, mivel már akkor a Siculus megszűnt, és bennünk volt az, hogy valahogy hozzuk vissza azt a hangulatot és próbáljuk visszahozni a székelyföldieknek Udvarhelyen is.”³⁶ A turnét követően „böjtösebb” időszak következett a Mikron együttes életében, ugyanis a sorkatonaság miatt gyakoriak voltak a tagcserék (például az 1972-es Siculuson nem tudott emiatt részt venni Balogh István, 1975-ben Betuker Péter volt a „hiányzó”, később pedig Bencze Sándor stb.). Az 1976-ra újjáalakuló együttesnek Betuker Péter szerint egyik legjobb éve volt, bár sejteni lehetett, hogy nem lesz hosszú életű. Ugyanis

párthatalmi szempontból egy vélt vagy valós sérelem miatt az együttes kikerült a KISZ szakszervezeti ernyőjéből, ez viszont azt is jelentette, hogy a korábban említett professzionális hangszerektől, valamint az ifjúsági szervezet által biztosított próbahelyiségtől is elestek. Viszont ekkor született az egyik legkifejezőbb és legsikeresebb számuk, *Ami kimondatlan marad* címmel, melyet sikerült rögzíteni a román televízió bukaresti stúdiójában, illetve Szatmárnémetiben videoklipet is forgatni hozzá.³⁷ A jelenséghez hozzátartozott, hogy a tévéfelvételkor többnyire „rendezett külsővel” volt engedélyezve a megjelenés, továbbá a playbackre moderált mozdulatok teljesen kontrasztban álltak a koncertek relatív szabadságával. Az 1976-os esztendő néhány koncertet is tartogatott a Mikron együttes számára. Ezek közül kiemelhető a Szejkefűrdőn rendezett Zenés Karaván, 1976 szeptemberében. A szintén részt vevő Csutak István a következőképpen emlékezett vissza: „Volt vagy 7000 fizető néző, a bokrokban szolgálatot teljesítő éber elvtársakat nem számolva. A Zenés Karaván felvételei egy székelyudvarhelyi agitprop brigád kétségbeejtő produkciójával kezdődtek. Már éppen be akartam rohanni a riporter kocsiába, megkérdezni Borost,³⁸ hogy elment a jó ízlése, amikor észrevettem, hogy a kamerák szorgalmasan mozognak ide-oda, de egyikén sincs kigyúlva a piros lámpa, ami a felvételt jelzi... A hazafiaspártos förmedvény a helyi propagandatitkár elvtárs megnyugtatására került színpadra. Borosék tartottak attól, hogy ellenkező esetben a helyi erők fogják feljelenteni a »magyar adást«...”³⁹ A szejkefűrdői koncertet követően a tömeg visszautazott Székelyudvarhelyre, illetve ezt tette volna a Mikron együttes is, de mivel túrnébuszuk vagy egyéb fuvaruk nem lévén, az ajándékba kapott ásványvizes kórsókat az úttestre helyezték, hátha felveszik őket. „A busz nem állt meg, de jöttek a rendőrök, és bevitték bennünket Székelyudvarhelyre a fogdába, és ott tartottak, nem akartak elengedni. S hívatkoztunk Szekeres elvtársra⁴⁰ – aki annak idején nagyfőnök volt –, mi tőle jövünk ide, megyünk felvételekre, nem engedtek ki. És akkor valahogy megpróbáltuk felhívni a Küküllő Hotelt, mert ott voltunk elszállásolva, hogy segítsen valaki, és végül Borost nem értük el, de Józsa Erikával sikerült valahogy beszélni, és akkor ő jött el értünk, és kiszabadított tulajdonképpen. Egy nagyon jó este volt, azt lemuzsikáltuk.”⁴¹ Az esti koncert szeptember 11- és 12-én zajlott a Siculus klubban, fellépők közül pedig a Mikron és a Metropol együttes, Józsa Erika és Horváth Károly, valamint Csutak István és Csortán Márton. Csutak így emlékezett vissza az eseményre: „A szejkei Zenés Karaván filmzése alatt természetesen adódott az ötlet, hogy legyen egy nagy örömmuzsikálás a legendás Siculus Klubban. Boros Zoltánnak sikerült kialkudnia a helyi pártmuksóknál, hogy be lehessen menni a klubba, de amint a plakátról látni lehet, a tiltás még 1976-ban is érvényben volt, olyannyira, hogy a klub nevét se volt szabad használni, hisz az az évekkel azelőtt betiltott fesztiválra emlékeztetett. A hír pillanatok alatt elterjedt. A klub zsúfolásig megtelt. Arra emlékszem, hogy a muzsikálások szüneteiben nekem már csak a zongora alatt jutott egy kis hely. Fergeteges este volt. A közönség tombolt. Mi is azt tettük.”⁴² Ezt követően a Mikron együttes utoljára színpadon (és tévéfelvételen is) a csíkszeredai Zenés Karaván alkalmával muzsikált. A hideg és a különleges helyszín kellemes élménye maradt az együttesnek a karácsony előtti felvételeken, melyre Boros Zoltán így emlékezett vissza: „A csíkszeredai Zenés Karavánt rendező és irodalmi szerkesztő kollégám, Tömöry Péter ötletére a jégpályán, egy óriási karácsonyfa körül rendeztük meg, és ez külön varázst adott az egésznek. A kolozsvári színészek korcsolyázva adtak elő egy Caragiale-jelenetet, az éneke-

sek, Gyóry Klára, Gagyi Réka, Kiss Éva, Németh Tibor körül a helyi műkorcsolyázók cikáztak, a váradi Metropol és a szatmári Mikron együttes »rockpárbaj«-t vívott a jégen arra a Mikron-nótára, hogy Valami mindig kimondatlan marad.⁴³ Ezt követően a Mikron együttes ezen a néven és felállásban többet nem lépett fel. A zenekar felbomlásának okai összetettek: részben a már említett hangszerhiány, valamint vélhetően a tagok részéről a biztos megélhetés választása az anyagi gyarapodással nem igazán kecsegtető szabadúszó zenélés helyett. Az együttes végső soron addig működött többé-kevésbé stabilan, míg tagjai középiskolások, esetleg katonaviseltek voltak, azt követően tanulmányaikra, szakmai elhelyezkedésükre koncentráltak, melybe nem fért bele az ugyancsak anyagi és időbeli befektetést igénylő együttes fenntartása. Márkus János a hetvenes évek végi helyzetről a következőképpen fogalmazott: „Nekünk viszont nincs lehetőségünk a koncertezésre, mert nincs, aki szervezze őket. Az ARIA-nak⁴⁴ mi nem vagyunk érdekesek, művelődési házat, amely egy turnét rendesen megszervezne, még nem kaptunk [...] Fellépési lehetőségeink tulajdonképpen a következők: évente egy-egy Ifjómunkás matiné, mondjuk, két Brassói Lapok matiné, évadonként egy Ady-köri fellépés Nagyváradon és egy Visszhang fellépés Kolozsváron, Marosvásárhelyen egy Igaz Szó találkozó, Kovászna megyében a Tavirózsa fesztivál, Csíkszeredában a Fiala zene fesztiválja, és ettől az évtől kezdve, reméljük, a temesvári találkozó. Ez összesen kilenc fellépés évente, ami egy rendszeresen dolgozó együttes számára nagyon kevés. Józsa Erika jól mondta, hogy ezenkívül elbírnánk még százat. Ha nem lenne a televízió és Boros Zoltán, akár meg is szűnhetnénk.”⁴⁵ Ez természetesen a még ideig-óráig működő együttesek működését is befolyásolta. A tanulmányban többszörösen kiemelték közül a Garabonciás együttes 1981-ben szűnt meg (működését a hatóságok nem engedélyezték, tagjai pedig már nem egy városban éltek), a Metropol pedig több tagcserét átvészelve 1987-ben szüntette be tevékenységét, igaz a rendszerváltást követően alkalmanként fellépnek. A beszűkülő lehetőségek miatt a Mikron együttesből egyedül Vakarcz Pál és Hajdu Gyula folytatta a zenei pályát, a zenekar többi tagjai pedig szétszéledtek. Az egykori szatmári rockbanda tagjai közül Betuker Péter 1994 óta Magyarországon él, Hajdu Gyula pedig a németországi Freiburgban telepedett le, a többi tag sajnos az égi zenekarban játszik. Saját szerzeményeik száma egy nagylemez terjedelmét is meghaladná, ennek elkészítésére már nem volt lehetőség. Így válogatáskiadványokon megjelent dalaikat az együttes már nem érte meg (mint a Zenés Karaván első, 1977-es válogatáslemeze vagy Romániai Magyar Könnyűzene című 1978-as válogatáskazetta). Továbbá a Román Televízió Magyar Adásának archívumából, esetleg egyes rádióarchívumokból digitálisan felújított Youtube-felvételek még fellelhetőek a szatmári együttes munkásságáról. Egykori basszusgitárosa, Betuker Péter elmondása szerint annyira gazdag szövegvilággal dolgoztak, hogy a saját szerzeményű, vagy általuk megzenésített dalok szövegeivel meg tudja fogalmazni a Mikron együttes teljes, mintegy évnyi működésének történetét: „Állítsd meg és kérdezd, mi van az álmaival, előbb csak hebeg, de aztán kiderül, naponként a megélhetés és a halhatatlanság között bujdosik. Ilyenek voltunk: fejünk felett tiszta volt az égbolt, kerestük a szót s a percet, s nem értettük, hogy a dal miért jut halkan a füledbe. Nem pihentünk, mentünk tovább, pedig távol volt tőlünk a cél. Játszodtunk boldog szeretőt, kígyót, madarat, cifra temetőt, hosszú utazást, karácsonyt, álmot, halált. De az út egyszer megszakad, búcsúzunk, cimborák. Azért mégis valami kimondatlan maradt...”⁴⁶

1. Bár voltak e hiányosságok pótlására érdembeli írások, a nemzetközi narratívákból mégis kimaradtak, holott kategorizálhatóak. Lásd William Jay Risch (ed.): *Youth and Rock in the Soviet Bloc*. Lexington Books, London, 2015 vagy Apor Balázs–Apor Péter–Horváth Sándor (eds.): *The Handbook of COURAGE*. Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Bp., 2018.
2. Dávid Gyula (szerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon*. III. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1994. 201.
3. *Mi a beatzene? Részletek Bácskai Erika – Makara Péter – Manchin Róbert – Váradi László – Vitényi Iván Beat című tanulmánykötetéből*. In: Korunk 1970/7. 1024–1025.
4. Boros Zoltán: *Pop? Beat? Folk? Rock?* In: Hargita Kalendárium, 1977. 183.
5. Idézi Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Jaffa Kiadó, Bp., 2015. 11–12.
6. Egyed Péter: *1968–1971: A tiszta boldogság kora*. In: Korunk 2013/8. 32.
7. Közléteszi Józsa Erika: *Beat nemzedék: a Metropol-sztori*. ARTprinter Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy, 2018. (A továbbiakban Józsa 2018) 178.
8. Demeter Csanád: *A romániai magyar könnyűzene bölcsője*. In: Pro Minoritate 2012/4.
9. Ilyen volt a Steaua Sătmăruului (Szatmárnémeti Csillaga) nevű vetélkedő. Részlet a 2021.11.06-án Betuker Péterrel készült interjúból. A hangfelvétel és gépelt másolat a szerző tulajdonában (továbbiakban Interjú Betuker Péterrel) 3.
10. Uo. 6.
11. Egyed Péter: i.m. 30.
12. Józsa 2018. 17–18.
13. Interjú Betuker Péterrel 8.
14. Józsa 2018. 92.
15. Csutak István: *A dalok ma is érvényesek*. In: Korunk 2016/7. 46.
16. Egyed Péter: i.m. 31.
17. Interjú Betuker Péterrel 5.
18. *Mi a beatzene? Részletek Bácskai Erika – Makara Péter – Manchin Róbert – Váradi László – Vitényi Iván Beat című tanulmánykötetéből*. In: Korunk 1970/7. 1020.
19. Megyei Tükör 1974. október 4.
20. Sebestyén Mihály: *Anyu, fennvagyok a topon?* Utunk 1980. június 13.
21. Csutak István: *Egy „garabonciás” hozzászólása Sebestyén Mihály Anyu, fennvagyok a topon? című írásához*. Utunk 1980. július 11.
22. Sarány István: *Garabonciások*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2018. 66.
23. Józsa 2018. 29.
24. Interjú Betuker Péterrel 8–9.
25. Józsa 2018. 93.
26. Interjú Betuker Péterrel 6.
27. Itt vélhetően összekavarodhatott, az American woman a the Guess Who nevű kanadai rockzenekar száma, de gondolhatott a Deep Purple Somekind of Woman című számára (bár előbbi a valószínű). Bármelyik is legyen, nem kis teljesítmény és emlék volt.
28. Interjú Betuker Péterrel 6.
29. Józsa Erika – Simonffy Katalin – TomcsányiMária (szerk.): *A mi magyar adásunk 1969-1985*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2014. 82.
30. Boros Zoltán: *Erdélyi magyar könnyűzene a hetvenes években*. (Továbbiakban Boros 2014) In: Székelyföld 2014. február. <https://szekelyfoldfolyoirat.ro/vendeghaz/boros-zoltan-erdelyi-magyar-konnyuzene-a-hetvenes-ekben-.html> (Letöltve: 2021. 11.10.)
31. Józsa Erika – Simonffy Katalin – Tomcsányi Mária (szerk.): i.m.84.
32. Interjú Betuker Péterrel 7.
33. Zoltán Aladár: *Siculus 72*. In: Művelődés 1972/12. 44.
34. Józsa 2018. 60.
35. A Zakariás Erzsébet és Attila baróti testvérpár által alapított Harmat együttes volt az 1973-as Siculus fesztivál folk kategóriájának győztese. Tévés szereplések mellett velük tűnézött a Míkron együttes. A turné olyan állomásokat foglalt magába, mint Mikóújfalu, Szentkeresztbánya, Barót, Oklánd, Vargyas, Nagyajta, Sepsiszentgyörgy, Csíkszentsimon, Csíkszereda, Lővéte, Gyergyóalfalu, Remete, Ditró, Kézdivásárhely és Udvarhely. A turnélistáról készült feljegyzést Betuker Péter őrzi, ezúttal is köszönöm, hogy másolatát rendelkezésemre bocsájtotta.
36. Interjú Betuker Péterrel 7.
37. Uo. 18.
38. Boros Zoltánról, az esemény egyik fő szervezőjéről van szó
39. Sarány István: i.m. 230.
40. Szekeres Sándor a megyei propagandatitkár volt, a Siculus fesztivál az ő döntésére szűnt meg.
41. Interjú Betuker Péterrel 22.
42. Sarány István: i.m. 231.
43. Boros 2014.
44. ARIA, vagyis Agentia Română de Impresariat Artistic, magyarul Állami Művészeti Ügynökség.
45. Znorovszky Attila: *Pop, rock, folk?!* In: Művelődés 1979/12. 21.
46. A TVR 1 Magyar Adásának Játsszuk újra! műsorában hanzgott el. Megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=mpzKLzp9JCU&t=2147s&ab_channel=HungaroFon(Letöltve: 2021. 11.10.)

FARKAS ARNOLD LEVENTE

a szó

barlangrajz barlangrajz én
egy kőbe vések jeleket úgy
látszik mintha a múlt ki
múlt volna a jelen oltára

mégse önarckép a korai
koreai című kép mellett
a forró teáját kortyolgotó
japán nő látható szomorú

szemével vietnami a táj
a gyermek neve az angyal
perzsa szárnyain szárad

fekete vérrel rajzolta
az örökkévalóság összetett
szó összetett kéz irama

*

Azt játszom, hogy színész va-
gyok, de a sűgő néma. Halott
a szó. Ajka fölött a csönd
kincseitől fosztott bőrdöd.

Része vagyok a darabnak,
éppen ezért meghallgatnak,
dadogásom béna árnyék,
szabálytalan tánc a játék.

Pócsmegyer, huszonegy au-
guszthus nyolc, vasárnap. Ha-
mu az anyag, a lélek smafu.

A színpadon hallgatásba
fagy a jelmez. A vágypakra
függöny borul, éhes macska.

*

absztraktok absztraktok lóg
körüli és belül mintha
egy névtelen vagy ismeret
len barlang lenyomatai

volnának írásjelek persze
európai szemmel lehetne
korai koreai az egyik kép
címe kései kínai kései

tartozik hozzá egy tört
ének amit ismernek kelet
ennek ellenére ellentétes

jelentés a név a gyermek
neve az anyaméhben
kulturális eltévelyedés

*

Szorongást váltanak ki
belőlem a szavak. Nem
baj, csak őszintén. Panka
megtanult egy kínai

dalt. Milyen jó lesz majd, ha
egy szomorú kínai
családdal találkozunk.
Eléneklí nekik, míg

pereg a könny. Pócsmegyer,
huszonegy augusztus
hús, péntek. Remélem, hogy

soha nem találkozunk
szomorú kínaival.
A dal persze nagyon szép.

GRÓF DEGENFELD-SCHONBURG SÁNDOR LAUDÁCIÓJA

Tisztelt Hölgyem és Uraim, kedves Barátaink!

■ E találkozás Degenfeld Sándorral és Önökkel egyaránt öröm és megtiszteltetés számomra, ugyanakkor zavarban is vagyok. Egy laudáció ugyanis általában ismereti a díjazott-laudált személy életútját, tevékenységét – és megindokolja a célt, a laudáció célját, a díjazott mívolt „miértjét”. Ez esetben azonban erre itt és most nincs szükség, sőt bornírtan is hangzana, ha én Degenfeld Sándor életéről és közösségszolgáló tevékenységéről szólnék, hiszen Önök ezt mindannyian igen jól ismerik. (Annak azonban, aki mégsem ismerné az életutat, figyelmébe ajánlom a *Korunk-Komp-Press* kiadásában megjelent *Gróf Degenfeld-Schonburg Sándor visszaemlékezései* című kiadványt.)

A magam részéről két vonatkozásban szeretnék röviden szólni Degenfeld Sándorról – egyrészt a személyes tapasztalatokról, másrészt arról a társadalmi rétegről, amelynek tagja Degenfeld Sándor is.

Személyesen néhány évvel ezelőtt ismertem meg, amikor a *Korunk* arisztokrata-számát szerkesztettük. Ekkor már az első pillanatokban önzetlen segítséget nyújtott a szerkesztési munkálatok során (ötletek, címek, elérhetőségek, referenciák rólunk), amivel óriási mértékben megkönnyítette a munkát. Ekkor figyeltünk fel határtalan segítőkészségére, arra, hogy milyen nagy mértékben lehet számítani rá – és nemcsak ebben a konkrét esetben, helyzetben, de a továbbiakban is, a később összeállított arisztokrata-kötet esetében, vagy akkor, amikor – sajnos nem egy esetben az utóbbi évek folyamán – a *Korunk* szorult helyzetbe került. Rá nem voltak jellemzők a József Attila-i sorok, miszerint „szívére veszi gondjaink, vállára venni nem bolond”, ellenkezőleg, ő igencsak a vállára vette gondjaink, és próbált lehetőségeket keresni megoldásukra.

E magatartás miértjének elemzése nem egy rövid laudáció feladata, úgy gondolom azonban, hogy mindenképpen összefügg azzal a történeti háttérrel, amelyet Degenfeld Sándor maga mögött tud. Az erdélyi főnemesi családok némelyike ugyanis a történelem folyamán, a 20. század közepén bekövetkezett vesszőfutásokat, kálváriájukat, a „címerek golgotáját” megelőzően, már a magyar államalapítást követő évszázadokban vezető szerepet játszott az államban és a rendi korszak egész folyamán, annak társadalmi és politikai rendjének megfelelően. Eleinte társadalmi és gazdasági súlyuk eredményeként, majd később, műveltségük, iskolázottságuk, neveltetésük gyakorlata és nemzetközi kapcsolatrendszerük révén, amelyek minden korban és társadalomban nélkülözhetetlenek a vezető réteg vonatkozásában. A főnemesség és a történelmi családok eme adottságaik következtében, ha nem is kizárólagosan, de hangsúlyosan megőrzik vezető szerepüket a polgári korszakban is. A megsemmisítésüket célzó kísérlet egyik bizarr – ám a vörös terror képviselői szemléletét ismerve épp e logikai nonszensz okán igencsak érthető – jellemzője, hogy az internacionalizmust fennen hirdető kommunista rezsim prioritásai közé tartozik ennek a hagyományörző, ugyanakkor a szó pozitív értelmében vett, ténylegesen internacionalista rétegnek a szétzúzása.

A *Korunk* Kulcsa 2007-es átadásakor elhangzott laudáció szövegével tisztelgünk a 2021. december 10-én elhunyt gróf Degenfeld-Schonburg Sándor, a *Korunk* Baráti Társaság tiszteletbeli elnöke emléke előtt.

Miközben vitathatatlan tény, hogy építkezéseikkel, mecenatúrájukkal, műtár-gyaikkal, könyveikkel, életformájukkal az országot gyarapították, és pozitívan ha-tottak a társadalomra, annak műveltségére. Az erdélyi főnemességet ugyanis köz-ismerten familiárisabb viszony fűzi azokhoz, akikért felelősséggel tartoznak, mint a nyugat-európai és magyarországi arisztokráciát. E történelmi családok helyzetü-ket évszázadokon keresztül küldetésnek fogják fel, szolgálatnak és kötelességnek. Akár felötölhet e réteg tagjainak egy esetleges meghatározása: olyan emberek vol-tak, akiket ma intézményeikkel kell pótolni. Hiszen lehetőségeiket és vagyonukat – sokan közülük – a köz javára fordítják, akár templom- és iskolaalapításról van szó, akár a hitélet és irodalom pártolásáról (Árva Bethlen Kata), akár a közműve-lődés és tudomány támogatásáról (Haller László, Teleki Sámuel, Batthyány Ignác, Mikó Imre), akár a művészet, színjátszás előmozdításáról (idősebb Wesselényi Miklós vagy Szacsvey Sándor), hogy jelzésként csak néhány példát említsünk. Sajnos a későbbi korok politikai-társadalmi-művelődési „elitje”, a népi demokrá-ciában szocializálódott vezetőréteg nem igyekezett ebben követni azokat, akiket félreállítottak, hogy helyüket bitorolhassák.

Ezt a társadalmi kategóriát hurcolták meg a 20. század „nagy dicsőségére”, ám a meghurcoltak vagy ezek utódai, ha nem is a régi vagyoni lehetőségekkel, de nem feledkeztek meg arról, amit elődeik közül a jelesebbek erkölcsi kategorikus impe-ratívusznak tartottak: közösségük társadalmi, szellemi és tudományos-művelődé-si életének támogatását. Erdély több tudományos vagy művelődési intézménye az 1989-es változásokat követően nem egy esetben kifejezetten az ő jóvoltukból foly-tathatta tevékenységét.

Ezt a habitust hozta otthonról Degenfeld Sándor is, aki elődjei példáját követ-ve folytatja közösségszolgáltató tevékenységét. Nem dicséretre vagy tömjénezésre számítva, hanem, ha szabad Diósi Gergely egykori kolozsvári nótárius 1592-es szavait idéznem: „nem a magam mutogatásáért, hanem a közönség javáért”.

Köszönet, nagyon sok köszönet érte.

Budapest, 2007. március 12.

Kovács Kiss Gyöngy

CSEKE PÉTER KATEDRÁJA

■ Ünnepelesen intonálni szeretném ezt címet és szöveget, melyet még a 75. szü-letésnapjára terveztem és indítottam el. Az idei január 30-ára viszont 77. születés-napjára bizonyára sikerül. Hiszen katedrájának lényege az a közérdekűvé tágult s utolérhetetlenül kompetens alanyiség, melyhez a tudatos beérés bősége is társult. Számptalan előadásban, publikációban és könyvben is mérhetően és tetten érhető-en. S azok közül számos, éppen az irodalomtörténet, a média és szociográfia tör-ténetében intézményalapozó, szakirodalmi fundamentum, melyre az immáron nemzedéket formáló, sok neves tanítványa – az „átadott láng”, a folytonosság hi-telével is – bizton tervezhet. És ez a legtöbb, melyet földi életében, bárki is a ma-gáénak tudhat, maga mögött hagyhat! Miközben még mindig örök nyugtalanként, a „megnyugvás ösvényéhez” ér!

A *Vitorlaének* „vitorla természetű” nemzedékéhez tartozó Cseke Péter költő-ként indult, újságíróként és szociográfusként, irodalomtörténészként, *Korunk*-szerkesztőként folytatta, majd eszmetörténészként és egyetemi tanárként tetőzte tevékenységét, saját katedra építésében látva kiteljesedő pályafutását. Nem min-dennapi élet és sors kiharcolása rengeteg álommal, izgalommal, szenvedő törek-

véssel és munkával. A 20. század töprengő és lázongó alkalmainak, alkotó lehetőségévé alakításával, lázas és nyugtalanul kutató természettel. Modern Sziszüphosz-ként, aki predesztinált áhítattal, éppen a sziklájával tudott meghitt, tartalmas viszonyt létesíteni. Mindig a legnagyobb mértékkel mérve elért eredményeit s mindig a legnagyobb csúcs holdudvarában s azokra a vívmányokra figyelve, melyekben a legapollóibb alkotóhajlamok rejlenek. Így érkezett a helyére, szerepe ki-forrott, s ennek a tudata tanulmányai, esszéi arculatán tükröződik. A gondolatvezetés nagyvonalúsága, a másfajta észjárással is számoló tolerancia, a kutató, pontos izgalom nyomcsapását is ismerő, kérdőjelek közben is kitartó szakmai hűséggel s azzal a stílussal, mely az érettség megnyilatkozájának hordozója és irányító útjelzője. Mint az az építkező és sohasem hazard tapaszatallal rendelkező pallér, ki úgy kutatja-bontja s fedezi fel nemcsak az idő mohájával belepett, de a politikai és történelmi szeméttől eltakart irodalmi és közéleti életműveket s az egykori romokat is, hogy kedvet ad a konok és szükséges újra- és templomépítéshez, melyet mindig be is kell fejezni. A folytonos újakezdés már-már rekordereként. Az oktalan céltáblasorból kinövő ötleteket mindig megtalálóként. A közösségi gondolkodás éppen legnépszerűtlenebb idejében is. Társadalmi-politikai és lelki folyamatok emberemésztő összeakaszkodásának epilepsziás sodrásában olykor. Sohasem elsietve viszont a riadóra hívó, lehetséges harangozást sem.

Hosszú, makadámos volt ez az út idáig, a meggyőzően türelmes és imponáló katedráig, személyes fájdalmak, megpróbáltatások és veszteségek bearázásával is. Miközben politikum és esztétikum, etikum vonzásában is csak az utóbbi kettőnek engedett. Úgy közlekedve múlt és jelen között, okos, tapasztalt és megfontolt szó-lősgazdaként – hogy az általa egykor bemutatott csombordi aranycsapatra is hivatkozzam –, ahogyan a szőlőskert, présház és pince között mindenkor érdemes. A begyűjtött-szüretelt és jégverést is vállaló termés reményével s az aszúvá kívánni érő bor ígézetében, mely mindig felgyöngyözi a teljes igazságot, és mindig le-ülepíti a csak látszólag találó analógiákat. Főlébresztően tanítva, diákok és koros kortársakat is, a katedrát körbeálló hallgatókat-olvasókat, de pohártörőket is. És folytathatnám.

Ám inkább nem éppen a gálya és víz viszonyát ismerő poharamat emelem, telis tele-töltve olyan szomjas kíváncsisággal, mellyel éppen a katedráján kitartó, 77 éves barátomat köszönhetem.

Babérligetben már az a katedra, s hadd adasson meg gazdájának az a centenáriumi mindenképpen megérdemelt, szorgalmas életkor, mellyel a mi életünket s írott örökségünket is betetőzheti! Mintegy nemzedéki summázatként is! Akkor is, ha mi cserében, születésnapján, csak a számadás pusztakalácsával kínálhatjuk!

Isten éltesen, Péter! S addig lobogtassa neved-híred, míg az erdélyi hegyek élnek!

Kolozsvár, 2022. január 30.

Kónya-Hamar Sándor

A 11. SZÁM MARGÓJÁRA

■ Minden *Korunk*-számot szellemi ajándékként veszek ki a postaládából. Legalább néhány cikkét, tanulmányát elolvasom. Vannak azonban érdeklődési körömbe vágó „sikerszámok”, amelyeknek szinte valamennyi írását végigböngészem, továbbgondolom, s megjegyzem, hogy netán majd hivatkozhatok is rá. Számomra ilyen szellemi ajándék volt az idei 11. szám, amely az „Irodalmi hagyatékok, archívumok” témakört igyekezett körüljárni, főleg erdélyi szempontból. Volt benne egy *Kórháznapló*, mely egészen szíven talált, mert én is a kórházba vittem magammal az éppen megérkezett számot, hogy majd műtét után, a lábadozás idején legyen mit olvasnom. Szerencsére nem tartottak annyit a kórházban, hogy végigolvassam az egész számot, de azért átéreztem, hogy az orvosok és nővérek kezére került ember mennyire kicsiny játékszerré válik egy nagy gépezetben.

A szám fő írásai mind arra figyelmeztetnek, hogy egy irodalmi-művelődési korszak végóráiban járunk. Még közöttünk vannak azok a tollforgatók, akik az elmúlt 50-60 évben tollal vagy írógéppel rögzítették műveiket, akik a posta útján leveleztek, kaptak meghívókat vagy éppen gyászjelentéseket. És jórészt meg is tartották fogalmazványaikát, kapott és megválaszolt leveleiket, netán naplójukat. Egy fél század alatt így akár egy-két szekrénynyi, 40-50 doboznyi, avagy több tíz folyómeaternyi irományt gyűjthettek össze. Sokszor pillanatokon, egy-két jó szón múlik, hogy ez a hagyatéktól hirtelen megsemmisül-e, vagy megőrzésre kerül. Hiszen a hagyatéktól legtöbbször lakáshoz is kötődik, s ha a lakást fel kell szabadítani, az örökösök a tudatlan lomtalanítókra bízzák a műveletet. Számukra a gondosan összegyűjtött, avagy csak felhalmozott irományok legfeljebb ócska papírként hoznak hasznot. Ilyenkor jutnak szerephez az archívumok, ha munkatársaik meg tudják győzni az esetleg távol élő örökösöket, hogy a hagyatéktól megőrzésre méltó. Itt aztán a fordított helyzet is előállhat: az örökös azt hiszi, hogy a hagyatéktól rendkívüli értéket képvisel, s olyan árat szab az átadásra, amit ma egyetlen közgyűjtemény sem tud megfizetni.

A begyűjtésre jelenleg Kolozsvárt az EMKE Szabédi-emlékháza és a Minerva Archívuma vállalkozik, ezekről olvashatunk. Utalást kapunk arra is, hogy az EME szintén működtet levéltári részleget, elfogad hagyatékokat, de erről hiányzik a részletesebb tudósítás. Arra is utalás történik, hogy az Iskola Alapítványnak a Dávid Ferenc utcában épülő otthona archívum felállítását tűzte ki egyik céljául. Aztán szólni lehetett volna még az egyházak gyűjtőlevéltáiról, oda is bevettek nem egy irodalmi szempontból is jelentős hagyatékokat.

A következő nemzedékeknek már aligha lesz ilyen hagyatéktörzsműve, mert ők már nem írnak papírra: számítógépen fogalmaznak és leveleznek. Az adatrögzítőket kell majd gondosan őrizni és karban tartani. Vajon azok is olyan tartósak lesznek, mint a mai levéltárak, archívumok papíralapú kincsei?

A 11. szám írásainak másik vonulata a könyvkiadásra, a kiadói munkára, a kiadók irattárára és a könyvek megőrzésére vonatkozik. Itt egyik régi témám köszönt vissza: a könyvek, nyomtatványok is veszendőek, valahova be kell őket gyűjteni s biztos helyen tárolni. Szükség van egy Erdélyi Magyar Gyűjtőkönnyvtárra. Ezt először az *Erdélyi Híradóban* 1995 áprilisában vetettem fel, Pillich László rögtön jelentkezett, hogy a vezetése alatt álló Mikó-könyvtár szívesen vállalná ezt a feladatot. Aztán újra írtam *Erdélyi Magyar Könyvtár-ügyünkről* a *Helikonban* is (2001/6. sz.). Rámutattam, hogy a kötelespéldány-rendszer 1989-ig működött. Az addigi kiadványok, folyóirat-kollekciók szinte hiánytalanul megtalálhatók a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Azóta fellazult a rend. Sok kis nyomda létesült,

melyek a kis példányszámú nyomtatványaik megőrzéséről, beküldéséről nem gondoskodnak. Hírlapjainknak, jelentős folyóiratainknak a könyvtárban őrzött újabb évfolyamai igen hiányosak. Ráadásul 1990 óta bármely egyesület, társulat, iskola, egyház jelentethet meg alkalmi kiadványokat, ünnepi köteteket, füzeteket. Az iskolai diákfolyóiratok, évkönyvek is újra megjelennek. De gyakran a kiadó iskola sem rendelkezik nyomtatványai teljes sorozatával. Hivatalosan napjainkig csak a budapesti Országos Széchényi Könyvtárnak a célkitűzései között szerepel minden – határon túl is megjelent – magyar nyomtatvány begyűjtése. Az ő gyűjteményeik sem teljesek. Ahogy műemlékeinket, művészi alkotásainkat számon tartjuk és ápoljuk, ugyanúgy a nyomtatványaink is értéket képviselnek, szellemi múltunk emlékei.

Ezt a kérdést felvettem több értekezleten is, például az EME és az EMKE közgyűlésein. Mi több, mikor az RMDSZ utóbbi két elnöke összehívott műemlékes ügyben tanácskozni, mindig elmondtam, hogy a könyvek megőrzéséről is kellene gondoskodni. Ígéretet elhangzottak, de csak egyetlen komolyabb és reményt keltő állásfoglalás született: Tonk Sándor, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem első rektora biztosított, hogy amikor az egyetem Kolozsvárt új épületet kap, abban olyan könyvtárat fog létesíteni, amely ezt a gyűjtőfeladatot is elvállalhatja. Sajnos nem élte meg az új épület felhúzását.

E *Korunk*-számból értesültem róla, hogy Tonk Sándor egykori harcostársa, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, Kató Béla felismerte a könyvek begyűjtésének ezt a szükségyszerűségét, s a Kolozsvár melletti Apahidán egy „erdélyi gyűjtőkönyvtárat” létesít. Munkálkodása során eddig iskolák és templomok épültek fel, újultak meg, bölcsődék és óvodák nyílnak a magyar gyermekek számára. A Sapientia Tudományegyetem is kitaró vezetésével kelt életre. Most tehát a könyvtárügyet is felvállalja.

Nem kis feladat. Meggyőződésem, hogy nemcsak az épület felhúzását biztosítja, hanem talál arra megfelelő könyvtárosokat is, akik ne csak bevegék, rendezzék, hanem begyűjtsék a kiadványokat, és évről évre elkészítsék az erdélyi (romániai) magyar bibliográfiát. Közel három évtizedes kiesést kell bepótolniuk. Ha lesz elég helyük, akkor a családi könyvtárak begyűjtéséről is gondoskodhatnak. Mert szinte évenként elhangzik a kérdés, hogy hol vesznek be, őriznek meg magyar könyveket. A jelenlegi könyvtárak legfeljebb válogatnak a családi hagyatékokból. Mert az 1960-as évektől 1989-ig jóformán mind ugyanazokat a könyvsorozatokat gyűjtötték – sokszor szenvedéllyel – az akkori magyar értelmiségiek. Hány házban található meg a Horizont, a Tanulók Könyvtára, a Téka majdnem teljes sorozata! De most már a főlős példányokat mégsem kellene papírzúzdába küldeni. Ezek elraktározása is a gyűjtőkönyvtár feladata lehetne. Jó nagy épületet kell ezért tervezni!

A *Korunk* 11. száma tájékoztat és tudatosít: helyzetjelentés a papíralapú hagyatékok 21. századi erdélyi jelenéről és várható jövőjéről. Köszönet érte.

Gaal György

KRIVÁNIK DÁNIEL

AZ IGAZSÁG MINT „MÓDSZER”

Megjegyzések a dialektika hegeli fogalmához

Előszó

■ Amint már talán a főcím is sejteti, provokációval állunk szemben. Valóban: szándékunk a szó eredeti értelmében „provokálni” (latin: *provocare* = előhívni) – és nem csak Gadamer híres műve címének játékba hozásával. Célunk az Olvasó érdeklődésének felkeltése egy olyan téma iránt, amely talán sokak számára – különösen a magyar, illetve az egykori keleti tömb országainak gondolati terében – több szempontból is valami lestrapáltnak vagy éppen (rég) meghaladottnak látszhat. Az említett téma nem más, mint a dialektika, és – mint az alcím elárulja – az alábbiakban a hegeli dialektikafogalom sokrétű értelmezési lehetőségeinek gyarapításához tervezünk hozzájárulni. E tanulmány – a szerző célkitűzése értelmében – egyfajta *trailer*, „étvágygerjesztő” előzetes, amelyben a hegeli dialektika lényeges aspektusait állítjuk reflektorfénybe és vizsgáljuk meg különböző nézőpontokból, végül pedig felhívjuk a figyelmet a vizsgált tárgy néhány lehetséges interdiszciplináris kapcsolódási pontjára és kölcsönhatási területére. Most pedig kezdjük meg kiruccanásunkat Dialektikába!

Az a bizonyos „módszer”

■ „A dialektika mint afféle épp kéznél lévő malmocska, amelybe mindenfélét beledobálhatnánk, vagy amelynek hajtóművét kényünk-kedvünk szerint állíthatnánk, nem létezik. A dialektika a lényeges dolgon [*die Sache selbst*] áll vagy bukik, amint azt maga Hegel a filozófia tulajdonképpeni témájaként értette. Közérthetőben: nem lehet a dialektikáért lobogva a hegeli filozófia megújításáért kampányolni és ugyanazzal a lendülettel kereszténységünket, krisztológiánkat és szentháromság-tanunkat egy kicsintás és lesajnáló mosoly kíséretében a sutba dobni.”¹

Heidegger nagyon világos és markáns álláspontot foglal el e helyütt. A dialektika fogalmának ezen olvasatában egyértelműsíti, hogy annak értelmezésekor az ember mint szellemi lény *szerves egységként tekintette* világba-ágyazottságát (ti. ez a *die Sache selbst* lényege²), és ne a dialmat sematikus tézis-antitézis-szintézis „háromszögét” – miszerint Rozi a moziba, Peti meg a pubba akar menni, majd meg-egyeznek, hogy a film után isznak egy sört – tartasuk meghatározónak. A „háromszögelés” helyett inkább „az érmenek két oldala van” szófordulatban rejtőző szemléletmód jár közelebb a dialektika lényegéhez.

Weischedel a szeretet példáján igyekszik e dialektikus működést közérthetően bemutatni:

a) Adott egy ember, az egyes én, akinek személyisége egészen a szeretet meg-tapasztalásáig önmagában nyugodott, és önállóan állt a saját lábán.

b) Ám e tapasztalás során ezzel az egyes énnel valami egészen sajátos tör-ténik: az érintett mintegy kilép önmagából, és a teljes odaadásnak szenteli magát.

E tanulmány egy készülőben lévő, hosszabb lélegzetű tudományos munka része. Rövidebb, német nyelvű változata a *Nagyverdei Almanach* 2018. évi 1. számában jelent meg *Die Wahrheit als Methode – Anmerkungen zum hegelischen Begriff der Dialektik* címmel.

Ha csak ennyiben maradna, az függést és tragikus véget eredményezne, de ekkor valami döntő következik:

c) a szeretett másik ember iránti odaadásban, saját személyisége feladásában a szerető visszatalál önmagához, és teljesen másképpen *tapasztalja meg* önmagát, amennyiben is a másikban látja magát, és ezáltal egy szokatlan mélységbe, mint egy egy másik dimenzióba hatol.³

Ez a c) alponthban megvilágított *mozzanat*⁴ – hegeli nyelven – az első negáció negációja: e kettős negációval találja meg a szerető fél az „új” énjét, amely egyébként mintegy kódoltan *mindvégig* megvan benne – ez az ember sajátja.

Ugyanezen mozzanatot maga Hegel – ifjúkorától érett korszakáig rendszeresen visszatérő motívumként – a *gyermek* szimbólumával mint a szeretet kiteljesedő megnyilvánulásával szemlélteti,⁵ közben hangsúlyozva, hogy e mozzanat egy „új teljesség termőtalaja”.⁶ A gyermek szimbólumát egyúttal a *csíra* szimbólumával *tükrözteti* (reflektálja-spekulálja), ezzel a fejlődés fogalmához egy további képi megjelenítést is társítva.⁷

Ekképpen értve a dialektika nem valamilyen kiötlött módszer, amelyet mint egy „ráhúzhatunk” a valóságra, hanem *maga a mozgás*, egy törvényszerűség, ami mindent, ami van, át- meg áthat. A valóságnak ezt a folyamatos mozgásban-levését Hegel a *Fenomenológiában* – az igaz-hamis különbségtételre vonatkozó vélekedés illusztrálásakor – a következőképpen parafrázeálja: „A bimbó [*Knospe*] eltűnik a virág kifakadásakor, s azt lehetne mondani, hogy a bimbót megcáfolja a virág; éppígy a gyümölcs a növény nem igazi létezésének nyilvánítja a virágot, s ennek helyébe lép mint igazsága. Ezek a formák nemcsak különböznek egymástól, hanem ki is szorítják egymást mint egymással összeférhetetlenek. Szüntelenül tevékeny természetük azonban egyúttal a szerves egység mozzanataivá [*zu Momenten der organischen Einheit*] teszi őket, amelyben nemcsak nem ellenkezik egymással, hanem az egyik éppoly szükségszerű, mint a másik; és csak ez az azonos szükségszerűség alkotja az egésznek életét.”⁸

Ha úgy tetszik, a dialektika az élet mozgás- és tapasztalati törvénye. A tapasztalás hegeli fogalmának megértéséhez vegyük a következő kiindulópontot: minden, ami van, önmagával azonos. „Az asztal egy asztal” – ezzel a „felismeréssel” nem leszünk okosabbak, ha úgy tetszik, nem nyerünk semmit. *Ugyanakkor* minden, ami önmagával azonos, különbözik valami mástól (hegeli nyelven: a „másától”). Azaz ha a gondolkodás valami többet akar a fenti azonosságnál megragadni (illetve a nyelvben kimondani), valami attól különbözőt is játékba kell hoznia, pl. „Az asztal nem szék.” Ily módon minden létező egy különbséget hordoz magában. És e felismeréssel máris a valóság dialektikus mozgásának közepén találjuk magunkat. Az emberi tudat éppen ezt az immanens különbséget akarja megismerni és ezáltal saját tudását előremozdítani. Az önmagától vagy valami mástól való megkülönböztetés során azonban a tudat e megkülönböztetettel még *viszonyban marad*.

Másként megközelítve: tételezzük fel, hogy van valahol egy *tárgy*, amely tőlünk, illetve megismerésünktől függetlenül létezik. Ez egy „magánvaló” tárgy: egyik tulajdonsága, hogy igazsága és lényege önmagába zárt. Hegel ezt magánvaló-létnek („*An-sich-sein*”) nevezi, és azonosítja a tárgy *igazságával* és *lényegével*. E tárgynak azonban nemcsak egy független magánvaló-léte van, hanem egy *megjelenése* is: *számomra* jelenik meg, a *tudatomra* vonatkozik. „Számomra” egy asztal. Hegel a tárgynak ezt a másik tulajdonságát a más(ik-tudat)-számára-való-létnek („*Für-andere-sein*”, ill. „*Für-ein-anderes-Bewusstsein*”) nevezi.⁹ Ellentétben áll a magánvalóval, de anélkül, hogy a magánvaló ezáltal elveszítené *igazságát*. Terminológiájában a „valaminek a valósága”, illetve „valaminek az igazsága” kifejezések azt jelentik, hogy a szóban forgó dolog a benne rejlő lehetőségeket (potencialitást) egy fejlődési skála végigjárása során, hús-vér valósággá lényegíti (aktualitást): az

igazság Hegelnél ontológiai struktúra, a tárgy egyezése önmagával, a tárgy saját fogalmának megvalósítása.¹⁰

„Hogy megértjük, mi a fejlődés, úgyszólván kétféle állapotot kell megkülönböztetni. Az egyik az, amely mint csíra, képesség, magánvaló-lét (ahogy én nevezem), potentia, δύναμις ismeretes. A második meghatározás a magáért-való-lét, a valóság (actus, ἐνέργεια). Azt mondjuk: az ember eszes, természetből fogva esze van; így csak a képességben, a csírában van esze. Az embernek már születéskor, sőt az anyaméhben van esze, értelme, képzelete, akarata. A gyermek is ember, de benne az ész képessége, reális lehetősége van meg; ez anyai, mintha nem volna esze, ez még nem egzisztál benne: a gyermek még nem képes eszes cselekedetre, nincs eszes tudata. Csak amikor az, ami az ember így magán-valósága szerint, számára valóvá lesz – tehát az ész magáért-valósága szerint: csak akkor van az embernek valósága valamilyen irányban, csak akkor valóságosan eszes, s most az ész számára van.”¹¹

Ez a leírás frappáns tömörséggel összegzi a fentiekben bemutatott dialektikus tartalmakat és képeket. A fordítást illetően viszont szeretnénk egy megjegyzést hozzáfűzni – legalábbis az idézet első mondatához. Az eredetiben ez így szól: „Um zu fassen, was Entwickeln ist, müssen zweierlei – sozusagen – Zustände unterschieden werden.”¹² Két dolog szokik itt rögtön az olvasó szemébe. Először, hogy a „fejlődés”-ként visszaadott eredeti szó az „Entwickeln” főnévi igenév, nem pedig – mint ahogy várnánk – az „Entwicklung” főnév, amelyet egyébként Hegel az előző bekezdésben használ, és Szemere ugyanúgy „fejlődés”-nek fordít. Másodszor, hogy az „úgyszólván kétféle állapotot...” szókapcsolat az eredetiben más sorrendben tartalmazza a szavakat, jelesül „zweierlei – sozusagen – Zustände...”.

A következőkről van szó. Először is az eredetiben szereplő „Entwickeln” („ki/fejlődni”, „ki/fejleszteni”) a mi olvasatunkban több mozgalmasságot, illetve nyitottságot közvetít, mint az „Entwicklung” („ki/fejlődés”). Másodszor e kifejezés hangsúlyosan magában hordja a „wickeln” („becsomagolni”, „bepólyálni”) ellentétét, az „ent-wickeln”-t is. Így „fejlődés” helyett javasoljuk „kibontakozásnak” fordítani, ez ugyanis véleményünk szerint plasztikusabban utal arra a folyamatra, amely során megismerő és megismert egymás-száma-ért-való-létükben valóságuk egyre mélyebb és mélyebb rétegeit nyitják meg egymás számára, és „sajátítják el” közben egymást.

Itt van még a mondat másik része: „zweierlei – sozusagen – Zustände...”. Olvasatunkban e megfogalmazás nem elsősorban az állapotszerűséget, inkább egyfelől ezen állapotszerűség kettősségét, másfelől e kettősség áttetszőségét hivatott megcsillantani – a fordításban viszont ez nem jelenik meg. Maga a „Zustand” szó „állapot”-ként történő fordítása sem problémamentes (bár kézenfekvőnek látszik). A „Zustand” ugyanis nemcsak az „állapot”, de egyebek közt a „minőség” (Qualität), „valaminek a természete” (Beschaffenheit, Natur), „egyensúly” (Gleichgewicht), „hangoltság” (Gestimmtheit) és „viszony”, „vonatkozás” (Verhältnis) jelentésekkel is bír.¹³ A „Zustand” ezenkívül kimondatlanul is a kibontakozásra vonatkozik.

Ha így olvassuk, lényegesen kitágulnak a szöveg olvasatlehetőségei, illetve az e lehetőségek által megnyíló értelmezései perspektívák. Ebben az esetben ugyanis valóban megcsillan a mélyben az a valami (amit ennél közelebről nem tudunk megnevezni), aminek az ezek után bemutatásra kerülő állapotai (valójában létmódjai: dünamisz és energeia, potentia és aktualitás) valóságunkat strukturálják.

Hegel szellemében az első mondatra tett fordítási javaslatunk ennek fényében a következőképpen szól: „Ahhoz, hogy megértjük, mi is a kibontakozás, kétféle – mondjuk úgy – vonatkozását kell megkülönböztetnünk.” Úgy gondoljuk, Szemere fordításában elnémul az eredeti szöveg intenciója, amennyiben is a fenti szembeötlő jelzések, amelyek a hegeli dialektika lényegiségére mutatnak, figyelmen kívül maradnak.

Hegel a gyermek, a csíra és a bimbó fentiekben már ismertetett szimbólumain kívül a következő példákat hozza: a ház megvetett alapja nem a kész épület – az alap igazsága a kész ház, annak építési folyamatával; egy szem makk még nem kifejlett tölgy – a makk igazsága a kifejlett tölgy, a maga fejlődési folyamatával.¹⁴ Ez viszont nem marad ennyiben: a jelenség is *megszűnik*, és mindkettőjük, tárgy és vonatkozása, lényeg és látszat a *tudásban* találkoznak. E találkozás(ban jön létre) voltaképpen az új tárgy: a *fogalom*, például az „asztal” fogalma. Az előbbiekből könnyen belátható, hogy az a valami, ami mellé leülünk elkölteni a reggelinket, valami más, mint ez a betűsor: A-S-Z-T-A-L. Az újonnan létrejött tárgy nem más, mint a régi tárgy az új tapasztalattal *együtt*, amit a tudat élt meg. A tárgy magánvaló-létéből a más-száma-va-ló-lét rétegen átszűrődve (pontosabban *megszűnve-megmaradva és felemelkedve* – lásd alább) az asztal *magáért-való léte* lesz, egységként transformálódva a tudatunkba, ezzel gazdagítva azt.

A tárgy és a róla való tudás közti ellentét mint egység egyre újabb és újabb dialektikus mozgások során egyre újabb lépcsőfokokon nyitja meg önnön mélységeit számunkra, miközben a *tárgyról való tudás megváltozása, folyamatos „finomhangolása” magát a tárgyat sem hagyja változatlanul.*¹⁵ Ezt a szerves, organikus tapasztalást így írja le Hegel: „Ez a *dialektikus* mozgás, amelyet a tudat önmagán, mind tudásán, mind tárgyán végez, *amennyiben a tudat számára az új igaz tárgy fakad* belőle, tulajdonképp az, amit *tapasztalatnak* neveznek.”¹⁶

„Az igaz az egész”¹⁷ – fogalom és kép

■ Amikor a hétköznapiokban „egységről”, valaminek az „egységes” voltáról beszélünk, mindenki számára világosnak látszik a fogalom. Egyfelől lehetséges egy *negatív*¹⁸ meghatározása; „egységes” olyan valami szokott lenni, ami *nem megosztott*. Másfelől jelent önálló egészet, valaminek az egész mivoltát. Hegel fogalomrealisztikus ontológiája az egységfogalom e kettős játékerének egyidejű kihasználásával vezeti be azt a komplex holisztikus struktúrát,¹⁹ melyet a *Fenomenológia* végén gondolkodás és lét egységeként aposztrofál.²⁰ Ezen egységet Hegel a következőképpen írja le: „a dolog nem merül ki *céljában*, hanem *kívitelében*; az *eredmény* sem a *valóságos* egész, hanem az eredmény, elérésének folyamatával együtt; a cél önmagában az élettelen általános, mint ahogy a tendencia a pusztá törekvés, amely még nélkülözi valóságát; a csupasz eredmény pedig a holttest, amely maga mögött hagyta a tendenciát.”²¹

Az „egység” e fogalmának a hegeli gondolkodásban alapvetően benne rejlő jellegzetes kezelése az oka annak, hogy a dolgot *tartalom és forma egységeként* jelöli meg. A folyamat mozgása – az egész.

Hegelnél mindezt egy *funkcionális-antropológiai*²² kiindulási helyzet határozza meg, nevezetesen, hogy gondolkodás és tárgy *szerves egység*. Jóllehet a megismerés pillanatfelvételein – látszólag – önállóak, ennek ellenére csak egymáshoz való dinamikus *viszonyukban* léteznek. Ez az egység *tartalom és forma is*, mégpedig úgy, hogy *lényegileg azonosak* egymással. Minthogy külön nem tudjuk őket megragadni (amint Kant is mondja), Hegel továbbviszi a hagyományt, és azt mondja: a gondolkodás és a tárgy külön-külön nem létezik (ennyiben ugyanazok). Csak viszonyuk egysége adott az ember számára, megragadható, tárgyalható, diszkutálható módon.

„Antropológiai” ez a kiindulási helyzet azért, mert e filozófia az *emberről*, az *emberi gondolkodásról* szól, az *emberi szellem*, az *emberi kultúra megjelenésének és fejlődésének* leírása (fenomenológiája), hiszen csak erről tehetünk értelmes kijelentéseket; a fenomenológiai filozófia feladata pedig Hegel szerint nem más, mint „megérteni azt, ami van”,²³ mégpedig hogy *hogyan és miként* van, és hogy mindez hogyan *közölhető-közvetíthető*.²⁴

A „funkcionális” szó értelmezése valamivel problematikusabb, mivel jelentés-árnyalatai többtónusúan játszanak egymásba. Tárgyunk vizsgálatának vonatkozásában egyrészt mindenképp szervesen hozzátartozik az „egység” fogalmához, mivel reá vonatkoztatott; másrészt legalább négyféle jelentésrétegét különíthetjük el, melyek mintegy koncentrikus körökként helyezkednek el egymás körül, a külső körök magukban foglalva a belül esőket. Ezek szerint az egység funkcionális vonatkozásában beszélhetünk egyrészt a tárgy saját funkcionális egységéről, másrészt az öntudat (Hegelnél tudat-öntudat-ész együtt mozgó) funkcionális egységéről, harmadrészt az *aufheben* mozgásáról, valamint negyedrész a holisztikus struktúrában feltűnő jelenségek összességének mint tárgy és tudat kontaktusának *előragyogásáról*,²⁵ illetve mint egymáshoz való viszonyukban vett egységükről. Vizsgáljuk meg ezeket közelebbről!

- 1) *A tárgy saját funkcionális egysége*: a magán-való-lét a tárgy (létező) vonatkozásában annyit tesz, hogy az adott tárgy tárgyként *van*. A tudat-számára-való-lét annyi, mint e létezőnek az emberi gondolkodás számára való nyitottsága, vonatkozása, *észrevehetősége*. E két tulajdonság egymás-számára-való-léte pedig a tárgy teljességét jelenti, amennyiben is az *ént* mint magáért-való-létet folyamatosan gazdagítani tudja.²⁶
- 2) *Az öntudat funkcionális egysége*: csak az egyszerűség kedvéért használjuk itt az öntudat kifejezést – Hegelnél ezt előzi meg a tudat, és erre következik az ész lépcsőfoka, azonban (mint azt több helyen hangsúlyozza is) ezeknek sincs valóságuk önmagukban, csakis egymással való viszonyukban képzelhetők el, és így működőképesek. Magyarán: az emberben e három egyidejűleg működik, és csak a gondolati elemzés során tehetjük e megkülönböztetéseket.²⁷ Nagyon egyszerűsítve a *tudat* az, amely érzékeli és észreveszi a tárgyat; ő találkozik vele a maga közvetlenségekben. *Az öntudat* meghatározásokkal látja el e tárgyat: megkülönbözteti önmagától és minden más tárgytól is; emlékezzünk arra, amit fentebb a *negativitásról* mondtunk – az öntudat pontosan ezt a mozgást végzi, így töltve fel a tárgyat meghatározottságokkal. Az *ész* pedig az a vonatkozás, amelynek köszönhetően egységben látjuk a tárgyat, és nem hullik szét érzékelésünkben.
- 3) *Az aufheben mozgása*: fentebb olvasható volt a „megszűnve-megmaradva és felemelkedve” szókapcsolat. Ez németül egyetlen szó, úgy hangzik, „*aufheben*”. Az „*aufheben*” egy különleges német ige, amely három, pontosabban kétszer három jelentéssel bír, ezek: megszüntet, megőriz, felemel, illetve megszűnik, megmarad, felemelkedik.²⁸ Látható, hogy az első jelentéscsoport cselekvő, míg a második szenvedő árnyalatú. Akármelyiket is használja, Hegelnél a három jelentést – hacsak nincs külön utalás ennek ellenkezőjére – mindig *egyszerre* kell érteni, azaz: megszüntetve-megőriz és felemel, illetve megszűnve-megmarad és felemelkedik. Ez a mozgás az, ami a fejlődési folyamatot jelenti a tárgy és a tudat vonatkozásában. Az *aufheben* mozgása az, ami lehetővé teszi, hogy a dolog azzá lehessen, ami „igazsága szerint” (pl. tölgy lesz a makkból, lakóház az alpból stb.). A tölgy ugyanis, bár megszünteti a makkot, nem semmisíti meg, hisz akkor ő maga sem jöhetne létre. Megőrzi, mert őbelőle lesz, és reprodukálni is képes, és felemeli, mert kifejlődése során önnön igazságává változtatja. Hegel ezt „magasabb színvonal”-nak nevezi.²⁹ Ugyanez a mozgás van jelen a fentebb magyarított tudat-struktúrában tudat, öntudat és ész viszonyát tekintve. Megjegyezzük: nehéz nem észrevenni e gondolat mélyen a nyugati tradícióba nyúló gyökereit. „Ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egy-maga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.” (János 12:24) Még korábban a Démétér tiszteletére rendezett eleusziszi misztériumok centrumából ragyog elő az élet e mozgástörvényének leképeződése.

4) *A holisztikus struktúrában feltűnő jelenségek összessége*: holisztikus struktúrán (bár többféle – pl. etikai, megalapozási, ontológiai – holizmus létezik,³⁰ ezeket itt nem tárgyaljuk) egyszerűen szólva azt az összességet érti Hegel, ami számunkra és általunk adva van, amibe beleszületünk. Tehát az emberi kultúrát, ami már egyrészt adott, másrészt akarva-akaratlanul teremtjük is pusztá létezésünkkel.³¹ Az e struktúrában feltűnő jelenségekről itt kétféleképp szólnunk: a) mint tárgy és tudat kontaktusának *előragyogásáról* és b) mint egymáshoz való viszonyukban vett egységekről.

a) *Tárgy és tudat kontaktusa*: a jelenség Hegelnél egy dinamikus kavargó szerves egység, ami a tudat és a tárgy találkozásakor alakul ki – e találkozás eredménye az, amit realitásnak nevezünk. Tudat és tárgy is eredendően csak ebben az egymástól kölcsönösen függő, egymást egymás felől tételező viszonyban létezhetnek, önmagukban nem. *Nincs önmagában vett, objektív külvilág, és nincs külvilág nélküli, gondolkodó tudat sem.*³² A klasszikus kérdés, miszerint „Van-e egy kidőlő fának hangja, ha senki se hallja?” – e speciális fenomenológiai értelemben véve nem is értelmes. A hegeli koncepcióban ezt a kérdést pedig nem csak, illetve nem elsősorban azért nem tehetjük fel, mert itt a tudatban artikulálódó – nem időben kifejlődő; benne potenciálisan, azaz *dinamikus* (a *dünamisz* jelentésében) már minden kódolva van – tudásról van szó, és ha nem volna, aki úgymond lássa a fát, se jelenség, se tudat nem lenne. Sokkal inkább e kontaktus, e realitás központi jellemzője, a *nyelviség* emeli ki a kérdést egy magasabb dimenzióba. Minthogy a tudat rendelkezik bizonyos tapasztalatokkal a fáról, dőlésről stb., a kidőlő fának azért van hangja, mert a *nyelvből van neki*. A jelenség viselkedése tehát e viszonyban egyidejűleg, és a fentebb elmondottak fényében tekintve, kettős: a tudat alkotómunkája és a tárgy adódása *egyszerre* a nyelv által. E körkörös viszonyban a tudat és a tárgy egymást kontinuus módon konstituálják. Kelemen János megfogalmazásában: „Közvetlen világban-való-létünk nyelvben-létünket is jelenti és viszont. E viszony nélkül nem lehet adva a világ a tudat számára, s így tudat sem lenne. Tudat és nyelv egysége ily módon nem pusztán faktuális-kontingens, hanem szükségszerű egység.”³³ Ily módon a vizsgálódás körén kívülre szorul a kérdés, miszerint a jelenség a tudatunk számára való adódás vagy a tudatunk által létrejövő alkotás, mi több, értelmét is veszti. A régi „tyúk vagy tojás” kérdés sémája itt nem működőképes, mivel nemcsak hogy nem létezhetnek egymás nélkül, de *különbségükben azonosak*, mégpedig számunkra, az emberi tudat számára.

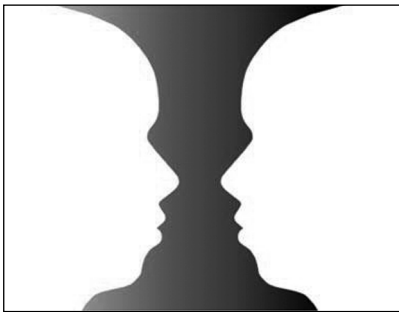
b) *A jelenségek egymáshoz való viszonyukban vett egysége*: végül a jelenségek egymáshoz való viszonyukban vett egysége nem jelent mást, mint magát azt a komplex holisztikus struktúrát – benne az emberrel –, amelyet az imént tárgyaltunk egy kicsit más összefüggésben. Ezen egység magában foglalja mindazt a fejlődési folyamatot, amit az előbbieken az *aufheben* mozgásával, és ezzel összefüggésben néhány példával igyekeztünk illusztrálni. E jelenségvilág folytonos mozgásban, hegeli terminussal élve: *keletkezésben* van, mindig alakul és alakíttatik.

Az első fejezetben azt láttuk, hogy a dialektikának az élet mozgás- és tapasztalati törvényként történő azonosítása után nyílik mód arra a felismerésre, hogy minden létező egy különbséget hordoz magában. Az egység jelen fejezet fenti pontjaiban bemutatott, fogalmi módon dimenzionált árnyalatai mellé most felvesszünk egy a vizuális kultúrából kölcsönzött elemet is, ami reményeink szerint teljessé teszi azt a képet, ahogyan a dialektika mint működés számunkra megjelenik – ez az elem a képrejtvény (*Vexierbild*) vagy kettős kép (*Kippbild*).

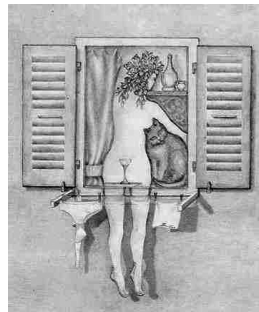
A képrejtvények, kettős képek olyan többértelmű képek, amelyeken a részben elrejtett információt csak hosszas, intenzív szemlélés során lehet felismerni, mert a körvonalak és a belső vonalak egybeesnek a képen egyértelműen látható ábrázolással. Lényegük éppen e két- vagy többértelműségükben áll. A szemlélő csak akkor ébred tudatára annak, hogy különböző alakokat lehet a képbe látni, amikor az egyik jelentésről „átkapcsol” a másikra³⁴ – a megfigyelő gyakran érzi úgy, hogy nem is ő az, aki ezt a „kapcsolót” működésbe hozza, hanem a képrejtvény jelentései mintegy „maguktól” billennek át egymásba. A *Kippbild* szó szerinti fordításban „billenőkép” jelentéssel bír, s ez meggyőződésünk szerint találóbban meg is ragadja az érzékelés megváltozásának ezt a kvázi-megfoghatatlanságát, itt ugyanis inkább erről van szó, nem pedig egy fogalmilag/tudatosan beindítható „rejtvényfejtésről”.³⁵

A billenőképeket többféle típusba sorolhatjuk, például előtér/háttér kettőssége (1. kép), szemantikai ambivalencia (2., 3. és 4. kép) vagy perspektivikus többértelműség (5. és 6. kép) szerint, ezenkívül kombinálódhatnak is (7. kép), vagy optikai csalódásként (8. kép), illetve anamorfózisként (9. kép) jelenhetnek meg. Léteznek továbbá nemcsak két-, hanem háromdimenziós billenőképek is (leginkább talán „billenőszobroknak” lehetne nevezni ezeket). Ezen alkotások jelentésszintjei akkor nyílnak meg, ha a szemlélő körbejárja őket a (kiállító)térben, vagy ha egy bizonyos szögől világítják meg őket (10. kép).

E típusokat itt nem tárgyaljuk részletesen, egyrészt formai, másrészt tartalmi okokból: célunk e vizuális elem játékba emelésével arra korlátozódik, hogy a lehető legteljesebb képet adjuk a dialektika működési módjának illusztrálására. Ugyanezen okból nem térünk ki a billenőképek filozófiai és médiaelméleti jelentőségére, mindössze utalunk rá, hogy például Wittgenstein mind korai,³⁶ mind kései³⁷ gondolkodásában, illetve Kaminski regényelméleti vizsgálódásaiban³⁸ is fontos szerepet játszanak, a kései Husserl pedig a billenőkép belső dinamikájában látta viszont saját fenomenológiai filozófiájának lényegét.³⁹

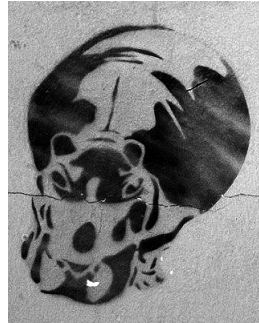
1. kép. Váza vagy arcok?

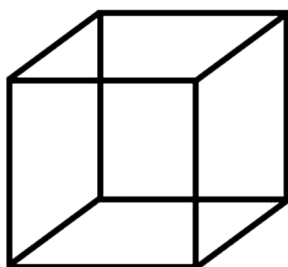
2. kép. Nő az ablakban (?)

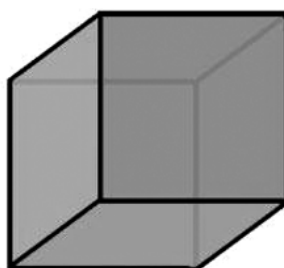
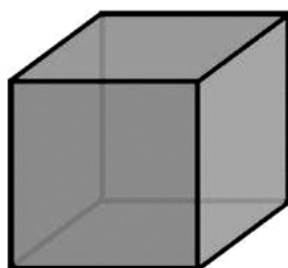
3. kép. Óriásmadár fogta ember vagy ember fogta óriáshal?

4. kép. Hármás üzenetű graffiti

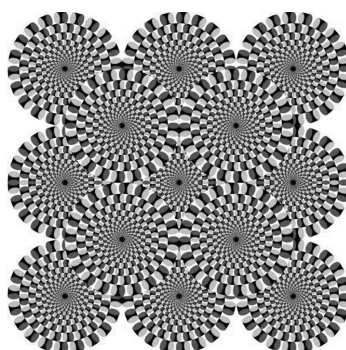
5. kép. Necker-kocka

6. kép. Necker-kocka billenőmozzanatai

7. kép

8. kép

9. kép. Orosz István: Tükörhengeres anamorfózis

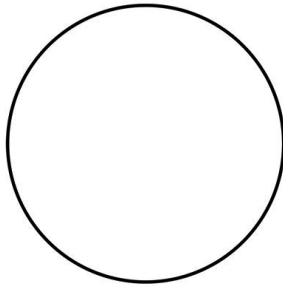
10. kép. Matthieu Robert-Ortis:
„La révolution du Crabe”

Hegel és a billenőképek egy lapon említése nem teljesen új. Daniel Althof például az ész működés módjának szemléltetéséhez hívja őket segítségül,⁴⁰ míg Christoph Michel annak bizonyítási kísérlete során vonja játékba őket, miszerint

Hoffmann *Az ördög bájjala* című regénye egyfajta immanens romantikakritikát mutatna be.⁴¹

A Michel által kettős képként leírt festmény az égi és földi szerelem egyesülését, Szent Rozália és Vénusz alakjának összemosódottságát ábrázolja, amiből azután a regény főhősének generikus szenvedései származnak. A cikk szerzője Kochnak *A logika tudományán* végzett elemzési eredményeire⁴² való hivatkozással arra a következtetésre jut, hogy e festmény szerkezete „a pozitív és negatív egymásban megjelenő logikai kettős képéhez hasonlít, amelynek oldalai egymás által kizárólag *negatíván* definiálhatók”.⁴³ Ha önmagukban próbáljuk elgondolni őket, a struktúra összeomlik, az önmagára vonatkozó megalapozatlan negáció ugyanis *irreverzibilisen* antinomikus, ezért a minden struktúra mindent elnyelő *black hole*-jának nevezhető.⁴⁴

E kemény és rosszindulatú⁴⁵ antinómia alapján véve felfogható a *Fenomenológiában* leírt „rossz végtelen” egy szélsőséges megnyilvánulásának, amelyet Hegel egyebek közt „érzéki végtelenségként” mutat be.⁴⁶ Szerkezetét tekintve ez egy önmagába visszatérő, rekurzív körmozgás (11. kép), amely ama bizonyos fentebb említett fejlődési skála egy adott alakzatába fagyva már nem képes tovább kibontakozni, illetve kibontakozását magában tovább vinni.⁴⁷ E körmozgás ismétlődése nem „feldolgozza”, hanem *feloldja* a valóságot és annak minden támaszát, ezzel egy élhető élet lehetőségétől is megfosztva azt, aki a körön belül reked.⁴⁸

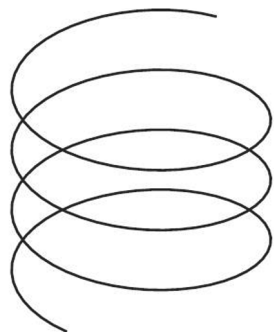

11. kép

Véleményünk szerint azonban ha az antinómiának nem ezt a kemény és rosszindulatú változatát vesszük meghatározónak, és ezzel egyidejűleg kissé kitágítjuk Michel kifejezetten lét-, illetve lényeglogikai értelmezési horizontját – és ezt érzésünk szerint mind a billenőképek, mind a dialektika belső saját dinamikája megengedi –, a kettős kép jól alkalmazható az élet mozgás- és tapasztalati törvényének leírására, amelyet fogalmilag potencialitásként, illetve aktualitásként, a létező önmagában hordott, majd kibontakozó különbségeiként, szimbolikusan pedig a gyermek, a csíra, a bimbó, az épülő ház és a makkból kifejlődő tölgy képeivel ragadtunk meg.

Maga Hegel is megadja az „igazi”, avagy jó végtelen, a szellem folyamatosan gazdagodó, progresszív mozgásának, magának az *Aufhebung*nak a szerkezeti leírását, amennyiben is a körmozgás destruktív rekurzivitását úgy *szünteti meg*, hogy *teret* ad neki (12. kép), spirál formájában kiemelve ezzel a harmadik dimenzióba: „A módszer felmutatott természeténél fogva a tudomány mint önmagába fonódó kör jelenik meg, amelynek kezdetéhez, az egyszerű alaphoz, a közvetítés hozzáfőnja a véget; emellett ez a kör: *körökből álló kör*; mert minden egyes tag, átlekesítve a módszer által, az a magára irányuló reflexió, amely visszatérve a kezdethez egyúttal egy új tag kezdete. E lánc töredékei az egyes tudományok, amelyek mind egyikének van *előzménye* és *következménye* – vagy pontosabban szólva, csak *előzménye van*, s befejezésében *maga mutatja meg következményét*.”⁴⁹

„Ha tehát ez a szellem ismét előlről kezdi működését olyképpen, hogy látszólag csak magából indul ki, ugyanakkor mégis magasabb színvonalon kezdi.”⁵⁰

12. kép

Láthatjuk, hogy ez az első pillantásra kétféleképpen feltűnő végtelenségfogalom és vele a tapasztalás, a megismerés működése maga is felfogható egyazon billenőkép két mozzanataként, illetve szemléletváltásként: a rossz végtelen kemény antinómiájából a vele való *kibékülés* mutatja meg a kiutat.⁵¹ Az e véleményünket megalapozó közös nevező pedig az a fent bemutatott megjelenési és interpretálhatósági mód, ahogyan mind a billenőkép, mind a mindenkori spekulatív kibontakozás interakcióba enged lépni magával. Mindkettő egy-egy dinamikus-dialektikus *határhelyzet* reprezentációja, s e határhelyzetek szinte kimeríthetetlen táptalajt biztosítanak az interdiszciplináris területeken vizsgálandóni vágóknak. (A fenti szimbólumok közül egyébként talán a gyermek példáját véve a leginkább „életközeli” ez a megjelenési és interpretálhatósági mód. Elég, ha arra gondolunk, hogyan „fedezik fel” a szülők a gyermekükben egymás vagy saját maguk, esetleg saját szülei vonásait; ahogyan az egyikük vonása egy bizonyos idő elteltével – de akár másodpercek múltán – áttűnik a másikéba, miközben a gyermek, új teljesség termőtalajaként „változatlan” marad.)

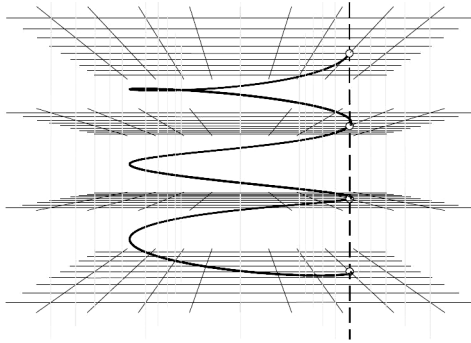
Kitekintés

■ Tekintsük meg most a teljesség igénye nélkül vázlatosan a fent tárgyaltak néhány immanens és egyben önmagán túlmutató vonatkozását (mivel e vonatkozások önmagukban is nagy kiterjedésű szellem- és természettudományos területeknek számítanak, így semmiképpen sem vállalkozunk ennél többre).

Mindjárt elsőként az analitikus pszichológiához való kapcsolódási pont tűnik fel.⁵² Hegel filozófiáját teljesen áthatja a közvetítés kérdésköre. Magának az analitikus pszichológiának is célja a közvetítés, amennyiben az egy „kitüntetett viszonyban valósul meg, és a páciens (valamint a terapeuta) tudatos gondolatai és tudattalanja között mozog”.⁵³ Épp a fent bemutatott „billenés” dinamikája és energiája az, ami cselekvési motívumaink megismeréséhez vezet minket. És mindezt egy tudattalan erő, az ész csele által, amely a „sors kauzalitásaként” nemcsak a társadalmi valóság, de az egyes egyed életét is alakítja.⁵⁴ Az *Aufhebung* struktúráján belül az újdonság megjelenésének és elfogadásának nincs abban az értelemben vehető „oka”, ahogyan a természetben általában okról és okozatról szokás beszélni.⁵⁵ Ami benne első pillantásra „ok”-ként tűnik fel, az az érzékelő tudat „optikai csalódása”. Valójában nem ok, hanem módusz,⁵⁶ amint a billenőkép mozzanatai sem okai egymásnak, hanem az egésként vett „szülő” jelenségük⁵⁷ létmódjának megnyilvánulásai.

Egy másik terület, ahol a figyelmes olvasó tetten érheti a „billenőenergiák” permanens feszültségét, maga a hegeli nyelvhasználat. Hegel ugyanis figyelemre méltó

tó „polifóniában” juttatja kifejezésre gondolatait. Az általa alkalmazott nyelv több-rétegű: egyfelől fogalom és képiség egységéből áll, másfelől fogalmisága is további szintekből áll annak megfelelően, ahogyan a gondolatmenet halad előre dialektikus átmenetei során.⁵⁸ Gondoljunk egyfelől a maga Hegel által leírt spirális, másfelől a Quante által említett hálószerű szerkezetre. Ha a *Fenomenológia* egyes fejezeteit (gondolati egységeit) egymás „alá/fölé” rakva, de egyidejűleg (mint mondjuk egy polifonikus zeneművet) gondoljuk el, és egy képzeletbeli túvel átszúrunk a rétegeken, azt tapasztaljuk, hogy a fogalmi csomópontok egybeesnek, miközben megfigyelhető a vizsgált téma önmagán való fokozatos „túlemelkedése”, kibontakozása (13. kép).

13. kép

Ez alatt értjük például a „létezéssé érlelődött szubsztanciát,”⁵⁹ a „szubsztancia külsővé-válását”,⁶⁰ végül pedig azt a processzust, melyet így ír le Hegel: „ama *magánvalónak* átváltozása *magáért-valóvá*, a *szubsztanciáé* a *szubjektummá* [...], vagyis a *fogalom*má.”⁶¹

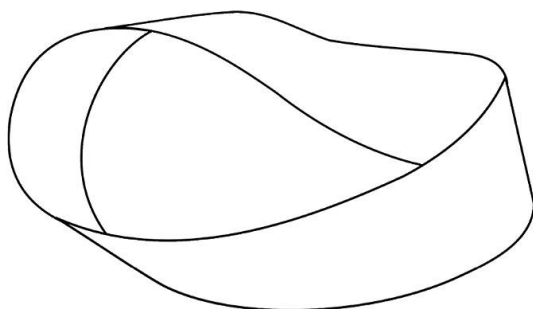
És bár e helyütt nem bocsátkozhatunk elmefilozófiai eszmefuttatásba vagy az analitikus Hegel-recepció akár csak korlátozott számú vonulatainak szisztematikus játékba emelésére, a tudat problémájának egyik a kortárs analitikus áramlatokban nemrégiben feltűnt megközelítési módjára tanulságosnak látjuk ezen kitekintés keretei közt reflektálni. Úgy látjuk ugyanis, hogy e megközelítési mód lényegében a dialektika Hegel által leírt dinamikáját igyekszik a probléma megértésének szolgálatába állítani.

Sam Parnia, Diane Hennacy Powell, Robert Lanza – csak hogy néhány nevet említsünk – a tudatnak az analitikus körökben elsőként Chalmers által felvetett „kemény” problémájára⁶² a neurobiológia, az idegtudomány és a kísérletes tudatkutatás eszközeivel és eredményeivel igyekeznek lehetséges válaszokat nyújtani. Belépési pontjukat azok a – mondjuk úgy – határhelyzeti jelenségek (elmefilozófiai megfogalmazásban: anomáliák) képezik, amelyek egészen a legutóbbi időig kívül rekedtek az interdiszciplináris kutatás körzetén.⁶³ Ezek közé tartoznak egyebek közt a *testen kívüli* élményekkel (*out-of-body experiences*, röviden OBE) és *halálközeli* élményekkel (*near-death experiences*, röviden NDE) kapcsolatos problémák. Ezen élmények „helyességét” már igazolták,⁶⁴ és az említett kutatók „eljátszanak a gondolattal, hogy mi lenne, ha »a mechanikus-materialista tradíció felfüggesztésével« közelednénk ezekhez az élményekhez; tekintsük igaznak, veridikus tapasztalatnak vagy percepciónak az alanyok élményeit”⁶⁵ – ezzel a Hegel által is ajánlott fenomenológiai kiindulóponton helyezkedve. Ez azonban csak az első lépés. Ugyanis „az NDE és OBE élményeket csak akkor tekinthetjük anomáliának, ha már előzetesen elfogadtunk egy keretelméletet, egy normarendszert, sőt tovább is léphetünk: *kultúránk és világképünk nagymértékben meghatározza, hogy*

hogyan viszonyulunk bizonyos jelenségekhez, kiváltképpen azokhoz, amelyekről keveset mondhatunk a természettudományos módszerek bevetésével.⁶⁶ Ebből az is következik, hogy az anomalisztikus jelenségek „rendellenessége” egy aspektusváltással megszüntethető lehet. Igaz, hogy ez az aspektusváltás egyben paradigmaváltás is volna, amely egész világnézetünket radikálisan megváltoztatná. Hogy egy efféle változás pusztán lehetőségének „gondolatával való eljárás” is milyen szélsőségesen heves reakciókat válthat ki az establishment normarendszerén belül, láthatjuk például Dennett Chalmersnek adott válaszában.⁶⁷ Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az elmefilozófia e határhelyzeti jelenségeinek szellemét már nem lehet csak úgy visszagyömöszölni a palackba.

Az e jelenségek komplex fenomenológiai vizsgálata iránti igény jogosultsága nehezen volna megkérdőjelezhető,⁶⁸ és épp e jogos igény kielégítésére tesz – véleményünk szerint tudattalanul is hegeli következtetések levonásának jó lehetőségét magában hordozó – kísérletet Diane Hennacy Powell. Eredendően fenomenológiai kiindulópontja mellé Chalmershez és Parniához hasonlatosan felveszi azt a premisszát, miszerint az agy nem előállítja, hanem valamiképpen megszűri a tudat(osság)ot (amiből persze az is következik, hogy az érzékszerveink és gondolkodásunk által felfogott realitás csak egy részlete valami nagyobbak, amit éppen az agy filtermechanizmusa miatt nem tudunk „látóterünkbe” fókuszálni). A pozitronemissziós tomográfia (PET) és a funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat (fMRI) segítségével végzett kutatási eredményekre támaszkodva bemutatja, ahogyan a tudat és az agy egymásra hat.⁶⁹ Egyfelől az agy állapotának megváltozásakor (teszem azt egy agyrázkódás elszenvedése után) a gondolkodási képességünk is megváltozik, másfelől gondolataink is megváltoztathatják az agyunkban lévő neurális kapcsolatokat, azaz az agy *struktúrája megváltozik, ha a gondolkodási mintáink megváltoznak*. Gondolkodásunk e két összetevője tehát – mondja – a „kölcsonös teremtés viszonyában” van: egymást implikálják. A tudatosság eként szemlélve egyfajta *erő*, illetve *erőmező*.

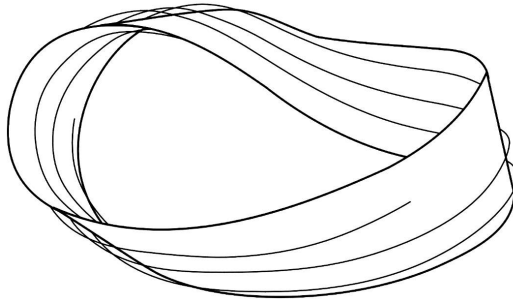
Hennacy Powell az OBE, NDE és egyéb határhelyzeti jelenségek vizsgálata során olyan témákat elemez, mint például a külvilág és a benső tudatosság kapcsolata, vagy a fizikai itt-és-mostban jelen tudásunk szerint nem hozzáférhető információkhoz való hozzáférés kérdése.⁷⁰ E kérdések megválaszolásához a Möbius-szalag (egy oldallal és egy éllel rendelkező kétdimenziós felület, 14. kép) analógiáját használja, amely véleménye szerint nagyszerűen használható, ha a belső és a külvilág közötti kapcsolatot szeretnénk szemléltetni.⁷¹

14. kép

A „normális”, hétköznapi tudatállapotban a belső és a külvilág látszólag elkülönülnek, de ez valójában csak az emberi tudat optikai csalódása, amely a határhelyzeti jelenségekben *megszűnik*, és e jelenségeken keresztül láthatóvá válik egymásba fonódásuk – realitásunk tulajdonképpeni folytonossága.

Hennacy Powell további fejtegetései nem bírnak közvetlen relevanciával a jelen értekezés gondolatmenetének tekintetében, ezért nem is követjük tovább. A Möbius-szalag viszont véleményünk szerint egyszerűen használható az öntudat funkcionális-antropológiai egysége Hegel által leírt topológiájának szemléltetésére.⁷² A tapasztalatszerzés kerülő útján a magát megismerő és magából spirálisan kiemelkedő öntudat úgy „csapódott” ide-oda egyes és általános, külső és belső stb. ellentétei közt, hogy valójában ugyanazon a „felületen” haladt (15. kép), csak ezt nem, illetve korlátozottan ismerte fel.⁷³ A mindenkori ellentétpárok azonban interdependensek, és sokkal inkább egymás implikációi, mint tagadásai: amint a billenőkép mozzanatai, úgy a Möbius-szalag „oldalai” sem „okai” „egymásnak”, hanem a létmódjukból adódóan önmagukat és egymást folyamatosan (f)elfedő *dinamisz* és *energeia* megnyilvánulásai.

15. kép

Itt befejezzük a hegeli dialektika további kapcsolódási pontjainak és kölcsönhatási területeinek felsorolását. Az interpretációs lehetőségek szintjeinek listáját, illetve mélységét természetesen lehet – sőt véleményünk szerint kívánatos is – bővíteni. Remélhetőleg sikerült elérni a tanulmányunk elején kitűzött célt és felkelteni az Olvasó érdeklődését témánk iránt. S ha így van, nem marad más hátra, mint hogy bátorítsunk minden érdeklődőt: induljanak el saját kerülő útjukon, és értelmezzék bátran az útközben látott billenőképeket – „ki-ki saját egyediségében, a maga ereje és képességei szerint”.⁷⁴

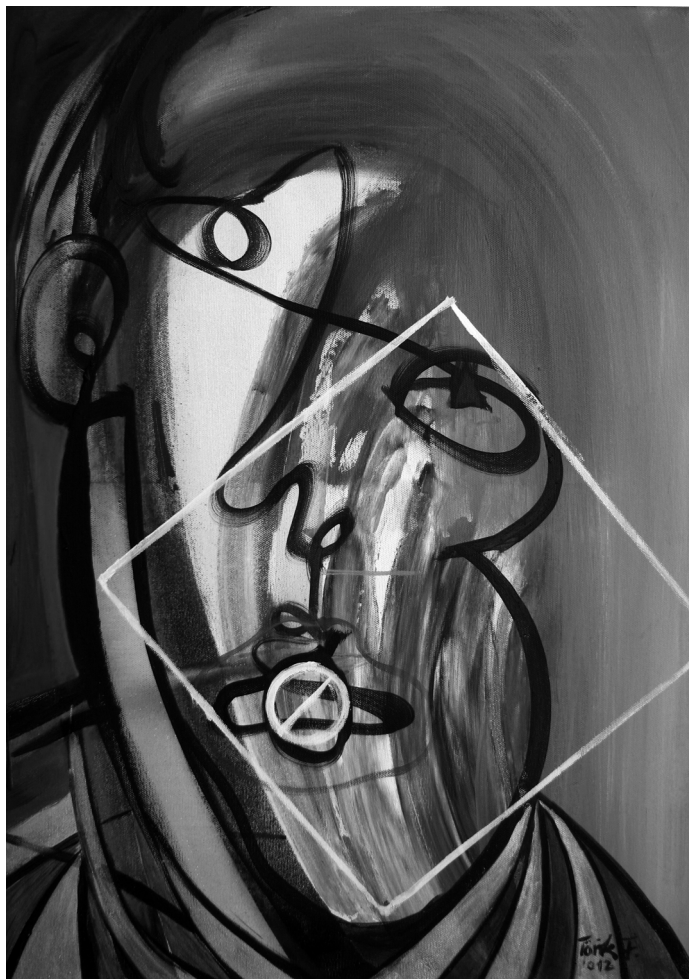
■ JEGYZETEK

1. Martin Heidegger: *Hegels Phänomenologie des Geistes*, GA 32, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997. 162. (Ha külön nem jelöljük, a szöveget saját fordításban közöljük.) A *die Sache selbst* fordításakor Szemere megoldását követjük. „*Die Sache selbst* a *Fenomenológiában* egy »szellemi lényegiséget« jelent, olyasmit, ami tulajdonképpen fontos, míg a *Ding* az érzéki bizonyosság és észrevevés tárgya. Helyesnek tartottam, hogy a különbséget egy jelzővel fejezzem ki: *das Ding* egyszerűen a *dolog*, *die Sache selbst* pedig a *lényeges dolog* (mint ahogy *das Ich* – az én, *das Selbst* – a személyes én).” G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 47. A továbbiakban: *Fenomenológia*. „A *lényeges dologban* felszívódik a tárgyiség-forma, s ez a *Fenomenológia* gondolatrendszerében – paradox módon – a »dolog« *valóság-jellegének* kiteljesedését hozza. A puszta *dolog* (*Ding*) az érzéki bizonyosság és az észrevevés »tárgyaként« létezik csupán; a puszta *dolog* fogalmában nincs benne a létező szellemi tartalma, lényegisége: léte idealitása. A szabad öntudat, a magán- és magáért-valósága szerint reális egyéniség számára azonban már nem *dolgok* léteznek, hanem a »valóságnak és az egyéniségnek az áthatása«, magának a létezésnek az elve: a *lényeges dolog*.” Simon Ferenc: *A hegeli reálfenomenológia születése*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2003. 581–582.
2. Vö. Simon Ferenc: i. m. 581–589; illetve Andrejka Zoltán: *Apollón és Diké nyomában. Hegeliánus-hermeneutikai tragédiaértelmezési kísérlet*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 14–15.
3. Wilhelm Weischedel: *Die philosophische Hintertreppe. Vierunddreißig große Philosophen in Alltag und Denken*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 1975. 213–214.
4. *Der Moment* és *das Moment* episztemológiai vonatkozásában: „Arisztotelész számára a megismerés pillanata (*der Moment*) fontos, míg Hegel számára a megismerés mozzanata (*das Moment*), azaz a megismerés *folyamat-jellege*.” Drimál István: „*Az abszolút* »viszony, amely átvonul az egésznek

- létén*”. In: *Az aktuális Hegel*. (Szerk. Rózsa Erzsébet és Michael Quante) Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003. 126–155. 126.
5. Vö. G. W. F. Hegel: *Ifjúkori írások. Válogatás*. (Szerk. Márkus György, ford. Révai Gábor) Gondolat Kiadó, Bp., 1982. 118–121.
6. Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. (Ford. Mártonffy Marcell és Miklós Tamás) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2004. 207.
7. G. W. F. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. I. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 35–37.
8. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 10.
9. Lásd bővebben G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. I. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 355–362.
10. Ettől különbözik a helyesség fogalma, amely nem ontológiai, hanem episztemológiai: a tárgy egyezése a képzetünkkel. Lásd Christoph Halbig: *Igazság-koncepció és történetfilozófia Hegelnél*. (Ford. Makk Norbert). In: *Az aktuális Hegel*. 105–125. 107.
11. G. W. F. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. I. 35–36.
12. G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. (Hrsg. Michael Holzinger) Berlin, 2013. 26.
13. Lásd a Duden „Zustand” szócikkét: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Zustand>. Az elérés dátuma: 2020. 02. 22.
14. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 14. A folyamat fejlődésként (értsd: kibontakozásként) értett fogalma kulcsfontosságú a hegeli fenomenológia megértéséhez; hozzá szervesen kapcsolódik az *aufheben* fogalma – lásd alább.
15. E felismerésnek a kortárs természettudományok egyik vonulatában tetten érhető visszaköszönését röviden tárgyaljuk tanulmányunk végén.
16. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 54.
17. „Az egész pedig csak fejlődése által kiteljesülő lényeg.” G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 18. E fejezet egy korábbi változata a szerző Andrejka Zoltánnal közösen írt *Tudat és mű – spekulatív vonatkozások a műalkotás elsajátításában* című tanulmányának részeként jelent meg a Nagyerdei Almanach Könyvek 8. kötetében 2016-ban.
18. A negatívitás itt kulcsfogalom: ez az, ami mozgást, dinamizmust kölcsönöz a gondolkodásnak. Hegelnél a negatívitás ennél azonban még bonyolultabb: a „negatív” a dolog „mását” is jelenti, ami mindazon dolgok körét írja le, ami *nem* a dolog – eközben ráadásul magáról a dologról alkotott fogalmunk is egyre gazdagabb lesz. Vö. Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. 211. skk. A *Fenomenológiában* megjelenített és az emberi tapasztalásra vonatkoztatott „folyamatosan kerülő úton lévő” megismerési mód egyébként magának a műnek a megismerési, értelmezési módjába is szükségképpen belejátszik. Vö. Bacsó Béla: *Hegel és Heidegger a tapasztalatról*. Világosság 2008. 3–4. 75–81. Bacsó megfogalmazása Lukácsra vezethető vissza, aki a kerülőutat a *Fenomenológia* egyik központi jellemzőjeként tartotta számon. Lásd Lukács György: *Hegel-jegyzetek és -kommentárok a heidelbergi jegyzetfüzetekből*. (Ford. Mesterházi Miklós) Gond. KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 288–299. 288.
19. Lásd Sean Kelly: *Individuation and the Absolute. Hegel, Jung and the path towards wholeness*. Paulist Press, New York, 1993. 2–3.
20. Vö. Michael Quante: „Az akarat személyisége” és az „én mint ez”. (Ford. Makk Norbert). In: *Az aktuális Hegel*. 57–70. 59; illetve Kelemen János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 246.
21. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 10.
22. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a „funkcionális” jelző tartalmában benne értjük a „strukturális” jelentéstartalmát is, de itt és most kifejezetten a működés-jelleget, az elevenséget szeretnénk hangsúlyozni.
23. Vö. Manfred Riedel: *Megérteni azt, ami van*. (Ford. Nyizsnyánszki Ferenc) Gond. – KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 115–140.
24. E beállítódás kanti gyökereihez lásd Wolfgang Röd: *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája*. (Ford. Csátár Péter) KLTE Filozófia Tanszék, Debrecen, 1994. 207.
25. Itt kölcsönvesszük Fehér M. István egyik – véleményünk szerint nagyon találó – kifejezését, az „előragyog” igét, mivel – bár magyarosabb volna – a jelenség vonatkozásában az „előtűnik” szó túl gyors mozgást feltételez. Lásd Fehér M. István: „Az eszme érzéki ragyogása”: *esztétika, metafizika, hermeneutika*. Magyar Filozófiai Szemle. Áron Kiadó, Bp., 2003. 3. 235–305. 250.
26. Vö. A. F. Koch: *Die Prüfung des Wissens als Prüfung ihres Maßstabs*. In: *Hegels Einleitung in die Phänomenologie des Geistes*. (Hrsg. von Jan Kuneš, Jindřich Karásek, Ivan Landa) Verlag Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg, 2006. 21–35. 35.
27. Michael Quante 2002 tavaszán a Debreceni Egyetem Filozófia Intézetében tartott előadásaiban a *Fenomenológia* e szerkezeti sajátosságát „hálóstruktúraként” (*Netz-Struktur*) aposztrofálta, ugyanakkor ez azt a problémát is megvilágítja, miszerint ahhoz, hogy valamit fogalmilag közelhessünk, előbb fel kell osztani a közlendőt. A tárgy azonban eredendőbb a felosztásnál, tehát nem a felosztásban van a tárgy lényege, hanem fordítva: a tárgyban a felosztásé. Az egység közvetítéséhez meg kell tenni ezt a látszatfelosztást, de közben nem szabad megfeledkezni annak eredendőségéről, mely a legmagasabb fogalmi szinteken is megmarad (az *aufheben* a kulcsfogalom – lásd ezt később). A felosztás, a konstrukció mint olyan (akárcsak a dialektika a fent idézett heideggeri pozíció szerint), valójában *nincs*, „csak” a megértéshez, kommunikálhatósághoz szükséges.
28. Vö. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 65; Uő: *A logika tudománya*. I. 82; Paul Tillich: *Vorlesung über Hegel (Frankfurt 1931/32)*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1995. 445.

29. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 414–415.
30. Lásd Michael Quante: i. m. 59.
31. E hálózatban „a meghatározások tartalmát mindig az össz-szerkezetben elfoglalt helyük határozza meg, valamint e hálózat egy, a maga részéről egyre bonyolultabbá váló, ám azonosnak megmaradó struktúrára alapozott eljárás szerint alapozza meg önmagát”. Ez nem konstruktivista értelmezés, mivel a szellem a maga önkifejtésében nemcsak magát teremti meg, hanem megismeri önmagát, felfogja önmaga igaz természetét, a történeti-időbeli fejlődés is e kategóriába tartozik (ti. az önmegismerésébe). A szellem meghatározásai nem az időben változnak meg – *az időbeli kibontakozás tartozik a meghatározáshoz*. A gondolati meghatározások pedig Hegel számára objektívek, s magukkal a tárggyal járnak, a gondolati meghatározások kifejtését ezért mindig mint maguknak a tárgyaknak a fejlődését kell felfogni (nem úgy, mint a konstruktivizmusban, ami előfeltételezi tartalom és forma dualizmusát, emellett a tárgyi tartományt a forma által létrehozottként fogja fel – így nem egyeztethető össze a hegeli koncepcióval). Itt „feloldódik az analitikus-szintetikus dichotómia, mivel a gondolati meghatározások kifejlődése/kifejtése önmaguk explikációi is, mivel a hegeli fogalomrealisztikus ontológia esszencialista, teleologikus fogantatású.” Michael Quante: i. m. 59.
32. Vö. Marosán Bence Péter: *Kontextus és fenomén*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2017. 43–44.
33. Kelemen János: i. m. 226.
34. Lásd *Pillanatgépek – Hogyan keletkeznek a képek, vagy egy pillantás a Werner Nekes gyűjteményre a kortárs művészet szemzőgéből*. (Szerk. Kékesi Zoltán, Peternák Miklós) Mester Nyomda / C3 Műcsarnok, Bp., 2009. 197.
35. Persze miután már rájöttünk, hogy mi mindent lehet „belelátni” az adott billenőképbe, működik a fogalmi/tudatos „kapcsolgatás” a kép jelentései közt. Az első billenés azonban ilyen módon nem beindítható, hanem „csak”, „megtörténik”, mintegy „előragyog” a szemlélő számára eladdig rejtett jelentés.
36. Lásd Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford. Márkus György) Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 67–68.
37. Lásd Uő: *Filozófiai vizsgálódások*. (Ford. Neumer Katalin) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1992. 281.
38. Lásd Nicola Kaminski: *Kreuz-Gänge. Romanexperimente der deutschen Romantik*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2001. 307–374.
39. Lásd Varga Péter András: „Mintha egy találóképp lenne...” Edmund Husserl késői filozófiájának módszertani és történeti megközelíthetőségéről. In: *Kortársunk, Husserl*. (Szerk. Varga Péter András, Zuh Deodáth) Eötvös Kiadó, Bp., 2013, 89–114. Varga a *Vexierbild* kifejezést fordítja „találókép”-ként. Mi a fent említett meggyőződés alapján a *Kippbild* „billenőkép” fogalmakat használjuk.
40. Daniel Althof: *Spekulativ-Dialektische Vernunft und Vexierbilder*. In: *Hegels Antwort auf Kant I. Hegel-Jahrbuch 2016*. (Hrsg. A. Arndt, M. Gerhard, J. Zovko, B. Bowman), Akademie Verlag, Berlin, 2017. 60–64.
41. Christoph Michel: *A romantika visszfénye E. T. A. Hoffmann: „Az ördög bájitala” című regényében*. (Ford. Bartha Judit). Passim. Pécs, Pannonia Bölcséleti Egyesület, 2005. VII. 1. 51–65.
42. A. F. Koch: *Die Selbstbeziehung der Negation in Hegels Logik*. Zeitschrift für philosophische Forschung. 1999. 53. 1–29.
43. Christoph Michel: i. m. 56.
44. Uo. 59.
45. Lásd A. F. Koch: *Die Selbstbeziehung der Negation in Hegels Logik*. 4.
46. Lásd G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 127.
47. Vö. Marosán Bence: *A végtelenség vágya. Különbség XII. 1.* SZTE Filozófia Doktori Iskola, Szeged, 2012. 97–126. 113. „A szellem számára a rossz végtelenség unalomba fullad, legfeljebb ez nem tudatosul annak a számára, aki megrekedt a körön belül.”
48. Vö. Walter Schulz: *Az abszolút reflexió problémája*. (Ford. Herczeg Balázs) Vulgo 2005. 1–2. Vulgo Alapítvány, Debrecen, 2005. 63–80. A reflexió e negatív hatalmával Hegel is mindvégig tisztában van, lásd Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. 211.
49. G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. II. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 438.
50. Uő: *A szellem fenomenológiája*. 414.
51. Vagyis az ellentmondás ellentmondásként történő elfogadása. Vö. Walter Schulz: i. m. 65; illetve 80.
52. Vö. Kersten Reich: *Die Ordnung der Blicke. Perspektiven des interaktionistischen Konstruktivismus*. Band 1. Luchterhand, Neuwied-Kriftel-Berlin, 1998. 399. sk.
53. Köhler Ágnes: *Hegel és a pszichoanalízis*. Doktori értekezés, Bp., 2008. 178.
54. Vö. Köhler Ágnes: *A tapasztalat fogalmai, avagy: türelem és biztonság*. Világosság 2008. 5, 27–35. 35.
55. Vö. Uő: *Hegel és a pszichoanalízis*. 180.
56. Köhler kifejezetten „nem→ok«-nak nevezi, lásd *Hegel és a pszichoanalízis*. 58.
57. Angolul talán „elegánsabban” hangozhatna: *parent phenomenon*.
58. Nem csak a *Fenomenológia* szövegéről van szó, bár a hegeli nyelvkezelés e tulajdonsága ott jelenik meg elsőként ilyen következetes formájában. Vö. Rózsa Erzsébet: *Hegel a megbékélésről – repedések a rendszeren...?* Gond. – KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 256–287; illetve Rózsa Erzsébet: *A modern individuum „szubjektív vallásossága” és az abszolút szellem relativizálása Hegelnél*. Magyar Filozófiai Szemle, Áron Kiadó, Bp., 2012. 2. 77–99. 78.
59. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 182.
60. Uo. 275.
61. Uo. 410.
62. Vagyis hogy miként produkálhatja az anyagi agy a nem-anyagi tudatot, illetve hogy miként következhet neurokémiai reakciók sorozatából egy olyan „valami”, amelyet szubjektív tapasztalatnak hí-

- vunk; lásd David J. Chalmers: *Szemközt a tudat problémájával*. (Ford. Sutyák Tibor) Vulgo 2004. 5. Vulgo Alapítvány, Debrecen, 2004. 14–35.
63. Lásd bőbben Horváth Lajos: *A tudat metamorfózisa. Az interdiszciplináris tudat kutatás tudatfilozófiai-hermeneutikai elemzése*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 130.
64. Vö. uo. 145.
65. Uo.
66. Uo. 151.
67. Daniel Dennett: *Hátul a tudat problémájának*. (Ford. Sutyák Tibor) Vulgo 2004. 5. 36–38.
68. Vö. Horváth Lajos: i. m. 153.
69. Lásd Diane Hennacy Powell: *The ESP enigma. The scientific case for psychic phenomena*. Walter & Company, New York, 2009. 19–24.
70. Vö. uo. 118–132; illetve Horváth Lajos: i. m. 141–153.
71. Diane Hennacy Powell: i. m. 209–211.
72. E véleményünkkel egyébként nem vagyunk egyedül, vö. Slavoj Žižek: *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. Verso Books, New York, 2012. 377, 384, 540–541, 958.
73. Az ön/tudat dialektikus-spekulatív jellemzőjének ezen leírása megelőlegezi a jungi feltételezést, amit Von Franz még bő százötven évvel a *Fenomenológia* megjelenése után is csak „halkan” mer kimondani: „lehetséges, hogy a »psziché« és az »anyag« valójában ugyanaz a jelenség, csak az egyiket »belülről«, a másikat »kívülről« figyeljük meg”. Lásd Marie-Louise von Franz: *Az individuáció folyamata*. (Ford. Dr. Matolcsi Ágnes) In: C. G. Jung: *Az ember és szimbólumai*. (Ford. Dr. Matolcsi Ágnes) Göncöl Kiadó, Bp., 2000. 157–229. 206. E feltételezésnek számos továbbgondolási lehetősége van, mi azonban ezzel az utalással itt rögtön meg is állunk.
74. Martin Heidegger: i. m. 216.

DEMÉNY PÉTER

MI A LEGTÖBB?

Szilágyi Márton: „Miért én éltem, az már dűlva van”. *Vörösmarty-tanulmányok*

■ A monográfiával úgy vagyunk, mint a regényből készült filmmel: mindkét esetben nehéz eltekinteni az ihletéstől. Hirdetheti az ember, hogy ha a film önálló, szuverén alkotás, akkor teljesen mindegy, hogy a *Moby Dick*ből vagy *A három testőr*ből készült, láthatatlan szálakon, hajszálereken keresztül a regény mégis befolyásolja az olvasatot.

Ugyanez a helyzet, mint már említettem, a monográfiával is. Nehezen heverjük ki, hogy Gion Nándorról két tanáros értelmezés készült, mikor az ő prózája kiváltképpen a varázsos életművek közé tartozik, és örülünk, hogy Nádasról olyan sokféle ágazó, mindenre figyelő elemzés született, mint amilyent Balassa Péter írt.

Szilágyi Mártonnak immár a második könyvéről írok. Sem Arany János, sem Vörösmarty nem tartozik a „korszakomba”, ha ez alatt azt értjük, hogy szüntelenül velük foglalkozom – ám érdeklődésem homlokterébe tartozik mindkettő. És akárcsak az Arany-könyv esetében, itt is úgy érzem, Szilágyi megfelelő fegyverzetben és megfelelő harcmodort választva vágott neki a nagy útnak.

Hozzá kell tenni persze, hogy míg az Arany-könyvet *valóban* monográfiának szánta a szerző, addig ennek a kötetnek az alcíme: *Vörösmarty-tanulmányok*. Ám Szilágyi annyira felkészült mindenből, annyira körültekintő és alapos, hogy bizvást tekinthetjük ezt is egy szövegvilág minden útját bejáró opusnak. Hogy ez csupán az *irodalmi* szövegvilág, az viszont igaz.

Az is feltűnik, milyen jók Szilágyi címválasztásai. A „mi vagyok én?” a *Válasz Petőfinek* című versből való, mely reagálás egy nemes gesztusra és egyben öndefiníciós kísérlet, Arany örök kételkedését jelzi. „Miért én éltem, az már dűlva van” – ez a *(Setét eszmék borítják...)* című, 1849. október 10-én Gebén írt vers részlete, és a tanulmánykötet szerzője így magyarázza a választást: „...ha Vörösmartyra kellett koncentrálnom, könnyebb volt elviselnem így a körülményeket. S nyilván az sem volt véletlen, hogy egy ilyen helyzetben éppen Vörösmartyra tudtam koncentrálni.” (35.) A körülmények alatt Szilágyi egyrészt édesapja halálát, másrészt a ninivei hatalmak packázásait érti; a mélyebb lényeg azonban az utolsó mondat fényében az, hogy Vörösmarty belül is tragédiára, összeomlásra hajlott.

Ennek a hosszan tartó s a könyv megírása körüli időszakban személyesé váló érdeklődésnek az eredménye ez az egészen kiváló kötet, mely egy kereset szerkezetben beszél Vörösmarty sűrűn elemzett műveiről, hiszen a *Zalán futása*, a *Délsziget*, a *Rom*, a *két szomszédvár*, a *Csongor és Tünde*, a *Szép Ilonka* és a *Szózat* igazán nem tolódott a feledés homályába, noha a *Bevezetés* című rész *Egy Vörösmarty-könyv alapvonalai és segédegyenesei* című tanulmányából kiderül, hogy ez látszat csupán: bár gyakran emlegették őket, rég nem gyűjtötték össze és próbálták egy pontba tömöríteni a különböző értelmezéseket: „...az utolsó, átfogó monog-

ráfíának még mindig Tóth Dezső munkája tekinthető, amely 1957-ben (!) látott napvilágot.” (13.) Ebből a hiányból is adódik, hogy Szilágyi majdnem kizárólag olyan művekkel foglalkozik, amelyekre már az iskolából, az egyetemről pedig még inkább emlékezünk.

Más tehát a szakmai és a mondhatni közönség-emlékezet. Van az erudíciónak egy olyan szintje, ahol már az összefoglaló is eredetinek tűnik, illetve vannak azok a *szempontok*, amelyek révén a közismert elmozdul, és másik arcát mutatja. A *Marót bán* értelmezése például indokoltá teszi Szilágyinak azt a kijelentését, melyet egy interjúban tett: „Miközben írtam a könyvet, a magam számára több Vörösmarty-művet is újra felfedeztem, azaz rányílt a szemem arra, mennyire izgalmas és fontos szövegek lappanganak ez életműben. Csak egy példa: egyre kevésbé értem, a magyar színház hogyan felejthette el a *Marót bánt*.” (*Litera.hu*, 2021. október 27.) És ha én magam nem is lennék roppant kíváncsi a *Marót bán* előadására, az mindenképpen szép és megnyerő, ahogy a tanulmányíró kimozdítja a korabeli recepció hangsúlyosan *irodalmi* érveit: „...ha színházi logikával gondolkodunk,

akkor egy ilyen, érzelmileg ingadozó s nem kiismerhető nőalaknak (ti. az Idének) a megteremtése komolyabb színészi lehetőséget jelentett.” (147.)

„Szükséges világos distinkciókat tennünk: mire elegendő a tőlünk áttekintett szöveganyag tanúsága, s mi az, amit onnan nem láthatunk be.” (242.) Ez a mondat a *Vallás és mentalitás: Vörösmarty antropológiája* című, a *Befejezésben* közölt tanulmányból való, s a *Művek és problémák* tömböt követi. Szilágyi végig világos distinkciókat tesz, ami természetesen csak annyit jelenthet, hogy *igyekszik* világos distinkciókat tenni; s ez a legtöbb. Hiszen mindannyiunkat befolyásolnak dolgok, és a források is értelmezni kell; nem tudjuk, mi az igazság, pontosabban a saját igazságunkat találhatjuk meg. A maximum, amire irodalomtörténész törekedhet, az, hogy a saját igazságát a lehető legkörültekintőbben tárja fel, ez minél közelebb essen a *sejthető* igazsághoz, és a szerző ne tévessze össze az igazsággal – s e három kritériumnak Szilágyi visszafogottan és hibátlanul megfelel.

A „*Miért én éltem, az már dúlva van*” tisztességes tanulmánykötet az erkölcs és a szellem szempontjából egyaránt.

MOSZKVA TRÓJAI FALOVA/ KOMMUNISTA IRREDENTÁK/ GENERÁCIÓS KITÖRÉSI KÍSÉRLET?

Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban, 1934–1944*

■ Erdély: fényes középkor, dicsőséges Fejedelemség, regényes Tündérkert, táncházmozgalom, román–magyar viszálykodás, megélt kisebbségi lét. Főcze János könyvének első gondolatai egy képzeletbeli Erdély-kép valószínűsíthető aspektusait villantják fel. Teszi

ezt azzal a szándékkal, hogy már az elején felhívja a figyelmet és aláhúzza: „Erdély huszadik százada egyértelműen nem része még ennek az emlékezeti körképnek”. Később ehhez hozzáteszi, hogy Erdély kapcsán nemcsak a nagy sorsfordító események lehetnek érdeke-

sek, hanem „a hétköznapiak, az elvetélt igyekezetek és az ilyen-olyan okból elhallgatott vagy egyszerűen elsikkadt történetek is”. (5.)

Főcze Jánosnak 2020-ban jelent meg első monográfiája, melynek középpontjában a Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) áll. Egy olyan szervezet, melynek, annak ellenére, hogy csupán bő egy évtizedig létezett, mégis számos egymásnak ellentmondó értékelések révén maradt fenn emlékezete az utókor számára. Főcze vállalkozása tehát historiográfiai és emlékezeti szempontból is figyelemre méltó. Habár a szerző maga is tudatában van annak, hogy „nehéz dolgunk van tehát, amikor a témához nyúlunk” (6.), már itt az elején előrebocsátom, hogy a kísérlete egyértelműen sikeres volt, a célként kitűzött elfogulatlan bemutatás és értékelés megvalósult a közel háromszáznegyven oldalas monográfia révén. Ez talán nem is annyira meglepő, hiszen Főcze már egről doktori tanulmányai alatt is számos publikációt közölt a témához kapcsolódóan, a jelen könyv alapjául szolgáló disszertációját pedig 2019 őszén *summa cum laude* minősítéssel védte meg. Azért is tartottam fontosnak ezt kiemelni, mert a tudatos építkezés erőteljesen érződik a monográfián. A kutatási kérdések, historiográfiai kontextus és forrásadottságok bemutatása után a szerző kronológiai rendben haladva építi fel és bontja ki a MADOSZ-történetet. Ez a logikai vezérfonál különösen azért is fontos, mert bár egyetlen szervezet és annak szűk tagsága/társadalmi bázisa áll a középpontban, mégis a tágabb történeti kontextus miatt számos mellékszálát villant fel Főcze, ez pedig egy sokrétű és összetett szöveget eredményezett, amelyben a kronológiai vezetés segíti az Olvasót.

A szerző számos kérdést felvet a bevezetésben, ezeket három nagyobb csoportba lehet sorolni: forma, tartalom, pozíció. Alapvetően e pólusok köré építette fel a MADOSZ-történetet: mikor, hol és kik által működött a szervezet; hogyan határozható meg a mozgalom ideológiája, milyen eszmei hatások be-

folyásolták; végezetül pedig egy folyamatos pozícionálási kísérlet a romániai magyar baloldali és erdélyi történetben.

A Magyar Dolgozók Országos Szövetsége 1934 és 1944 között létezett, ha azonban csak a hivatalos működést nézzük, akkor még szűkebb, mindössze kétéves (1936–1938) történetről beszélhetünk. Előzménynek tekinthetjük az Országos Magyar Párt Ellenzékét, amelyet 1933. június 13-án alapítottak, majd a MADOSZ megalakulása után tagszervezetként csatlakoztak az új formációhoz. Főcze a szervezet történetének első szakaszát egyfajta „nemzeti-forradalmi” időszakként definiálja, amikor leginkább radikális és aktivista tevékenység jellemezte a társaságot. Ebben az első nagyobb egységben a Trianon utáni romániai magyar önszerveződési kísérletektől indulva ismerteti az előzményeket és a konkrét megalakítást. Emellett a szerző kiemelt figyelmet fordított azokra a személyekre, akik ekkor hangsúlyos szerepet játszottak, így Mayer Lászlóra és Blázi Istvánra, a szervezet első titkára és elnökére, valamint az ismertebb tagokra, úgymint Demeter Jánosra, Vincze Jánosra, Séra Zoltánra vagy éppen Mezei Lajosra. Ebben az időszakban a szervezet és annak működtetői nemcsak az Országos Magyar Párt ellenzéke voltak, hanem önmagukat a magyarországi politikai rendszer ellenfeleként is definiálták. Ráadásul működésük első szakaszában a román hatóságok is kiemelt figyelmet fordítottak a vezető alakokra. Nem véletlen, hogy a Gyimes völgyében 1934 őszén kirobbant lázadást gyorsan és hatékonyan felszámolták, több prominens személy ellen eljárást indítottak, és büntetéseket szabtak ki.

A könyv és egyben a MADOSZ-történet második nagyobb egységét a szervezet hivatalos működésének időszakára adja. Az átalakulás origóját a gyimesi események, Mayer László bebörtönzése és az ezzel párhuzamosan fennálló tetszhalott állapot jelentette. A változás (és talán túlélés?) szempontjából kulcsszereplővé lépett elő Bányai László, aki egyfelől átvette a szervezet

vezetését, másfelől pedig újradefiniálta annak tevékenységét, és egy lassú építkezési időszak kezdődött. Miként a MADOSZ szoros kapcsolatban állt a Kominternnel, úgy politikáját is erőteljesen meghatározta az utóbbi által kijelölt irányvonal. Ez az első szakaszban lényegében az első világháborút lezáró békerendszer meggyengítését és a kialakított európai rend lebontását jelentette. A MADOSZ-történet második fejezete azonban a már megváltozott Komintern-irányvonalhoz igazodott, ez a kelet-európai status quo fenntartását és népfrontos politizálást jelentett. Ennek megfelelően Főcze bemutatja Bányai azon törekvését, hogy a MADOSZ-nak széles körű romániai és nemzetközi kapcsolatrendszerét építsék ki, politikai programot dolgozzanak ki, és kapcsolatot/együttműködést találjanak a „polgári pártokkal”. A népfrontos törekvés jegyében 1935 utolsó harmadában szövetséget kötött a Petru Groza vezette Ekésfronttal (Frontul Plugarilor), a Demokratikus Blokkal (Blocul Democratic), valamint a Szocialista Párttal (Partidul Socialist). Bár ezek a kapcsolatok is jelentősek voltak a MADOSZ működésében, mégis ebben az értelemben a legnagyobb politikai akciót a Nemzeti Parasztpárthoz (Partidul Național-Țărănesc) való sikeres közeledés jelentette. Ezen új együttműködések után a már kezdetektől kialakult viszonyrendszer sem a kommunista párttal (Partidul Communist Român), sem az OMP-vel nem változott meg érdemben: előbbivel a történetileg kialakult szoros együttműködés, patronálás; míg utóbbival – a rövid népfrontos közeledés ellenére – szembenállás. Fontos azt is kiemelni, hogy jellemzően informális kapcsolatok révén a madoszosok ebben az időszakban fokozódó érdeklődést mutattak a magyarországi népi mozgalom baloldali szárnya iránt, főként a Duna-medence népeinek összefogása, a vidéki társadalom megszervezése és a háborúellenes témákban érezhető ez a fajta külső hatás.

Bányai tehát tevékenységének első időszakában a politikai kapcsolatrendszer kiépítésére fókuszált, kisebb-na-

gyobb sikerekkel. Főcze emellett részletesen bemutatja a MADOSZ politikai tevékenységét is. Ez az előbbi népfrontos folyamat mellett a programalkotást, a szervezet kiépítését és a nyilvánosság előtti egyre hangsúlyosabb megjelenést jelentette. Előbbi háttér munka kapcsán nemcsak a program főbb, hangsúlyosan szociális és kisebbségi jogkiterjesztési/jogbiztosítási irányultságú elemeit ismerhetjük meg, hanem a MADOSZ-történet újabb főszereplői lépnek színre a szerző által: Balogh Edgár, Tamás Gáspár és Méliusz József aktívabb fellépésére az idősokra és a programalkotási folyamathoz kapcsolódott. Az alakuló ideológia és program kapcsán szintén ki kell emelni röviden a magyarországi népi mozgalom hatását, hiszen a madoszosok nem csupán helyeselték nézetek egy jelentős részét, hanem jó néhányat igyekeztek átvenni és maguk is beemelni a saját eszmeiségükbe. Ezeket a szerző is érzékeli, és a markáns különbözőségekkel együtt igyekszik pontosan érzékeltetni.

Ezzel párhuzamosan folyt a MADOSZ lokális intézményesülése is, mások mellett Bukarestben, Déván, Marosvásárhelyen, Nagyváradon alakultak meg helyi szervezetei, de hangsúlyos volt ekkor már a jelenlétük Brassóban, Kolozsváron és Székelyudvarhelyen egyaránt.

1936-ra tehát kialakult a forma és tartalom, következő feladat a társadalmi bázis kiépítése és bővítése volt. Ennek eszközét elsőként a nyomtatott sajtóban látták, néhány hónapon keresztül kiadták Kolozsváron a *Falvak Népet*, az *Ellenzéki Közlönyt*, és a *Népakaratot*, majd ezen kérészerű kezdetleges kísérletek után a *Székelyföldi Népakaratot*, *Székelyföldi Néplapot* és az *Új Szót*, immáron Marosvásárhelyen. Emellett a könyvben részletesen olvashatunk a MADOSZ jelentősebb gyűléseiről, így az 1936. tavaszi brassói országos gyűlésről, amely a szervezet első nyilvános találkozója volt; a később fontos hivatkozási alappá váló Vásárhelyi Találkozó-ról; vagy éppen az első kongresszusról. Ez utóbbi kettő a hivatalos működés csúcspontjaiként is értelmezhető. Né-

hány héttel később ugyan a MADOSZ a parlamenti választásokon képviselőjelöltek révén végre bekapcsolódhatott az országos politikai vérkeringésbe, ez csupán fellángolás volt, hiszen egyfelől egyik támogatottjuk sem szerzett mandátumot, ráadásul ezen voksolást követően radikális belpolitikai változásra került sor Romániában, amely végeredményben átalakította működésük környezetét és kontextusát, vagyis lehetőségeiket.

Az 1938 februárjában bevezetett királyi diktatúra kényelmetlen helyzetbe sodorta a MADOSZ-t is, lényegében egyfajta bénultság és útkeresési időszak következett a szervezet történetében. A fő vitakérdést az jelentette, hogy a radikálisan megváltozott politikai rendszerben hogyan lehetne érdemben újrapozicionálni magukat. A folyamatosan szűkülő kör hangsúlyosabb csoportját azok adták, akik a Vásárhelyi Találkózón megfogalmazott célokra és eszmékre hivatkozva a szerveződő Magyar Népközösségben kívántak egyre nagyobb befolyást szerezni. Főcze számba veszi ennek az útkeresésnek a fontosabb aspektusait, ezáltal az olvasók számára érthetővé/értelmezhetővé válik, hogy miért vált egyre szűkebb körűvé a MADOSZ működése és egyre hatástalanabbá annak törekvései.

Ebből a helyezkedési időszakból jutunk el a könyv és a MADOSZ-történet harmadik és egyben utolsó szakaszához. Miközben egyre kilátástalanabbá vált a szervezet további érdemi működése a román belpolitikában, két nemzetközi diplomáciai esemény lényegében véget vetett a megmaradt csoport tevékenységének. Egyfelől a Molotov–Ribbentrop-paktum hatására a korábbi népfrontos politikát feladva ismét egy nemzetesebb, forradalmibb szemléletre volt szükség, másfelől az egyre aktívabbá váló magyarországi külpolitika, annak fokozódó revíziós törekvése, majd az ebből a szempontból csúcspontot jelentő második bécsi döntés gyakorlatilag szinte lehetetlen helyzetbe sodorta a MADOSZ-t. Előbbi révén a térség erőviszonyai, utóbbi következtében pedig a

romániai belpolitika változott meg drasztikusan, ráadásul a MADOSZ-történet egy újabb szintérre terjedt ki 1940 augusztusa után, a magyar belpolitikára. Ezen új közegben rendkívül hátrányosnak bizonyult, hogy a korábbi időszakban a szervezet többnyire konzekvensen kiállt a román állam egysége mellett, deklaráltan antirevizionista politikát folytatott. A fokozódó kommunistaellenes hangulat és hatósági lépések miatt a megmaradt madoszosok egy része illegálisba kényszerült, egy másik része – zömében akik Erdély északi, tehát Magyarországhoz csatolt részén működtek – a magyar kommunista mozgalomhoz csatlakozott, de többeket internáltak, vagy áldozatokká váltak. A szerző ezen utolsó időszakot nagyon plasztikusan írta meg, láthatóvá válnak a dilemmák, a kényszerpályák, illetve a megmaradók egyéni sorsai is. Lényegében tekinthetjük ezt az időszakot egyfajta végjátéknak is, egy évtizedes kísérlet végkifejletének.

A könyv utolsó fejezetében Főcze János kísérletet tett arra, hogy koncentráltan, a kontextus korábban részletesen felvázolt aspektusait is figyelembe véve megértse/megértesse a MADOSZ történetét, működését, valamint szervezőinek és vezetőinek politikai viselkedését. Emellett az utolsó oldalakon felvillantja az olvasók előtt, hogy a különböző csoportok hogyan viszonyultak a MADOSZ-hoz. Egyértelműen látszik, hogy a szervezet vezetői nehéz helyzetben voltak, amikor pozícionálni akarták magukat. A magyar párti politikusok nem akarták megérteni a madoszos felvetéseket és kritikákat, „Moszkva trójai falovaként” értelmezték őket (300.); az Országos Magyar Párt folyamatosan, változó intenzitással támadta a szervezetet, hiszen megalakulását hangsúlyosan a tudatos szembehelyezkedés motíválta, ebből fakadóan politikai ellenfelek voltak; a magyar állam főként az antirevizionizmus miatt a románok képviselőinek, utóbbiak pedig irredentának tartották a madoszosokat. Gyakorlatilag ebben a közegben kellett volna érvényesülnie egy erdélyi törpe pártnak, ame-

lyet jól láthatóan minden irányból kihívások érték, ezek többsége inkább bomlasztó hatást gyakorolt a szervezetre, működését néhány kivételtől eltekintve egyik sem segítette vagy támogatta. Tevékenységét ebben a bő évtizedben leginkább két külső tényező befolyásolta: egyfelől a Komintern, hiszen a MADOSZ egyértelműen a szovjet törekvések egyik elemének tekinthető, „meghatározott helye volt a szovjet külföldi projektek között” (302.); másfelől pedig a romániai kommunista párt hatása és „patronáló” viszonya is meghatározónak bizonyult a működés és utóélet kapcsán.

Főcze János monográfiája révén lényegében beleláthatunk a korabeli romániai magyar politizálás belső világába, sőt az országos belpolitika főként baloldali színterébe, miközben – a szerző szavait kölcsönözve – „sajátosan erdélyi vitákkal, kérdésekkel, életutakkal és sorsfordító választásokkal találkozunk”. (303.) Éppen ez lehet a könyv legfőbb érdeme: az örökséggel való szembenézés elősegítése, amihez ez a munka egy objektív és tényszerű sorvezetőként szolgálhat.

Fábián Máté

NYELVI KÖRKÉP

Péntek János – Benő Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*

■ Amint a kötet adataiból látható, a kétszerzős munka egy olyan könyvsorozatnak a része, amelynek a Kárpát-medencei magyar nyelv a tárgya. Ezt az általánosságot azzal kell pontosítanunk, hogy valójában a *külhoni*, az úgynevezett *utódállamokban* élő magyar közösségek nyelvének és nyelvhasználatának jogi és szociolingvisztikai helyzetéről, ezek bemutatásáról van szó. Vagyis a Kárpát-medencei magyarság újabban megrajzolt, államhatárokhöz igazodó, mozaikszerű nyelvi összképéből hiányzik a magyarországi magyar nyelv, illetve csak viszonyítási-összehasonlítási szerveződésként, s nem főlérendelt tárgyként van jelen. Ennek az elhatárolásnak a nyomán egy alapvető kérdés vehető fel. Miért foglalkozik a magyar nyelvtudomány *most* a külhoni magyarok nyelvi helyzetével és nyelvállapotával? Hiszen elvileg foglalkozhatott volna 1989 előtt is.

E tényállás okát a sorozatszerkesztői előszóban Kontra Miklós a magyar nyelv művelői hagyományban és a diktatúrában azonosítja. Szerinte az említett

hagyomány „a helyesnek, választékosnak, magyarosnak vélt vagy annak kikialtott nyelvi ideált propagálja, s eközben a kétnyelvű magyarokat az egynyelvűeknek felállított mércével méricskéli” (19.). Ebből az érvelésből most csak a *kétnyelvű és az egynyelvű magyarok* kettősségre szükséges kitérni, ez ugyanis a magyarországi és a külhoni magyar nyelvközösségek helyzetének alapvető különbségére világít rá: arra, hogy Magyarországon az államnyelv egybeesik a magyarok anyanyelvével (ők ilyen értelemben egynyelvűek), ezzel szemben az utódállamok *magyar nyelvközösségei* az államnyelv és az anyanyelv kettősségében élnek (ezek a közösségek ilyen értelemben kétnyelvűek).

Azt, hogy a hivatkozott diktatúra – önnévén: *szocialista nemzetköziség* – miképpen akadályozta meg az anyaországi és az utódállamokbeli magyar közösségek anyanyelv-változatainak belső és összehasonlító vizsgálatát, most nem kell részletezni. Csak azt kell hangsúlyozni, hogy az 1989 körüli kelet-közép-európai politikai változások után

vált lehetővé számunkra a *határtalanítás* programjának felvázolása és folyamatos kivitelezése. Ez sommásan a következőket jelenti: a magyar nyelv földrajzilag is differenciált világának vizsgálatakor és egy közös standard körvonalazásakor a szakmabeliek nemcsak a magyarországi, hanem a külhoni magyar közösségek nyelvváltozatait, kontaktusjelenségeit is tekintetbe veszik; a vizsgálatot az egyes régiók nyelvészei végzik részben egységes, az egész Kárpát-medencére kiterjedő, részben csak az adott területre szabott szempontok alapján; az utódállamok magyar nyelvészei önálló szakmai szervezeteket hozhattak létre, és ezek a kutatóintézetek közös hálózatba tömörülhettek.

Kolozsváron a Magyar Tudományos Akadémia által is támogatott korábbi kezdeményezések eredményeként 2001-ben jött létre a *Szabó T. Attila Nyelvi Intézet*, és az ugyanebben az évben létesült más külhoni intézetekből alakult meg a *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat*, amely a következő években a még elmaradt régiók hasonló jellegű és célú intézeteivel egészült ki. De már ezt megelőzően, a rendszerváltások utáni években megfogalmazódott az a terv, s ehhez az MTA irányításával 1995–96-ban átfogó szociolingvisztikai felmérés társult (20., 24–26., 361–408.), hogy önálló kötetekben kell bemutatni a Kárpát-medencei magyar kisebbségek nyelvváltozatainak jogi státuszát és szociolingvisztikai jellemzőit. A szakmai felmérések, vizsgálatok eredményeként a következő kötetek jelentek meg: Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*, 1998; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*, 1999; Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*, 2000; Szépfalusi István és mtsai: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*, 2012; Fancsaly Éva és mtsai: *A magyar nyelv Horvátországban*, 2016.

A sorozat hatodik, utolsó darabjaként jelent meg 2020-ban a romániai/erdélyi magyar nyelvközösségről szóló, most ismertetendő kötet. Főszövege nyolc fejezetéből öt az erdélyi magyarnyelvűség múltjával és jelenével,

kettő a magyar–román kétnyelvűséggel foglalkozik, az utolsó az összegzés mellett a nyelvi tervezés teendőit és a lehetséges jövőt méri fel.

Az első fejezet (33–58.) történeti bevezető a középkori és újkori Erdély etnikai, demográfiai, felekezeti viszonyaihoz; rövid és tárgyyszerű tájékoztatást kapunk a reformáció és a Fejedelemség korának anyanyelvűségéről, a Habsburg korszak, majd a 19–20. század elejének a témát érintő legfontosabb tudnivalóiról, végül az első világháborút lezáró nagyhatalmi döntések következményeiről: az „államiságból államnélküliségbe” jutás állapotáról.

E hosszan tartó *állapot* egymást követő korszakainak rövid rajza után a 21. század tízes éveibe vezet a második fejezet (59–82.). A 2011. évi népszámlálási adatok aprólékos ismertetése az általános tájékoztatás mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Erdélyben a lakosság 18,4%-a magyar. Az állam nyelvpolitikája ennek ellenére nem ezt a reális nyelvkörnyezeti, hanem a 6,01%-os országos arányt helyezi előtérbe. Mivel a romániai magyarság túlnyomó többsége Erdélyben él, a kötet szerzői a továbbiakban a magyarság erdélyi földrajzi elhelyezkedésének és a demográfiai arányok szerint kategorizálható településszerkezeteinek adatait közlik, ide kapcsolva a moldvai magyarok létszámával kapcsolatos kérdőjeleket is. A később tárgyalandó, elvontabb kérdések tényszerű megalapozásaként az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági iskolázottsági összetételéről, a nemzeti identitással kapcsolatos felmérések statisztikai adatairól kapunk tájékoztatást, kitéréssel a magyar anyanyelvű cigányokra is.

A harmadik fejezet (83–109.) főcíme a nyelvváltozatokra és az úgynevezett nyelvi regiszterekre irányítja a figyelmet. Ennek megfelelően először a standard, a regionális köznyelv, a nyelvjárási régiók és nyelvjárások, a nyelvjárásszigetek és a szórványok helyzete, ezt követően pedig a szaknyelvek problematikája kerül terítékre. Ez utóbbi kapcsán szükséges kiemelni

a téma hármas tagolását: az erdélyi szaknyelvi hagyományok, oktatási intézmények, művelődési törekvések a 16. század óta igen fontos részét képezik a magyar kultúrának, amit az első világháború után Románia is örökölt, de ami ebben az új politikai helyzetben háttérbe szorult, és a román nyelv dominanciája, az államnyelv hegemoniája következtében az ezt ellensúlyozó szakmai törekvések ellenére fokozatosan leépült; és csak 1990 után vált lehetővé az önszerveződés, az elszigeteltségből való kiemelkedés, a magyar nyelvterület elszakított régiói közti szaknyelvi közeledés.

Amint látható, a kötetben eddig viszonylag kevés szó esett a hazai hatalmi politikáról. Utólag említtem, hogy a második fejezetben a román nemzeti identitás kapcsán ezt olvashatjuk: Romániában „A nemzetiállami jellegnek megfelelően és az országban élő más népcsoportok kulturális nemzettudatával ellentétben hivatalosan a politikai nemzet kategóriája érvényesül, amely a közös domináns államnyelvet és az állampolgárságot tekinti alapvető tényezőnek.” (76.) Ezt a helyzetet a kötet negyedik, *Politika* főcímű fejezete (111–173.) ismerteti részleteiben. Elsőként a román állam kisebbségpolitikáját mutatja be, és a különféle nyelvi ideológiák szemléje alapján a Romániában működő hatalmi ideológiát próbálja azonosítani. A kisebbségpolitika kapcsán – e politika ellentmondásos jellegének megfelelően – olyan megállapításokat olvashatunk itt, amelyek a nyelvi árnyalásnak köszönhetik adekvátságukat; az egyes állítások nem önmagukban, hanem komplementaritásukban nyújtanak reális képet a reflektált dologról, azaz kontextusukból kiszakítva egyoldalú megállapításoknak bizonyulhatnak. Ilyen példa a most jelzett problémákra: „Romániát a politikai döntések és megnyilatkozások szintjén jelenleg is *többnyire* a nemzeti kizárólagosság és a homogén nemzetállam eszméjének tovább élése jellemzi. A többségi diskurzusokban *folymatosan* az egy állam – egy hivatalos nyelv ide-

ológiája érvényesül. A Románia alkotmánya által garantált állampolgári egyenlőség *elsősorban* az államnyelv tekintetében érvényesül. [...] *Némi* általánosítással elmondható, hogy Románia továbbra is a kisebbségi jogok érvényességét megtagadó vagy akadályozó nemzetállam és a nemzeti kisebbségi jogokra is érzékeny jogállamiság *között ingadozik.*” (111. Kiemelések tőlem – M. D.) Az alapproblémát itt az a kettősség okozza, amely a román nyelv *egye-düli hivatalos nyelv* jellege és a kisebbségeknek alkotmányosan garantált *szabad anyanyelvhasználat* között feszül.

Ezen az általános ellentmondáson belül a szerzők a romániai/erdélyi magyarság reális szükségletei érvényesítésének akadályát többek közt az alkotmány 6. szakasza 2. bekezdésének előírásában látják. Idézük: „A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek identitásának megtartását, fejlesztését és kifejezését célzó állami védőintézkedéseknek a többi román állampolgárhoz viszonyítva meg kell felelniük az egyenlőség és a megkülönböztetéstől való mentesség elvének.” (114.) A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az itt említett *egyenlőség és a megkülönböztetéstől való mentesség* egyedül a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekre vonatkozik, ugyanis a román nyelv államnyelvi státuszából következően a többségi nemzethez tartozó személyek és a belőlük szerveződő közösségek eleve pozitív diszkriminációban részesülnek.

Tehát az említett egyenlőség és megkülönböztetéstől való mentesség, vagyis az, hogy nincs különbség a különféle kisebbségekhez tartozó egyének jogi státusza között, egyrészt látsszategyenlőséget jelent nemcsak az egyének (állampolgárok!), hanem a közösségek szintjén is, másrészt pedig kihasználja a modern jogalkotásnak az individuumra építő szemléletét, amely eltekint *az (autonóm) egyénekből szerveződő közösségek* közti különbségektől. Nemcsak az alkotmány, hanem ennek szellemében a hazai oktatási törvény is ugyanezt az elvet képviseli: általánosságban beszél a nemzeti kisebb-

ségekről, „és ezzel már eleve eltereli a figyelmet arról, hogy a magyarnak, különösen a felsőoktatás szempontjából, nyilvánvalóan különleges a helyzete. Különleges részben létszáma és arányai miatt, részben pedig azért, mert egyetlen más kisebbségnek sincsenek sem ilyen jellegű különleges igényei, sem hagyományai és korábban megszerzett és elismert jogai” (155.).

A fentiekben csak elvi szinten vagy elvontan bemutatott hazai kisebbségpolitikát a kötet negyedik fejezete a társadalmi létezés minden területén megvizsgálja, és így reális képet nyújt a hazai valóságról, felmutatva ennek pozitív jelenségeit is. Felsorolászerűen: névpolitika a személynévhasználat jogi helyzete, a földrajzi és intézménynevek szabályozása; kisebbségpolitika a gazdaságban, az oktatásban: ezen belül a közoktatásban és a felsőoktatásban (itt az 1990 után hozott oktatási törvények ismertetéséről és a hazai magyarság érdekeit szem előtt tartó bírálatáról van szó); kisebbségpolitika a kultúrában, a hitéletben, tekintettel a többségi államegyház és a magyar egyházak eltérő helyzetére. E sokrétű áttekintés befejezéseként a fejezetet a hazai nemzeti kisebbségek jogállását, majd a magyar nyelvközösség politikai törekvéseit ismertető összegzés zárja. Ez utóbbinak végkonklúziója az, hogy az RMDSZ aktuális programja ugyan részletesen tartalmazza a magyar nyelvközösségnek a szervezet által képviselt törekvéseit, de hiányzik belőle „egy koherens nyelvstratégia felvázolása” (173.).

Amint *befelé* haladunk a kötetben, az olvasónak az az érzése, hogy mindaz, amit elolvasott, valójában bevezető a soron következő fejezethez. Ez áll az ötödik fejezetre is, melynek főcíme: *Nyelvhasználati színterek* (175.). A kisebbségpolitika fennebbi, negyedik fejezeti bemutatása során tagolt társadalmi mező itt az oktatással kezdődik, s ezúttal a tannyelvválasztás, az iskolai tantárgyként kezelt magyar nyelv és a vele kapcsolatos tantervi, tankönyvi, tankönyvszerzői és -kiadói kérdések kerülnek napirendre, ismertetve rövi-

den az 1993-ban létesült Erdélyi Tankönyvtanács, valamint az Ábel Kiadó tevékenységét is (193., 356. 127. sz. jegyzet). A felsőoktatásról szóló fejtegetés egyik legfontosabb megállapítása: „az érettségít követően a magyar nemzetiségű fiatalok egyharmada, a magyar nyelven érettségizetteknek pedig mintegy fele tanul magyarul a romániai felsőoktatásban” (197.; a szerzők kiemelése). A hazai magyar felsőoktatási intézmények statisztikai adatainak összehasonlító szemléje után a szerzők külön alfejezetet szánnak a bázisintézmény státuszú kolozsvári egyetem bemutatására. Ezt követően az 1990 utáni pedagógusképzés hiányosságairól, ennek előzményeiről, okairól esik szó, és itt hangzik el a kötet talán legkeserűbb kijelentése: „Az »államnélküliség«, illetve a »két-állam-közöttség« sajátos állapotában nincs, aki számon kérje a romániai magyar felsőoktatási rendszer hatékonyságát, minőségét, munkaerőpiaci relevanciáját” (208., 357. 135. sz. jegyzet). A magyar nyelvnek a tudományművelésben betöltött szerepéről szóló rövid, de jelentős alfejezet után a kötet a kultúra régióit tekinti át, a következő lebontásban: néprajzi tájak; városi kultúra, elitkultúra; színházak, színjátzság; könyvtárak, könyvkiadás. Hasonló tagoltságú a hitélet nyelvi vizsgálata: külön-külön esik szó a hívek anyanyelvéről, az egyházi intézményekben és oktatásban használt nyelvről. Az ötödik fejezetet és ezzel együtt a kötet főszövegének első nagy egységét a magyar nyelvű média rövid feltérképezése, a közélet magyarnyelvűségének, majd a kibertérben betöltött helyének rajza zárja.

A kötet másik egységét – amint a bevezetőben említettem – két fejezet alkotja; témájuk a romániai magyar-román kétnyelvűség. Az ezzel kapcsolatos helyzeteket és perspektívákat a hatodik fejezet első mondata foglalja össze: „Két- és többnyelvűségi helyzetben a nyelvek értékelése és a nyelvekhez való viszonyulás közvetlen módon befolyásolja a nyelvek és nyelvváltozatok jövőjét, és döntő módon meghatá-

rozhatja a nyelvválasztás és a nyelvcsere folyamatait.” (243.) Mivel Romániában egyedül a román nyelvnek van hivatalos nyelvi státusza, ezért e nyelv valamilyen szintű ismerete nemcsak az alkotmányban előírt állampolgári kötelesség és kommunikációs kényszerűség – abban az értelemben, hogy a román anyanyelvűek többnyire nem beszélnek a magyart, és hogy az állami hivatalok egyik részében az ügyintézés csak a hivatalos nyelven történhet –, hanem adott körülmények között a társadalmi érvényesülés eszköze is. Ennek megfelelően a magyar–román kétnyelvűség bemutatásához alapvető szociolingvisztikai vizsgálatokra és/vagy ezek megfelelő szakmai értékelésére van szükség, amit a szerzők e kérdéskomplexum esetében is maximálisan teljesítettek. Az 1990 utáni népszámlálások és az időközben elvégzett szociolingvisztikai felmérések adataira támaszkodó leírások konkrét képet nyújtanak a romániai magyar *anyanyelvűek* és magyar *nemzetiségűek* megoszlásáról, és az érintett állampolgárok románnyelvtudásának önértékelésük szerinti fokozatairól. A szerzők többször is hangsúlyozzák, hogy ez esetben is kérdőíves felmérésekről van szó, amelyekben a megkérdezettek saját maguk jelölik ki egy értékelőskálán, hogy szerintük ők milyen szinten beszélnek az államnyelvet. A másik fontos jellemzője az itt kiértékelt felméréseknek az, hogy regionális megoszlásban is lehetővé teszik az erdélyi magyarok románnyelv-ismeretének statisztikai ábrázolását, tekintettel a tömbmagyarságban, az átmeneti megyékben (nagyjából fele-fele arányú vegyeslakosú településeken) és a szórványban élők helyzetére (244–249.).

E demográfiai számszerűségeket és arányokat ismertető megalapozás után a nyelvek presztízsének igen kényes kérdése kerül napirendre. Valamely nyelv belső földrajzi változatainak, nyelvjárásainak értékelése is szülhet ellenérzéseket vagy szimpátiákat (lásd pl. 104–107, 250–259.), amikor azonban nemzeti nyelvek s főként egyazon országon belüli nemzeti nyelvek kölcsö-

nös értékeléseiről, illetve ezek konfrontációjáról van szó, akkor tárgyvilagosságról aligha beszélhetünk. E problémák szakmai tárgyalásának egyik csapdája az, hogy a szubjektivizmus elkerülése érdekében a kutató hajlamos a jelenségek fogalmi és szituatív megközelítésének a kombinálására. A következő idézet e kétfajta megközelítés elvi szétválasztását példázza: „A külső tényezőktől elvonatkoztatott nyelvek mint kommunikációs jelrendszerek kétségtelenül egyenlő értékűek, társadalmi, demográfiai, kulturális, földrajzi és egyéb dimenziókban viszont megoszlásuk nagyon is végletes. Az a virtuális mérce, amely valamely nyelv értékét (presztízsét) mutatja, állandóan ingadozva mindig mást mutat befele, az anyanyelvi beszélők számára, mint kifele, és az egyik szélsősége mindig a túlértékelést gerjeszti a másik oldalon.” (250.; a kétnyelvűség fogalmi és szituatív megközelítésére lásd 341.) Vagyis elvileg (fogalmilag) az egyes nyelvek egyenlő értékűek (ezt nemcsak a humanista, hanem a funkcionális nyelvszemlélet is így látja), konkrét helyzetükben és egymáshoz való viszonyaikban azonban a beszélők, illetve a nyelvközösségek szubjektív megítélése a döntő. És ha ehhez hozzávesszük a nemzetállami nyelvi kodifikációt, amely rendszerint a többségi nyelvnek biztosítja a presztízsnyelvi státuszt, akkor belátható, hogy a különféle kommunikációs területeken korlátozott használatú, kisebbségi nyelvek értékéről hogyan vélekednek a többségi beszélők, és ez milyen tapasztalatokat és ösztönzéseket idézhet elő az érintettek nyelvértéktudatában és magatartásában.

A nyelvi presztízs, a nyelvváltozatok és nyelvek közti valóságos és lehetséges értékviszonyok tárgyalását a kétnyelvűség fogalmának, típusainak és erdélyi változatainak a szemléje követi. Az első különbségtéves elhatárolja egymástól a nyelvelsajátítás természetes és kényszerű formáját, és ebből kiindulva állít fel egyfajta tipológiát (259–266.). Ebből a témánk szempontjából fontosabb az *egyoldalú* és a *kétoldalú két-*

nyelvtudás szembeállítás, ami megfeleltethető azzal, amit Kontra Miklós a sorozatszerkesztői előszóban mondott (19.), s amelyre ismertetőm elején hivatkoztam. A romániai helyzetben ez voltaképpen azt jelenti, hogy a hazai románság egynyelvű abban az értelemben, hogy nem ismeri a magyar nyelvet, a magyar anyanyelvűek többsége viszont kétnyelvű, mert valamilyen fokon ismeri az állam hivatalos nyelvét. E kétnyelvűségi helyzetnek/típusnak a másik figyelemre méltó fogalompárja a *hozzáadó* (additív) és a *felcserélő* (szubtraktív) *kétnyelvtudás*. Helyzetünkben ez azt jelenti, hogy az additív kétnyelvtudás esetében a magyar beszélő úgy tanulja meg az államnyelvet, hogy ez nem veszélyezteti anyanyelvi kompetenciáit. Ezzel szemben a felcserélő kétnyelvtudás abban áll, hogy a beszélő fokozatosan lemond anyanyelvről, és ezt a másodikként megtanult többségi nyelvvé cseréli fel. Összességként: „a kisebbségi kétnyelvtudás jellegét döntő módon meghatározza az anyanyelv státusza és presztízse, a belső és a külső értékelés, a beszélőknek a nyelv iránti attitűdje. Az alárendelt státusz és a negatív megítélés általában felcserélő, aszimmetrikus kétnyelvtudást eredményez” (265–266.).

Ezt az átfogó, részben elméleti, részben léthelyzeti-gyakorlati kérdéseket tárgyaló fejezetet az érintkező nyelvek kontaktusnyelvtudási vonatkozásainak a tárgyalása követi, amely egyben le is zárja a kötet tulajdonképpeni tárgyát. Az Erdélyben egymással érintkező nyelvek rövid történeti szemléje után a vizsgálat természetesen a magyar és a román nyelv viszonyának, egymásra hatásának jellemzőire, pontosabban – mivel a kötet tárgya az erdélyi magyar nyelv – a román nyelvi hatásnak az erdélyi magyar nyelvváltozatokban megfigyelhető következményeire összpontosít, nagyszámú szókészlet-, frazeológiai, alaktani, mondattani,

szemantikai, nyelvtipológiai és egyéb példával illusztrálva ezt a hatást (271–333.).

A kötet *Összegzésében* Péntek János és Benő Attila a mélységeiben és konkrétumaiban alaposan és szakszerűen kezelt témából és témavezetéséből eredő következtetéseiket vonják le, illetve dióhéjban foglalják össze az elmondottakat. Tényszerű kijelentésük, hogy 1990-től fellazult, részben megszűnt az 1920-ban politikai határokkal elkülönített Kárpát-medencei magyar nyelvű közösség szétDaraboltsága és kulturális elszigeteltsége, és ennek köszönhetően az anyaországi és a külső magyar régiók nyelvváltozatai közötti, „az országhatárok miatt bekövetkezett korábbi szétfejlődést, eltávolodást a közeledés válthatta föl. Az erdélyi magyar nyelvű közösség újra szervezettebb részévé vált a magyar nyelvű közösség egészének: a Kárpát-medence közös térségévé válhatott a magyar nyelvű és kultúrának.” (335.) Az érem másik oldala egyebet mutat: Romániában „nem történt lényeges változás a nyelv és a közösség alárendelt jogi státusza tekintetében (korlátozás, hátrányos megkülönböztetés), a nyelvi jogok kizárólag egyéni (nem közösségi) jogként való elismerésében, és továbbra is minimális a magyar nyelvű közösség autonóm mozgástere” (336.).

A nyelvi tervezést és a jövőt illetően *e status quo* megváltoztatásának „első lépése az, hogy a helyzet és a folyamatok ismeretében meghatározzuk a nyelvű közösség egészének ezzel kapcsolatos érdekeit és céljait, második pedig az, hogy számba vesszük a cél megvalósításának feltételeit. Ezt követheti az összehangolt és következetes cselekvés a nyelvi tervezés három nagy területén: a státusztervezésben, a nyelvi állomány tervezésében és a presztízstervezésben” (341., 359. 169. sz. jegyzet).

Máthé Dénes

ABSTRACTS

János Fodor

■ ***“Something Though Has Remained Unsaid”: A Case Study on the Hungarian Rock Scene in the 1970's Romania***

Keywords: *rock music, beat, communism, Micron*

The Hungarian rock music scene in Romania, including different genres within it, was quite diverse and testifies to a very rich performance compared to the possibilities. The various waves of the beat era, which became prevalent mainly in the West, eventually appeared in Eastern Europe, including Romania, with a corresponding delay. Several amateur and professional rock bands have been founded, with the lack of possibilities such as making albums, or appearing on television/radio, yet the Hungarian and Romanian historiography somehow forgot to analyze this aspect.

János Főcze

■ ***The Fight for Transylvania's Past: Competing Hungarian and Romanian Histories of Transylvania under State Socialism***

Keywords: *histories of Transylvania, állam-szocializmus, Ion Lăncrănjan, György Száraz, “two histories”*

Ion Lăncrănjan's text about the Romanian-ness of Transylvania appeared in 1982. In concordance with the nationalistic turn in Romanian politics and historiography of the 1970's, it presented the millennial presence of Hungarians in Transylvania heavily negatively. György Száraz was the one giving the answer to the book, based on the Hungarian narrative on Transylvania and Transylvanian history. The paper – after a short historical introduction – presents briefly the opposing perceptions of the two writers on the region's history. Starting with those ideas, the study analyses the two most important syntheses on Transylvanian history, published between 1945 and 1989: the Romanian one from 1960 and the Hungarian counterpart of it, published in 1986.

György Földes

■ ***The Quiet One and the Loud One: The Foreign Policies of Kádár and Ceaușescu***

Keywords: *János Kádár, Nicolae Ceaușescu, foreign policy, state socialism*

The starting point for the comparison is 1965. It was in this year that Nicolae Ceaușescu was put in a position to control the foreign policy of his party and his country. János Kádár had already been doing this for eight years.

After touching on the personal and institutional aspects of foreign policy, the study outlines the historical and structural factors, the coordinates within which the leaders of the two countries had to shape their foreign policy doctrine. It will then examine the extent to which foreign policies helped to advance the national interest and the domestic policy objectives of the group of leaders governing the country.

György Gyarmati

■ ***Ex Oriente Lux – Ex Oriente Lex: The Stalinist Metamorphosis of Romania and Hungary 1945-1948***

Keywords: *Romania, Hungary, 1945-1948, Stalinist metamorphosis*

Until the summer of 1944 Romania and Hungary had been each other's enemies within the same federal bond. In late summer 1944, the ruling elite in Bucharest went over from the Axis powers falling apart under Hitler's reign to the Allied powers' side, standing to win. In Budapest, Regent Miklós Horthy's failed attempt to withdraw Hungary from the war brought into power a far-right ephemeral regime, which stuck with Hitler to the very end. Nevertheless, as they were and stayed neighbors in the same front-zone, later they drifted into a defeated position as collateral losers in a very similar way.

From a geopolitical aspect both countries got into the sphere of interest of the Soviet Union. Initially, Stalin did not plan an immediate Bolshevization in either case. However, in both cases a change of regime was conducted from Moscow, in which the local communist parties were made a Trojan Horse within the initially multiparty forced coalition. The wartime cooperation of the supreme powers turned into a cold-war opposition, amidst which the military and political supremacy of the Soviet Union became determinant. The differences of domestic policy and the current conflicts of interest of the two countries became fading *couleur locale* sceneries on Stalin's regional stage of the “new European order”. From the turn of 1947/48 on, there was only a few months' difference in the process of the communist party's exclusive takeover in the countries of the region, including Romania and Hungary as well.

Hajnalka Kovács Magyari

■ ***Working Woman, Wife or Mother? Or Maybe All Three at the Same Time?***

Keywords: *state socialism, women's roles, tractorist girls, emancipation*

The ever-changing images of women and their roles are a kind of social construction, closely linked to the political, economic and social changes of the moment. This was no different during the years of state socialism, the impact of which brought radical changes to the traditional roles of women that had been accepted and customary until then. But what was the ideal of the woman under state socialism? What roles were officially propagated and which were socially preferred? Did the official image of women meet the needs and ideas of society? How did these roles change during the decades of state socialism in the Hungarian and Romanian regions?

János Kőbányai

■ ***The Historical Song of the Beat Era: A Novel and/or History of Hungarian Youth Music***

Keywords: *beat music, revolt, Kádár era, Hungary*

The author, a former beat (pop, rock, then jazz and folk) critic, tries to summarize the narrative of the Hungarian youth music movement four decades after his study “A magyar beatkorszakszak” (The Hungarian Beat Era). In his view, from this perspective, it can be inserted as the narrative of a historical period not only into the history of a genre or culture, but also into the “universal” history of the Kádár era. Without this, the essence and atmosphere of the peculiar Hungarian “goulash communism” cannot be understood. For this apparently “free-time” activity of young people – on the borders of legality and illegality – can be seen as the most significant oppositional or countercultural movement pervading the whole of society. This is because it has permeated all strata of society through its “sensual-erotic” medium. This politically elusive movement popularized the West’s sense of life and its ideals of living, with great success, in the context of a regime that was built on the very denial of these ideals – in the East’s zone of great power oppression.

Sándor Oláh

■ ***Soviet Model in Szeklerland***

Keywords: *agriculture, collectivisation, Soviet model, political coercion*

In the Eastern European states that came under Soviet influence after the Second World War, the social transformation programme known as the socialist transformation of agriculture took place under the conditions of the imposition of the Soviet collectivisation model. Political coercion has been prominent in the economic management of the Romanian communist leadership throughout. Throughout the entire period of socialist organisation of production, state administrative constraints were at work, imposing a compulsory regime of commodity relations between nationally centralised enterprises and producer cooperatives.

Zsuzsanna Varga

■ ***Socialist and Capitalist Features of the Hungarian Agriculture in State Socialism***

Keywords: *Hungarian agriculture, socialist and capitalist elements, state socialism*

The history of the Hungarian agriculture in state socialism demonstrates two trans-systemic transfers in one country in the Cold War era. The Eastern transfer transplanted the Stalinist system of socialist agriculture into a capitalist agriculture and in a short time triggered a serious crisis in terms of both production and supply, contributing to revolution of 1956. The post-1956 political leadership wanted above all to make peace with the peasantry to ensure a stable food-supply and improving living standards. This “agrarian lobby” was able to transform peasant initiatives from below into policies which gradually turned Hungarian producer cooperatives away from the Soviet kolkhoz; and it also convinced the leadership not only to open up to the West but also to permit the transfer of knowledge and technology. As a result of the successful adaptation of the “closed production systems” (poultry and egg production, corn production) by the 1970s a specific hybrid agriculture emerged in Hungary and quickly generated a dramatic rise in production.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Kovács Kiss Gyöngy

Demény Péter (1972) – író, szerkesztő,
Látó, Marosvásárhely

Farkas Arnold Levente (1979) – költő,
Szentendre

Fábián Máté (1991) – történész,
egyetemi adjunktus, PhD, Eszterházy
Károly Katolikus Egyetem, Eger

Fodor János (1989) – történész, PhD,
egyetemi tanársegéd, BBTE, Kolozsvár

Főcze János (1991) – történész, PhD,
levéltáros, MNL Országos Levéltára,
Budapest

Földes György (1952) – történész, az
MTA doktora, Budapest

Gaal György (1948) – irodalom- és
művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár

Gyarmati György (1951) – történész,
az MTA doktora, Budapest

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész,
PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Kovácsné Magyarai Hajnalka (1974) –
történész, PhD, Szigetszentmiklós

Kónya-Hamar Sándor (1948) – esszé-
író, költő, Kolozsvár

Kőbányai János (1951) – író, szerkesz-
tő, PhD, Múlt és Jövő, Budapest

Krivánik Dániel (1980) – nemzetközi
kapcsolatok szakreferens, filozófus
doktorandus, Debrecen–Bécs

Máthé Dénes (1952) – ny. egyetemi
docens, BBTE, Kolozsvár

Oláh Sándor (1954) – társadalom-
kutató, a Kommunikációs Antropológiai
Munkacsoport (KAM) – Regionális és
Antropológiai Kutatások Központjának
alapító tagja, Csíkszereda

Török Ferenc (1969) – képzőművész,
Székelyudvarhely

Varga Zsuzsanna (1970) – agrártörté-
nész, az MTA doktora, tanszékvezető
egyetemi tanár, ELTE, Budapest

TÁMOGATÓK

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI
ÁLLAMTITKARSÁG

EMBERI
ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Hungarian American
Coalition

Petőfi
Kulturális
Ögynökség

...1947–1952 között kis túlzással lefejezték az erdélyi magyar értelmi-
séget – börtönbe kerültek vallási előljárók, konzervatív liberálisok,
szociáldemokraták és kommunisták egyaránt, köztük az MNSZ vezetői.
A kiszolgáltatottságot súlyosbította, hogy a romániai magyarság lényeg-
ében magára maradt, a magyar állam már nem engedhette meg magának
a »patronálását«. Ebben a helyzetben az 1956-os magyar forradalom se
hozott változást, sőt éppen ellenkezőleg, még inkább érvényesült a román
fél meghatározó szerepe az államközi viszonyban – nem függetlenül attól
a kiemelt szereptől, amit Bukarest a szovjet beavatkozásban és az azt
követő represszióban, illetve a restaurációban játszott. Egészen a hatva-
nas évek végéig kellett várni ahhoz, hogy a magyar államszocialista
rendszer keretei között érdemi lehetőség nyíljon a kérdésben való tapoga-
tódzásra. Ebben jelentős szerepet játszott a magyar közvélemény irányá-
ból tapasztalható határozott érdeklődés a határon túl élő magyarok iránt.”

(Főcze János)

ISSN 1222 8338

9 771222 1283304 2 2 0 0 2

10 LEJ
800 FT

VARIAȚIUNILE SOCIALISMULUI DE TIP SOVIETIC:
UNGARIA ȘI ROMÂNIA (1945–1989)
VARIETIES OF STATE SOCIALISM:
HUNGARY AND ROMANIA (1945–1989)